

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 7 (376)

Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistus- õiguslike mõttekäike ja paradokse kausaalseosest	<i>Jaan Sootak</i>	1155
Moraaliõnn	<i>Thomas Nagel</i>	1177
	<i>Tõlkinud Heidy Meriste</i>	
Ühiskonnateooria looduslikest ja loodusteaduslikest alustest ehk inimolendite inimlikust kasutamisest	<i>Tiit Kärner</i>	1196
Kirikupaju, urvapaju: Kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks	<i>Raivo Kalle, Heldur Sander</i>	1216
Aknad	<i>Toomas Kiho</i>	1238
Reiner Brockmanni luule <i>Saksa keelest ümber pannud või</i> <i>tänapäevakeelde ümber seadnud Wimberg</i>		1239
Igavene otsimine: Teekond iseendani. Intervjuu Jaak Jõeriüüdaga	<i>Eve Pormeister</i>	1246

Eesti kasvatus- ja haridusteaduste uurimisteemad ning teadlaste hinnang uuringute praegusele olukorrale	<i>Kristi Mets-Alunurm, Katrin Aava ..</i>	1279
Abstracts		1306
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXV	<i>Herbert Normann</i>	1315

**Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee**

Graafika lk 1195, 1237, 1245, 1278, 1344:

VIVE TOLLI (1928–2020) lõpetas Eesti Kunstiakadeemia (Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi) 1953. aastal graafikuna. Aastatel 1953–1982 oli Tolli vabakunstnik, seejärel töötas ERKI õppejõuna, 1987. aastast dotsendina ja 1992. aastast professorina, hiljem oli emeriitprofessor.

KUI KAUGELE VÕIB PÕHJUS JÄÄDA TAGAJÄRJEST?

Karistusõiguslikke mõttekäike ja
paradokse kausaalseosest

Jaan Sootak

PÕHJUSLIKKUSEST ÜLDISELT

Käesolevas artiklis võtan vaatluse alla põhjuslikkuse vormid karistusõiguses, mis ühelt poolt peaksid alluma üldistele loodusteaduslikele seaduspärasustele, teisalt on aga kujunenud vägagi erisuguseks. Viimane annab aluse väita, et “karistusõigusel on oma füüsika”.¹

Pealkirjas väidetava kauguse all ei mõtle ma suurt ajalist ega ruumilist vahemaad, vaid eelkõige sisulist eraldatust. Lihtne loogika peaks ütlema, et alguses on põhjus, siis tuleb tagajärg. Nii see tegelikkuses ka on, kuid niisugust tegelikkust ei ole võimalik tuvastada ettenägevalt, *ex ante*. Tegelikult on isegi see väidetav reaalsus küsitav, sest kaksipidise nähtusena tekitab mingi sündmus või asjaolu erinevad põhjuslikud ahelad ja neil võivad olla vägagi erinevad väljundid, mis ristuvad, katkestavad üksteist, hargnevad, ühinevad jne.

¹Tagajärje omistamisest vt Sootak 2008. Mõistagi puudub vajadus seal käsitletut siin uuesti esitada; kiusatusest selle artikli pealkirja mainida ei suutnud ma siiski loobuda.

Ühe põhjusliku ahela algatajana tunneb *Akadeemia* lugeja Meelist, kes juba teismelisena liigub kahtlases seltskonnas (Kõiv 2020: 58–59) ning võib seetõttu pälvida õiguskaitseorganite tähelepanu. Nüüd tuleb otsustada, mis on õigusliku tähendusega põhjus ja mis tagajärg. Siingi on vaja teha teatud kitsendusi, mis sügugi ei kujuta endast juristide esoteerilist klaaspärlimängu, vaid on olulised tõsistel õigusriiklikel põhjustel.

LASTEKAITSE JA SOTSIAALTÖÖ

Impulsiivne iseloom, halvad sõbrad, perekonna aineiline kitsikus jms asjaolud võivad viia nooruki hälbiva käitumiseni, millele tuleb reageerida ja milleks omakorda on vaja õiguslikku regulatsiooni. Tegemist on lastekaitse ja sotsiaaltöö valdkonnaga, kus tegeldakse sellesama hälbiva käitumise, sealhulgas õigusrikkumiste (nt avaliku korral rikkumine, pisivargused vms) ärahoidmisega (lähemalt Ginter, Sootak 2019). Sedalaadi hälbiva käitumise puhul on tegemist tagajärjega, mis annab aluse ka õigusliku sanktsiooni kohaldamiseks (nt väärteokaristus pisivarguse eest). Õigusrikkumise põhjusel kui kriminoloogilisel leiul ei ole karistusõiguse mõttes aga mingit tähtsust, karistus lähtub üksnes varguse faktist. Ning enne õigusrikkumist ja ka selle asemel rakedatavatel kasvatuslikel abinõudel on karistusest erinev kvaliteet. Õigusrikkumine on tagajärg, mille põhjusi sotsiaaltöö otsib perekondlikust olukorrast, koolikiusamisest vms ning mille kõrvaldamine või leevendamine on suunatud sellele, et ära hoida edasine hälbiv käitumine. Samal ajal peetakse aga silmas ka tulevast võimalikku raskemat tagajärge — kuritegu, sest nooruki hälbiv käitumine võib järk-järgult laienedes selleni jõuda. Tulevast kuritegu ei saa aga selle esimese õigusrikkumise toime pannud isikule karistusõiguslikult omistada, sest ennetav karistusõiguslik sekkumine on õigusriigis välistatud. Küll võib selle tegelik oht mõjutada praegu kohaldatavate kasvatuslike abinõude tugevust.

Niisiis on küsimus, kas Meelise varasem hälbiv käitumine põhjustas hilisema kuriteo, kriminoloogiliselt ja karistusõiguslikult ainetu, *põhjustamise* (mis põhjusel on Meelis kurjategija) ja *konstitueerimise* (miks Meelis liigitub kurjategijaks) paarismõis-

te selles kontekstis ei tööta. Õigluse huvides tuleb siiski teha üks kõrvalepõige, nimelt tsiviilõigusesse, kus põhjuslikkuse küsimuses näib olevat tegemist sarnase loogikaga. Sealne deliktiõigus eristab samuti kahesugust põhjuslikkust: vastutust tekitavat ja vastutust täitvat kausaalsust. Esimene annab vastuse küsimusele, kas kostja tegu tõi hagejale kaasa faktilise kahju (karistusõigusega sama põhimõtte *conditio sine qua non*, allpool lähemalt), teine aga peab näitama, et rikuti just seda kohustust, mille eesmärk oligi kahju ära hoida (Varul jt 2009: § 1043 kommentaar 3.5.1).

Soovimata sekkuda vaidlusse sotsiaalse konstrueerituse ümber ning üritamatagi vaidlustada tsiviilõiguse füüsiikat, käsitlen lähemalt põhjuslikkuse omapärast maailma karistusõiguses.

TAGAJÄRG KARISTUSÕIGUSES

Pean silmas tagajärge just karistusõiguses, mitte kriminoloogias. Viimane on õpetus kuritegevusest ja selle põhjustest (nt Raska 2002: 7 jj). Kuritegevuse põhjuste uurimisel koondub kriminoloogia kahe põhiküsimuse ümber — üks on kuritegevus sotsiaalse massinähtusena (sotsioloogiline suund), teine ehk kriminaalbioloogia tegeleb kuriteo põhjuste kui isikuomadustega (nende tekkeloost lähemalt Sootak 1998: 195–196). Kriminoloogia ja positiivse õiguse (ka sinna juurde kuuluva õigusdogmaatika) lahutamine — soovimata vähimalgi määral taandada kriminoloogiat lihtsa empirismi või karistusõiguse abiteaduse rolli — on vajalik eelkõige õiguskindluse tagamiseks. Mandri-Euroopa klassikaline karistusõigusteadus rajaneb õigusteaduslikul positivismil, mis rangelt lähtub kehtivast karistusseadusest ning selle tõlgendamiseks ja kohaldamiseks vajalikust õigusdogmaatikast. Isiku süü üle otsustamisel arvestatakse mõistelis-süsteemset argumentatsiooni ning jäetakse väitlusest välja filosoofiliselt määratletavad väärtused, teadmised psühholoogiast ja sotsioloogilised faktid. Sellisel viisil on kujundatud inimekäitumise õiguslik pilt, mis süüteomõiste täpselt määratletud osiste abil (süüteo koosseis, õigusvastusus ja süü) viib kokku tegeliku käitumise ja sellele antava karistusõigusliku hinnangu (Jescheck, Weigend 1996: 203). Õiguspositivismi mõnetist formalismi ei püüa karistusõigus ületada

mitte filosoofia, psühholoogia ja sotsioloogia (ning neid transportiva kriminoloogia) abil, vaid sanktsioonisüsteemiga, mis lubab karistuse mõistmisel arvestada teo ja tagajärje raskusest tuleneva süü kõrval ka karistuse eesmäärke.

Karistusõiguse õiguspositivistlik loomus ongi põhjus, miks me peame rääkima oma füüsilist. Filosoofia, psühholoogia ja sotsioloogia argumentide sissetoomine kui just ei lahusta, siis kindlasti lahjendab õigusemõistmist kui riigi õiguslikku menetlust ning muudab selle filosoferiv-dotseerivaks tegevuseks, kus ei anta hinnangut mitte ainult konkreetsele kuriteole, vaid hõlmatakse aruteluga süüdistatava üldine sotsiaalne taust, tema päritolu, tulevik, aga ka üldsuse hoiak, rahva õiglustunne jms. Nagu Riigikohtu eelmine esimees Priit Pikamäe on tabavalt öelnud — õigusemõistmine ei tohi minna tänavale.

Tulles tagasi põhjuse ja tagajärje dialektika juurde, näeme siingi vajadust näha seda “juridiseeritult”, lõimituna süüteomõistete süsteemi. Füüsilist keemiasse põigates võime öelda, et tegeliku elu asjaolude rägastikust ja neile antavate hinnangute kirevast paletist prepareerib karistusõigus välja ainult talle vajalikud elemendid ning saab kui mitte just laboratoorselt, siis vähemalt keemiliselt puhta toote. Kuritegevusel kui ühiskondlikul probleemil ei ole meie teemaga järelikult kuigi märkimisväärset seost, nagu karistusõigust enamasti ei huvita ka konkreetse kuriteo põhjus. Tõsi, mõni kuriteokoosseis sisaldab tunnust *motiiv* (vt lähemalt järgmine peatükk), mis teatavasti on isikut teoni viiv mõjur, seega kuriteo subjektiivne põhjus. Ka võivad isikut kuriteoni viinud asjaolud tulla arvesse karistuse mõistmisel. Põhiliselt on aga karistusõigus välja töötanud omaenda reeglid, mis hõlmavad nii tagajärje kui ka põhjusliku seose mõiste.

Muidugi tegeleb karistusõigus ka teo mõistega, kuid — kõlalu see pealegi veidi vastuoluliselt — mitte põhjuslikkuse põhi küsimusena. Siit tuleneb siiski veel üks kitsendus. Karistusseadus tunneb mitut süüteokoosseisu tüüpi, meid huvitavast aspektist jagunevad need formaalseteks ja materiaalsseteks. Esimest tüüpi koosseise nimetatakse ka teodeliktideks ning need jätavad tagajärje koosseisutunnuste hulgast välja. Tegelikuses toob küll iga sugune tegu kaasa mingi tagajärje, kuid nagu kuriteokoosseisud

ise kujutavad endast kunstlikult eraldatud lõike tegelikkusest, nii on ka formaalse koosseisu tegu kunstlikult välja tõstetud tegeliku elu lõpututest põhjuslikest ahelatest. Vajadus selliste koosseisude järele tuleneb kriminaalpoliitilisest tõsiasjast, et teatud laadi tegude suur taunitavus muudab tarbetuks tagajärje kui karistatavuse aluse hõlmamise. Nii on näiteks kuritegelikkku ühendusse kuulumine (Karistusseadustik § 255) juba iseenesest karistatav, ilma et ühendus mingeid kuritegusid toime oleks pannud või kahju tekitanud. Ka toob karistuse kaasa alaealise kallutamine alkoholi pruukimisele (§ 182), ilma et alaealine tilkagi jook, rääkimata raske joobe, alkoholimürgituse vms põhjustamisest. Kohtupraktika seisukohast tuleb selliste koosseisutüüpide juures tähele panna, et süüdistus ei sisaldaks teole viinud põhjusi ega selle tagajärge, sest need ei kuulu normi kaitsealasse. Samas ei saa ka süüdistatav kaitsta end väitega, et tagajärg ei saanudki ja seetõttu ei ole ta midagi kurja teinud.

Teisel juhul kuulub koosseisu nii tegu kui ka tagajärg ning seega tuleb ühtlasi tuvastada selleni viinud põhjuslik ahel. Materiaalse ehk tagajärjedelikti tõendamisel alustab menetleja tagajärjest. See on teo ajaliselt ja ruumiliselt eraldatud ilming välismaailmas: teost tingitud muudatus või ootuspärase muutuse ärajäämine. Teo ja tagajärje eristamine on oluline seaduse täpse kohaldamise huvides, aga ka kaitseõiguse seisukohast. Viimane ei tähenda mitte ainult süüdistuse konkreetsust, vaid ka süüdistatava võimalust kõiki teda koormavate asjaolude tõendatust kontrollida ja neid paikapidamatuse korral ümber lükata.

Selline probleem meie kohtupraktikas mõni aeg tagasi tekkiski. Süüdistatuna korruptiivses teos (tollal kehtinud kriminaalkodeksi § 164² järgi), heideti kohtualustele ette, et nad tollitöötajatena kahjustasid tolliameti kui riigivõimu asutuse mainet ning vähendasid usaldust riigivõimu vastu, mis on suur kahju riigile. Riigikohus ei nõustunud kaitse argumentidega, et selliselt sõnastatud mittevahaline kahju on deklaratiivne ega ole tõendatav, ning leidis, et korruptiivne tegu kahjustab tolli kui ühe riigivõimu teostaja autoriteeti ja usaldatavust nii siseriigis kui ka välisriikide silmis, kellega toimub kaubavahetus tolli vahendusel. Tolliameti maine kahjustamisega alandasid kohtualused riigivõimu mainet, mis on suur kahju Eesti Vabariigile (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-

100-00 p 11.6).² Sama probleemina jõudis Riigikohtusse ka teine süüdistusasi ametiseisundi kuritarvitamises karistusseadustiku § 289 järgi, kuid siin muutis Riigikohus oma seisukohta. Maakohus oli süüdistatava õigeks mõistnud, sest mittevahaline kahju oli deklaratiivne ja tõendamata. See kahju pidi süüdistuse järgi olema kohaliku omavalitsuse autoriteedi kahjustamine ja inimeste õiglustunde riivamine, millega diskrediteeriti linnavalitsust kui täitevvõimu teostajat ning kahjustati kogu avaliku teenistuse institutsiooni mainet. Maakohu arvates võib süüdistusest järeldada, et kannatanuks tuleks arvata linnavalitsus, linnavolikogu, linnaelanikud ja kogu Eesti rahvas. Selline kannatanute ringi absurdne laiendamine ei ole kooskõlas määratletusnõude kui karistusõiguse ühe aluspõhimõttega. Ringkonnakohus nõustus maakohuga ning leidis, et prokurör ei ole esitanud kohtule mittevahalist kahju kinnitavaid tõendeid. Ka Riigikohus asus seisukohale, et süüdimõistmine kaotaks teo ja tagajärje piiri ning käsitaks rikkmist samal ajal tekitatud kahjuna (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-21-06 p 17.1–17.2).

Praeguseks on kohtupraktikas selgelt kinnistunud seisukoht, et tagajärg on küll teost tingitud, kuid ei ole selle osa ega saa seisneda teos; ka ei ole õigusvastase käitumise fakt iseenesest, teo intensiivsus ega raskus veel tagajärg. Tagajärg kui faktiline asjaolu peab olema tõendatud ning seda peab saama kontrollida; tagajärje kirjeldus ei saa seisneda teo kirjeldamises. Alles pärast tagajärge näitavate faktiliste asjaolude tõendamist saab anda sellele õigusliku hinnangu (lähemalt Sootak 2018: 204–205).

KARISTUSÕIGUSEST VÄLJA: MOTIIV JA EESMÄRK

Need nähtused ei ole karistusõiguslikud, vaid pärinevad sotsioloogiast ja psühholoogiast ning kujutavad endast seetõttu õigusedogmaatilisi võõrkehi. Tahtluse kui süüteo subjektiivse külje hindamisel on seadusandja mõnel vähesel juhul siiski pidanud vajalikuks kasutada neid teo raskuse määratlemisel. Meie probleemi-

²Riigikohtu lahendid leiduvad Riigikohtu kodulehel.

asetuse juures on motiiv ja eesmärk sisuliselt ainukesed kohad, kus võib eeldada mingitki kokkupuudet kuriteo põhjuse kui kriminoloogia kategooria ja materiaalõigusliku põhjuslikkuse vahel. Rangelt võttes jäävad motiiv ja eesmärk põhjuslikkuse ahela eelmisse lülisse — kuritegeliku käitumise põhjustesse, ning on vähe seotud materiaalõigusliku põhjuslikkusega.

Motiiv on psühholoogia kategooria — isiku tunnetatud käitumisvajadus (Bachmann 2015: 82). Erinevalt varasemast kriminaalkodeksist on kehtiv karistusõigus loobunud *ajendi* mõistest. Ajend “on väline tegur, objektiivne fakt, mis annab tõuke motiveeritud käitumise vallandumiseks. Ajendil ei ole olulist sisulist tähtsust vallandunud põhjusliku ahela kujundamisel” (Bachmann, Maruste 1985: 63, 68). Mõningat teavet kuriteo subjektiivse põhjuse kohta annab motiivi kõrval ka *eesmärk* — teadliku teo tulemuse mõtteline kujutis. Sageli on need kaks omavahel sisuliselt seotud, näiteks tapmine *süüteo varjamise eesmärgil* (KarS § 114 lg 1 p 6) näitab ühtlasi tapmise põhjust ehk motiivi ning seaduse tekstis ei ole vaja enam motiivile osutada. Seevastu tapmine *omakasu motiivil* tähendab soovi saada tapmise tulemusena ainelist kasu, kuna aga tegeliku kasu saamine või kavatsused selle kasu realiseerimiseks materiaalset karistusõigust ei huvita. Veel vähem lähevad karistusõigusele korda motiivi ja eesmärgi kaugemad algpõhjused või soovunelmad (kadedus, klassiviha rikaste inimeste vastu, soov ise rikkaks saada jms).

Paraku on karistusõigus nende mõistete sissetoomisel siiski džinni pudelist välja lasknud — kui piirdudagi ainult motiivi näitega. Jutt on motiividele antavast eetilisest ja seejärel ka õiguslikust hinnangust. Ainult omakasu motiivile on juba seadusandja ise andnud negatiivse sisu, sest sellel motiivil toimepandud tapmine ei paigutu lihtkoosseisu (§ 113) alla, vaid annab tapmise kvalifitseeritud vormi — mõrva (§ 114 lg 1 p 5). Selle lahendusega on kooskõlas ka seadustiku § 58 p 1, mis peab karistuse mõistmisel raskendavaks asjaoluks *omakasu või muu madala motiivi*.

Pikematagi on selge, et muu madala motiivi mõiste tuleb kohutapraktikal endal määratleda. Seni valitses trükisõnas ja kohtupraktikas seisukoht, et madalaks tuleb lugeda selline motiiv, mis on üldinimlikult hukkamõistetav, näiteks ülbus, kade-

dus vms (KarSK 2015: § 58 kommentaar 2). Konkreetse asjas tekkis vaidlus armukadeduse üle. Maakohus pidas armukadedust madalaks motiiviks, mis raskendab süüdistatavate karistust. Ringkonnakohus sellega ei nõustunud ja leidis, et armukadedus ei ole alati üldinimlikult hukkamõistetav. Kohus lähtus siin seisukohast, et motiivi pidamine madalaks sõltubki sellest, kas see on üldinimlikult hukkamõistetav (KarSK 2015: § 58 kommentaar 2). Riigikohtule esitatud kassatsioonis ringkonnakohtu lahendusega ei nõustunud ja väideti omakasu motiivi sarnasusele toetudes, et seegi motiiv ei ole üldinimlikult hukkamõistetav, kuid kuritegu sellel motiivil muudab motiivi hukkamõistetavaks.

Riigikohus ütles vaidlust lahendades otse välja, et motiivi pidamine madalaks ei sõltu selle üldinimlikust hukkamõistetavusest; seda on vaja konkreetse kuriteo asjaoludest tulenevalt eraldi põhjendada. Siit võib omakorda välja lugeda, et kuriteo toimepanemine mingil motiivil iseenesest ei muuda seda motiivi taunitavaks, sest kohtul tuleb veel näidata selle eriline hukkamõistetavus antud kuriteo muude asjaolude kontekstis (Riigikohtu otsus nr 1-15-10119). Soovimata laskuda siinjuures juriidilistesse peensustesse, tuleb siiski arvestada, et nagu nägime, on omakasu seadusest tulenevalt madal motiiv (sellest räägib § 114 lg 1 punkt 5) *eo ipso*, ilma igasuguse täiendava tingimusega. § 58 p 1 sõnastus *omakasu või muu madal motiiv* asetab omakasu aga ikkagi teatud konteksti — tuleb eraldi kontrollida, kas on tegu lihtsalt omakasuga või sellise omakasuga, mis kuulub madalate motiivide hulka. Riigikohtu tõlgenduse järgi ei ole aga selle küsimuse lahendamisel enam asja üldinimlikku eetikasse, sest lahendus peab sõltuma konkreetse kuriteo asjaoludest.

Juristid jäävad mõistagi ootama edasist kohtupraktikat, mis peab muu hulgas vastama küsimusele, kas motiivide sisu jääb karistuse mõistmisel tihedalt kuriteo asjaoludega seotuks või hakkab kohus siiski võtma teatud motiive karistust kergendavana ka n-ö otse õigusvälisest sfäärist, näiteks üldnimetatud ülbus või kadetus, aga ka kaastunne vm. Praegu tuleb aga nentida, et Riigikohus püüab kriminoloogilist ja psühholoogilist elementi — motiivi kui kuriteo subjektiivset põhjust — materiaalsooiguses üldisest sotsiaalsest kontekstist lahti siduda ning näha seda pigem õigusliku nähtusena. Võrdlusena ja pigem vastupidise näitena olgu too-

dud Saksa karistusseadustik, kus karistuse mõistmist reguleeriva § 46 senine redaktsioon motiividele hinnangut ei andnud ning sätestas lihtsalt, et kohus kaalub asjaolusid, sealhulgas motiive ja eesmärke, mis räägivad süüdistatava poolt ja vastu. Hiljutise täiendusega lisati aga sättesse sõnad “eriti ka rassistlikke, võõravaenulikke [*fremdenfeindliche*] või muid inimpõlglikke [*menschenverachtende*]”. See täiendus on pärvinud kriitika, sest seadusandja on lõhkunud § 46 süsteemi ning nimetab rohkete ja sisult väga erinevalt hinnatavate motiivide hulgas alusetult mõningaid “eriliseks” (Fischer 2017: § 46 veerisenumbr 26a–26b).

TAGAJÄRJE OMISTAMINE: PÕHIVORMEL JA EKVIVALENTSUS

Tagajärg tuvastatud, tuleb hakata otsima seda põhjustanud tegu. Süüdistus peab näitama, et tagajärg on tegija töö, et tema on selle eest vastutav. Karistusõigus kasutab siin klassikalist vajaliku tingimuse vormelit *condito sine qua non*. Põhjusliku seose alus on loodusteaduslik ehk naturalistlik kausaalsus, mis empiiriliselt seletab ühe nähtuse tekitamist ehk põhjustamist teise poolt. Põhjustamine seisneb mateeria, liikumise, energia või teabe ülekandumises ühelt nähtuselt teisele. Selline ülekandumine avaldab teisele nähtusele mõju — kutsub selle esile, muudab seal midagi, kõrvaldab selle või hoiab ära mingi muutuse. Looduslikus mõttes on see objektiivne ja lõputu protsess, mida tuleb aga eristada ajalisest järgnevusest — talv ei ole kevade ja päev ei ole öö põhjus. Viimasest tulenebki üsnagi levinud viga põhjuslikkuse väitmisel — *post hoc, ergo propter hoc* (pärast seda, järelikult selle tõttu). Eksitav on sellele vormelile toetuv põhjuslikkuse mõiste kasutamine näiteks teole järgneva karistuse puhul, nagu seda teeb Euroopa Inimõiguste Kohus: süüdimõistmise ja teo vahel peab olema oluline põhjuslik seos (lähemalt Maruste 2010: 128). Karistus on teo õigusjärelm, mida kohaldab pädev riigiorgan, see ei järgne teole naturalistliku põhjuslikkuse alusel.

Tänapäeva karistusõigus kasutab põhjuslikkuse kontrollimisel negatiivset mõttemudelit. Tagajärg on põhjustatud antud teoga, kui ei ole võimalik tegu mõtteliselt kõrvaldada ehk ära mõelda,

ilma et ka tagajärg ära langeks. Teisisõnu: kui teo äramõtlemisel langeb ühtlasi ära tagajärg, on tegu põhjustanud tagajärje. Tagajärje all mõeldakse konkreetselt saabunud tagajärge, näiteks arst annab patsiendile mürki ja too sureb. Mürgi andmise karistatavust ei kõrvalda asjaolu, et surm oleks haiguse tõttu paari päeva pärast niikuinii saabunud (nn reservpõhjuse arvestamise keeld).

Sisuliselt on põhjuslikkuse kontrollimisel tegemist siiski üknes mõttelise eksperimendiga. See saab võimalikuks ainult seetõttu, et varasema teadmise või varem korraldatud loodusteaduslike eksperimentide tõttu saame toetuda asjaolude tegelikule toimemehhanismile (Samson 2001: 66–67). Mingil määral kordab põhjuslikkuse tuvastamiseks loodusteaduslikku eksperimenti ka kohtuekspert. *Conditio*-vormel lähtub põhjuslikkuse tuvastamisel *ex post* põhimõttest — pärast tagajärje saabumist teada olevate asjaolude arvestamisest. Isikule heidetakse ette, et ta tegi midagi ning on teada, et selle tegemata jätmise korral ei oleks tagajärg saabunud.

Kausaalsus — nagu ka muud karistusõiguslikud mõisted — ei ole aga täielikult samastatavad loodusteaduslike või filosoofiliste mõistetega. Ekvivalentsusteooria lähtub loodusteaduslikust maailmapildist, mille järgi kõik aegruumis esinevad nähtused on kausaalselt seletatavad. See kehtib tõepoolest miinimumnõudena, mis tuleb tuvastada, et üldse saaks rääkida kausaalseosest. Ekvivalentsusteooria piirideta rakendamine on püstitanud karistusõiguse ette aga küsimuse täiendavatest omistamiskriteeriumidest, sest muidu tuleks tunnistada tagajärje lõputuid põhjusi, mis ulatuvad ajas ja ruumis väga kaugemale (autotehas või rauamaagikaevandus on liiklusavarii üks põhjustest jne). Siin aitab *ex ante*-põhimõte: tagajärje põhjustajaks peetakse ainult selline tegu, mis selle toimepanemise ajal on teada ja ettenähtav kui vastava tagajärje koosseisu mõttes tüüpiline põhjustaja (Kindhäuser 2015: § 10 vnr 5–7). Teine piirang seisneb põhjuslikkuse uurimises viimase teo osas, mis vahetult viis tagajärje saabumiseni. Ka tuleb arvestada, et iseenesest õiguslikult võrdse tähendusega koosseisuteod (nt liikluseeskirja mitmed rikkumised) ei tarvitse kõik olla tagajärje suhtes põhjuslikud, mistõttu põhjuslikkus tuleb tõendada iga teo kohta eraldi — auto juhtimine joobes ei pruugi põh-

justada iseenesest veel kõiki avariis ilmnevaid tagajärgi (nt Riigikohtu otsus nr 3-1-1-30-17 p 10).

TÖRKED JA KOLUMBUSE MUNA

Mõnel juhul aga klassikaline *conditio*-vormel ei tööta, sest välistab nende isikute vastutuse, kelle tegu on tagajärgjega kindlasti seotud. Kogu vormelist loobumise asemel on õigusdogmaatikas välja töötatud ja praktikas kasutusele võetud lihtne Kolumbuse muna põhimõte — põhjuslikkust lihtsalt nenditakse vormelist mööda minnes või viisakamalt öeldes — seda korrigeerides. Selliste variantide näidetena olgu toodud katkenud, alternatiivne ja kumulatiivne põhjuslikkus (lähemalt koos kaasuste ja kirjandusviidetega Sootak 2018: ptk VI vnr 84 jj).

Katkenud põhjuslikkuse probleem ilmneb tõsiasjas, et põhjuslikud ahelad võivad üksteist katkestada. Näiteks pärijad *A* ja *B* ei jõua ära oodata rikka onu surma ning otsustavad (teineteise ettevõtmistest teadmata) asjade käiku kiirendada. *A* paneb onu kohvisse mürki, mis peaks mõne aja pärast tema eluküünla kustutama. Enne, kui mürk toimima hakkab, tulistab *B* onu ning tapab ta. Alternatiivse põhjuslikkuse korral toimivad kaks kausaalahelat ühekorraga — *A* on ühendanud oma pommi onu auto süütelukuga ning *B* siduripedaaliga. Onu hukub plahvatuses. Kumulatiivne põhjuslikkus ilmneb ainult tegude koostoimes, näiteks nii *A* kui ka *B* on küll pannud onu veiniklaasi mürki, kuid see osutub (nende teadmata) surmavaks alles kahe koguse peale kokku.

Klassikalise *conditio*-vormeli tõrked on ilmsed, sest ükskõik kumma teo äramõtlemlisel saabub tagajärg ikka. Tõsi, esimesel juhul päästab prokurör süüdistuse toetumisega reservpõhjuse keelule — arvestada tuleb tegelikult saabunud tagajärge, mitte aga selle asemel saabuda võivat. Onu surma on põhjustanud *B* oma püstolilasuga ning tema vastutab ka tapmise kui lõpuleviidud kuriteo eest, kuna *A* tegu on vaid tapmiskatse.

Teises kaasuses vajame aga ehtsat Kolumbuse muna. Mõlemad on põhjustanud onu surma, kuid puhta vormeli järgi ei saaks kumbki neist vastutada! Õigusteadus töötab aga sageli fiktsioonidega, nii ka sellel juhtumil. Vastupidi tegelikkusele lahutame

kaks plahvatust, kohaldame kummagi suhtes vormelit eraldi ning mõistame mõlemad süüdi lõpuleviidud tapmises. Kui ühel süüdistatavatest õnnestub aga siiski tõendada, et tema vallandatud põhjuslik ahel toimis teisest hiljem, tuleb ta *in dubio pro reo* põhimõttel (kahtluse korral süüdistatava kasuks; lähemalt allpool) süüdi mõista tapmise katses. Veelgi paradoksaalsema tulemuse saame aga siis, kui kummagi teo puhul ei ole selge, kas üks neist võis toimida teisest varem ning seetõttu vastutavad mõlemad katse eest (mis teatavasti tähendab olukorda, kus tegu ei ole lõpule viidud). Alternatiivse põhjuslikkuse lahenduskäik tuleb appi ka kollektiivsete otsuste korral, näiteks aktsiaseltsi juhatus otsustab jätkata toote valmistamist ja turustamist, ehkki see põhjustab tarbijatel tervisekahjustusi. Hääled jagunevad viis poolt, kaks vastu. Viit poolthääletanut süüdistatakse tervisekahjustuse tekitamises (§ 121). Otsuse vastuvõtmiseks piisanuks lihtenamusest ehk neljast häälest ning igaüks viiest süüdistatavast kaitseski end väitega, et tema hääel ei otsustanud midagi: kui see ära mõelda, oleks tagajärg (otsuse vastuvõtmine) ikka saabunud (Heinrich 2016: vnr 237–238). Tahtliku süüteo ja avaliku hääletamise korral saaks rääkida kaastäideviimisest. Salajase hääletamise korral tuleb aga lähtuda alternatiivsest kausaalsusest — moodustame viis kunstlikult eraldatud hääletust ja omistame sel teel tagajärje igale viieliikmelise rühma liikmele.

Kumulatiivse põhjuslikkuse korral näib esmapilgul põhivormel töötavat, sest ükskõik kumma teo äramõtlemissel langeb ka tagajärg ära. Paraku töötab see skeem ainult objektiivse koosseisu tasandil, sest subjektiivselt ei ole võimalik kummalegi tagajärje omistada — tahtlus ei ulatunud ühise tagajärjeni; mürgikogused liideti alles asja hilisemas menetluses, see tehe on õiguslik fiktsioon. Seega jääb mõlema jaoks alles tapmiskatse, mis ei ole ju siingi tegelikult saavutatuga adekvaatne.

Kolumbuse muna on toodud juhtudel selles mõttes kasutatav, et päästab põhjuslikkuse ning võimaldab võtta vastutusele isikud, kes tegelikult kannatanu surma põhjustasid. Samas aga nägime, et mitmel juhul tuleb süüdistusel leppida katsega, ehkki *A* ja *B* oma tegutsemisega viisid kuriteo lõpule (olgu veel kord rõhutatud, et tegemist ei ole kaastäideviimisega, sest sel juhul omistataks tagajärg mõlemale ning nad vastutaksid lõpuleviidud kuriteo eest).

PUHAS NATURALISTLIK KAUSAALSUS EHK SEADUSPÄRASE TINGITUSE TEOORIA

Kriitiliselt meelestatud lugejale ei jäänud ülal kindlasti märkamata, et Sherlock Holmesi väide “erand tühistab reegli” võib tõele vastata. *Conditio*-teooriale heidetaksegi sageli ette, et algselt elukogemusele ja loodusteaduslikule teadmisele toetunud empiirilisest teooriast on mitmesuguste täienduste, rakendusreeglite ja erandite tõttu saanud “konstruktivistlik tehismormel” (Kühl 2002: § 4 vnr 18).

Seaduspärase tingituse teooria püüab tuua põhjuslikkusse tagasi loodusteadusliku teadmise, sisustades põhjusliku ahela hüpototeetilise eemaldamise asemel meile teada olevate põhjuslikkuste jadaga, paljude väiketegude ahelaga, mis samm-sammult kulgevana on omavahel loodusseaduslikus seoses. Tegu on siis kausaalne, kui see seondub välismaailmas üksteisele ajaliselt järgnevate muudatustega, mis on teoga seaduspärase seoses ning mis lõpuks avalduvad koosseisus ettenähtud tagajärjes (lähemalt Sootak 2018: ptk VI vnr 99 jj). Ehkki meie Riigikohus lähtub põhiliselt klassikalisest *conditio*-vormelist, võib tema praktikast leida ka näite, kus nõustuti põhjuslikkuse kirjeldamisel seaduspärase tingituse teooriaga. A lööb B-d rusikaga näkku, mille tõttu too kukub pikali. Tõusvat B-d lööb A uuesti põlvega alalõuga. Selle löögi mõjul liigub rünnatava keha kiiresti taha, löök annab kogu kehale tugeva kiirenduse, mille mõjul kannatanu paiskub asfaldile, pea vastu asfalti, sellest tekib kuklasse verevalum ning see omakorda põhjustab kannatanu surma. Seega on põlvelöök alalõuga üksteisele järgnevate muudatuste ahelaga seotud kannatanu surmaga (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-80-02 p 6).

Teooria vaatleb kõiki tegelikult aset leidnud sündmusi ega opereeri hüpototeetiliste väidetega. Kuid ka siin tekib küsimus, kas seadusjärgsed ajaliselt järgnevad teod on midagi muud kui hüpototeetilised eliminatsioonid? Suur Tundmatu (tegu) asendatakse paljude väikeste tundmatutega. Siiski on selle teooria tugevus toetumine rangele naturalistlikule põhjuslikkusele. Tegelikult ei anna seaduspärase tingituse teooria kausaalsuse kohta palju rohkem teavet kui põhivormel; tavaliselt saadakse mõlema teooria kohaldamisel sama tulemus (Wessels jt 2016: vnr 239). Siiski võib seda

rakendada näiteks alternatiivse kausaalsuse korral, kus piisab läh-
tumisest üksnes teo koosseisujärgsusest. Ka aitab see teooria täp-
sustada neid tingimusi, mille äramõtlemist kaalutakse. Sisuliselt
kasutab seda võtet ka kohtuekspert, kes alustab kuuli- või noa-
haavast ja jõuab lõpuks südame seiskumise või ajuverevalumini.

Seaduspärase tingituse teooria ei tööta aga valdkondades, kus
tavaline naturalistlik põhjuslikkus on lünklik või puudub üldse
ning kus seetõttu on just nimelt vaja *conditio*-vormelile toetu-
vat hüpoteetilisust. Nende hulka kuuluvad *psüühiliselt vahenda-
tud põhjuslikkus* ja *statistiline põhjuslikkus* (Murmman 2017: § 23
vnr 17), samuti kausaalsuse problemaatikast väljuv ja laiemalt
tõendamisküsimusse kuuluv *koosseisu valiktuvastamine*. Järgne-
valt näeme, et karistusõigus on siin puhtast naturalistlikust põh-
juslikkusest hälbivad kõhklused ületanud.

KÕHKLEV KÕNEVIIS

Tuleb igati nõustuda väitega, et kirjandusest rääkimise kõhklev
kõneviis ei sobi teadusse, sest teaduslik väide peab olema vaid-
lustatav (Tomberg 2020: 197). Samasuguse probleemiga puutusi-
me kokku juba tagajärje mõiste juures ning nägime, et tegu ja
tagajärg peavad olema faktiliselt tuvastatavad, seega ka falsifit-
seeritavad ja verifitseeritavad. Samuti ei tule kõne allagi, et koh-
tuotsuse sõnastuse järgi “näib” isik süüdi olevat või et kohus “pa-
kub välja” selle või teise võimaluse tegu tõendada. Isegi prokurör
ei paku midagi välja, vaid esitab tõendite analüüsina oma veen-
dumuse. Kuid see on siiski vaid väline pilt, sest kõhklustest ei
ole ka õigusemõistmisel pääsu. Jutt on tühimikest, kausaalseo-
se aukudest, mis tuleb kuidagi täita. Eeltoodud Kolumbuse muna
näidetes jäid probleemid siiski naturalistliku põhjuslikkuse piiri-
desse (rikka onu surma põhjus oli kausaalsuse alusel vaieldama-
tult tuvastatav) ja hoopis klassikaline *conditio*-vormel ise vajas
mõningat korrigeerimist. Siin nimetatud tühimike puhul tuleb aga
kõne alla teistsugune dilemma — kas tunnistada üldse põhjusliku
seose puudumist ja jätta isik süüdi mõistmata (sedagi tuleb kohtu-
praktikas ette) või usaldada *conditio*-vormelit *grosso modo*, ilma
vahepeatusteta.

Karistusõiguses on võetud kasutusele teine variant ning leitud, et *conditio*-vormel sobib ka sellise põhjuslikkuse analüüsimiseks, kus loodusteaduslikul teadmisel põhinevasse ahelasse tuleb naturalistliku põhjuslikkuse asemel võtta inimese psüühikas toimuv. Viimase kohta puudub meil kindel loodusteaduslik teadmine. Pigem on tegemist üldise kogemusega, mille järgi on teatud tegu või olukord sobiv teatud tegu või tagajärge esile kutsuma. Kui näiteks vägistaja eest põgenev kannatanu hüppab aknast välja ja vigastab puruneva aknaklaasiga end surmavalt, nenditakse vägistamiskatse ja tagajärje (surma) vahelist põhjuslikku seost hoolimata sellest, et rünnatu otsus akna kaudu põgeneda sündis eri tegutsemisvariantide kaalumise tulemusena ega olnud vahetus naturalistlikus seoses vägistaja tegevusega. Tavalise elukogemuse alusel võib aga kohus kindlalt väita, et tegemist oli reaktsiooniga sugulist vabadust kahjustavale teole ning seetõttu tagajärg süüdistatavale omistatav.

Psüühilise kausaalsusega on tegemist ka näiteks kuriteole kihutamise korral, kus üks mõjutab teist (ässitab, meelitab, ähvardab vms) ja viib ta sel viisil otsusele panna toime kuritegu. Tegemist ei ole mitte naturalistliku, vaid psüühilise kausaalsusega, sest kihutatav võib kihutamisele mitte järele anda; põhiteo toimepanemine on tema iseseisev otsus, mitte aga kihutamisteo naturalistlik tagajärg. Kihutamisteo ja täideviimisteo vahele jääb psüühiline protsess, mille kohta võiks kõhklevalt öelda, et “küllap” see oli täideviija jaoks piisavalt veenev, “vaevalt” ta muidu oleks kuritegu sooritanud jms. Süüdimõistmiseks sellised formuleeringud muidugi ei kõlba ning kohus nendib resoluutselt, et kihutamisteo ja täideviimisteo vahel oli põhjuslik seos.

Statistilise kausaalsuse näitena võib tuua karistusõiguslikus trükisõnas krestomaatiliselt käibiva kingakreemi kaasuse. Firma toodab viksi, mille kasutajatel hakkavad umbes poole tunni jooksul pärast kingade määrimist tekkima hingamishäired, hingamisteede kipitamine jms, mis omakorda viivad tõsisemate kopsukahjustusteni. Hoolimata sellele tähelepanu juhtimisest otsustab firma juhatus, et toodet ei võeta müügist maha, vaid jätkatakse nii tootmist kui ka turustamist. Kohus tunnistas kausaalseost ning kinnitas, et muud põhjused ei saanud viia kopsukahjustusteni. Põhjuslik seos toodangu omaduse ja tarbija tervisekahjustuse

vahel on õiguslikult veatult tuvastatud ka siis, kui jääb lahtiseks, milline aine on tervist kahjustanud, kui kahju muud põhjused on välistatud (Gropp 2015: § 4 vnr 41). Põhjuslikkus toetub hüpoteetilisele elimineerimisele — on ülimalt tõenäoline, et muud asjaolud peale kingakreemi ei saanud tagajärge põhjustada. Tõenäosus on aga statistiline kategooria. Sisulise põhjuslikkuse asemel võib sellistel juhtudel lähtuda küll ka nn riskiteooriast ja väita, et statistiliselt põhjendatud risk tagajärje saabumiseks ka tõepoolest realiseerus. Asjaolu, et loodusteadus ei suuda tegelikku põhjuslikkust välja selgitada, ei saa välistada tagajärje õiguslikku omistamist (Frister 2015: ptk 9 vnr 38).

Koosseisu valiktuvastamine on kausaalsusest laiem probleem, kuid näitab samuti vajadust ületada süüdimõistmisel ilmnevad kõhklused. Kriminaalasjas on isikut võimalik süüdi mõista üksnes siis, kui tema süü on tõendatud. Praktikas tuleb sageli kulutada palju energiat tehioolude rägastikust õiguslikult relevantsete asjaolude väljapuhastamiseks ning nende tõendamiseks. Sellegipoolest võib ette tulla olukordi, kus tõendid ei kata toimunut, kohus ei suuda kõiki asjaolusid kindlalt tuvastada. See on tingitud ühelt poolt inimese tunnetusvõime piiratusest, teisalt aga tõendamise kui õigusliku menetluse eripärast, mille õigusriiklik olemus ei luba isikut süüdi mõista ega karistada, kui tema süütegu ei ole menetluslikult korrektselt tõendatud. Kohus saab isiku süüdi mõista üksnes siis, kui ta on süüstavates tõendites veendunud, ning vastupidi — tõendite puudumisel järgneb õigeks mõistev otsus. Nende kahe selge variandi vahele võib aga jääda olukord, kus mingid tõendid on olemas, kuid nende kvaliteet ja piisavus annavad alust kahelda süüdimõistva otsuse võimalikkuses. Selle lahendamiseks on põhimõtteliselt kaks võimalust — *in dubio pro reo* ja koosseisu valiktuvastamine.

In dubio pro reo iudicantur est on õigusriikliku karistusõiguse üks aluspõhimõtteid (Euroopa inimõiguste konventsiooni art 6 lg 2, kriminaalmenetluse seadustiku § 7 lg 3), mille järgi tuleb kriminaalmenetluses kõrvaldamata kahtlus isiku süüdi olekus tõlgendada tema kasuks. Tõsi, mitte igasugune vastuväide süüdistusele ei anna veel alust kohaldada nimetatud põhimõtet — kahtlus peab olema konkreetseid asjaolusid arvestades eluliselt usutav (nt Riigikohtu otsus nr 3-1-1-8-10 p 8). Kui küsimärgi all on

süüdimõistmist võimaldavad tõendid üldse, järgneb õigeksmõistmine. Seega peab kohus alati tegema konkreetsetest tõenditest lähtudes kindla õigusliku otsuse. Kohtu selline pädevus tuleneb õigusemõistmise sõltumatuse seisukohast väga olulisest põhimõttest *iura novit curia* (kohus tunneb õigust) — kohus ei ole seotud poolte seisukohtadega õiguse kohaldamisel. Võistlev menetlus ja süüdistuspõhimõte ei tohi piirata kohtu otsustamisvabadust seaduse õigel kohaldamisel, kuid ei saa anda ka kohtule õigust sellest loobuda. Sisuliselt on sellele põhimõttele tähelepanu juhtinud ka Riigikohus, rääkides “kohtu aktiivsest rollist materiaalõigusliku olukorra väljaselgitamisel” (otsus nr 3-1-1-55-09 p 20).

Tõendamisbaasi mõningane ebamäärasus ei pea aga tingimata tähendama kahtlust süüdiolekus üldse. Kohus võib olla jõudnud järeldusele, et süüdistatav on pannud toime teo, mis võiks vastata mitme süüteo koosseisu tunnustele; kumbagi neist ei saa aga kindlalt tõendatuks pidada ega ka mitte kindlalt välistada. *In dubio pro reo* põhimõtte kahekordne rakendamine annaks mõlema koosseisu korral õigeksmõistmise, mis oleks aga ebarahuldav tulemus. *Iura novit curia* põhimõtte annab nüüd kohtule õiguse teha siiski süüdimõistev otsus. Sellistel juhtudel tulebki kõne alla koosseisu valiktuvastamine. Isik tunnistatakse süüdi alternatiivselt ühe koosseisu täitmises kahest võimalikust. Seaduse sellise kohaldamisvõttega välistatakse variant, et kohtualune väldib süüdimõistmist ühes karistatavas teos väitega, et on toime pannud teise, samuti karistatava teo — Peltsebuli ei saa Peltsebuliga välja ajada. Koosseisu valiktuvastamisel tunnistatakse isik süüdi osutusega mõlemale alternatiivsele koosseisule, kusjuures karistus mõistetakse kergemat karistust ette nägeva paragrahvi järgi.

Seda skeemi on meiegi kohtupraktikas hakatud viimasel ajal kohaldama. Näiteks ei olnud võimalik kindlaks teha, kas eksimusse viidi inimene, keda peteti (kelmus), või toimus andmetöötlusprotsess automatiseeritult (arvutikelmus). Järgnes süüdimõistmine valikuliselt §-de 209 ja 213 järgi (Tartu Maakohtu otsused nr 1-17-1804 p 183–185, 220; 1-18-7222 p 79–80). Kirjeldatud ehtsa valiktuvastamise kõrval on võimalik ka selle nn mitteehtne variant — süüdistatava täidetud süüteo koosseisus ei ole kahtlust, kuid jääb selgusetuks, millise teoga ta selle täitis. Isik jäi süüdi valeütluste andmises (§ 320), kusjuures ei olnud võimalik kindlaks

Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?

teha, kummal korral kahest ta rääkis tõtt ja millal valetas (Riigikohtu otsus nr 3-1-1-130-13 p 8–9).

Valiktuvastamine on omamoodi kompromiss täielikult tõendatud asjaolude ja mõningase kõhkuse vahel. Süüdi mõistetakse aga kohtu kindla veendumuse alusel, et kuritegu on toime pandud, kahtlus jääb püsima ainult selle täpses paigutamises konkreetse koosseisu alla.

TAGAJÄRG ON PÕHJUSELE LIIGA LIGIDAL: ADEKVAATSUSTEooria JA NORMATIIVNE OMISTAMINE

Senises käsitluses tuli sageli nentida põhjuslikkust ka siis, kui naturalistlik *conditio*-vormel vajas täiendamist või korrigeerimist. Teisisõnu, kausaalahelasse haarati ühtlasi need tagajärjed, mis oleksid sealt alusetult välja jäänud. Karistusõigusteoorias ja kohutupraktikas võime aga täheldada ka vastupidist suundumust — osa tagajärgi tuleb välja tõrjuda, sest naturalistlik kausaalsus tooks sisse neid, mis karistusõigusliku loogika järgi sinna kuuluma ei peaks.

Ajalooliselt vanem adekvaatsusteooria — nagu ütleb selle nimigi — peab oluliseks, et tagajärg oleks koosseisus sätestatud teoga adekvaatne, sellele sisuliselt vastav ja raskuselt võrdne. Seega peab tegu olema mitte ainult konkreetset juhul tagajärje põhjustanud, vaid ka üldiselt ja tavalise elukogemuse kohaselt *ex ante* sobiv sellise tagajärje esilekutsumiseks (Kindhäuser 2017: § 10 vnr 6). Teooria oleks kohaldatav ebatüüpiliste põhjuslike ahelate korral, kus ekvivalentsusteooria annab positiivse tulemuse, see tundub aga olevat tavalise elukogemuse seisukohast alusetu. Näiteks kerge vigastuse tekitamine ei ole tapmise koosseisu adekvaatne tegu ning seetõttu ei ole tegemist mitte ebaõiguse (*Unrecht*), vaid ebaõnne või õnnetusega (*Unglück*) (Gropp 1997: § 5 vnr 36–37). Selle teooria järgi jääb aga alati vaieldavaks, millise kriteeriumi alusel adekvaatsus tuvastatakse. Siin kasutatakse küll hilisema objektiivse prognoosi meetodit — hindab

objektiivne kõrvalseisja —, kuid ikka jääb võimalus, et objektiivne, ontoloogiline kausaalsus asendatakse gnoseoloogilisega.³

Ülemäärane hinnangulisus ja oht takerduda lõpututesse vaidlustesse said adekvaatsusnõudele endale saatuslikuks, kuid teooria oli siiski juhtinud tähelepanu vajadusele naturalistliku *conditio*-vormeli kitsendava kohaldamise järele. Praeguseks on see viinud uue tervikliku mudelini, mida nimetatakse objektiivseks ehk normatiivseks omistamiseks. Tegemist ei ole kausaalsust eitava või seda vastutuse alusena välistava teooriaga, vaid tagajärje omistamise teise, kausaalsusele järgneva etapiga.

Õiguslikesse üksikasjadesse sukeldumata võib normatiivset omistamist kirjeldada kui koosseisupärase teoga loodud ohu realiseerumist tagajärjes. Isikule saab tagajärje põhjustamist ette heita, kui see on sündinud tema vastutusalas oleva ja tema valitsetava põhjusliku ahelaga. Nii lülitatakse välja asjasse puutumatud kausaalahelad ning lahendatakse küsimus, kas tagajärg on saanud süüdistatava teo või hoopis juhuse, aga ka kannatanu või kolmanda isiku teo tulemusena (Rengier 2017: § 13 vnr 48). Praktikas tekib vajadus normatiivse omistamise ja seega tagajärje välistamise järele eelkõige juhtudel, kui algselt vallandatud põhjusliku ahelasse sekkunud kolmas isik või kannatanu kujundab selle ise ümber. Tegemist on regressi keeluga, mis omakorda tuleneb tõsiasjast, et ohu looja algatatud põhjuslik ahel ei tarvitse kulgeda teiste isikute, sealhulgas või kolmanda isiku sekkumiseta. Siis tulebki otsustada sekkumise karistusõiguslik tähendus ehk piiritleda asjaosaliste vastutusalad. Regressi keeld tähendab, et karistatava tagajärjeni viinud põhjuslikku ahelat ei saa viia sekkunud isiku poolt algatatud uuest ahelast eelmisse tagasi. Seega on varasema põhjusliku ahela algataja panused põhjusliku ahela kulgemisse ja konkreetse tagajärje saabumisse karistusõiguslikult tähtsusetud (välistatud ei ole siiski tema vastutus katse eest). Algpõh-

³Praktikas tähendaks see sageli pikki vaidlusi teo ja tagajärje adekvaatsuse üle, mis lõppkokkuvõttes muudaksid reaalse kausaalsuse sageli küsitavaks või üldse ülearuseks, kui põhjuslikkuse asemel saab otsustavaks normatiivsus.

Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?

justaja vastutus lõpeb seal, kus kolmas isik loob omavastutuslikult sekkudes uue ohu ja avab seega ka uue põhjusliku ahela.⁴

KOKKUVÕTTEKS

Naturalistlik põhjuslikkus on olemas. Üldiselt tunnistab seda ka õigusteadus ja -praktika, ehkki teeb kohe olulisi eristusi karistusõiguses, kriminoloogias ja tsiviilõiguses. Käesolevas karistusõiguslikus käsitluses võis loodetavasti leida näiteid, kuidas õigusteadlased jäävad ühelt poolt naturalistliku põhjuslikkuse raamidesse, kuid teisalt modifitseerivad kausaalahelaid, õieti küll mitte ahelaid endid, vaid nendele antavat õiguslikku hinnangut. See hinnang ei tohiks väljuda üldise naturalistliku põhjuslikkuse raamidest — sest see naturalistlik põhjuslikkus on ju olemas?

Kirjandus

- B a c h m a n n, Talis 2015. *Psühholoogia: Raamat juristile*. Tallinn: Juura
- B a c h m a n n, Talis, Rait M a r u s t e 1985. *Õiguspsühholoogia alused*. I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- F i s c h e r, Thomas 2017. *Strafgesetzbuch mit Nebengesetzen*. (Beck'sche Kurz-Kommentare, Band 10.) 64. Auflage. München: C. H. Beck
- F r i s t e r, Helmut 2015. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Kurzlehrbücher für das Juristische Studium.) 7. Auflage. München: C. H. Beck
- G i n t e r, Jaan, Jaan S o o t a k 2019. Alaealiste karistusõiguse reform Eestis: Materiaalõigus, menetlus ja sotsiaaltöö. — *Juridica*, nr 3, lk 205–212
- G r o p p, Walter 1997. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Springer-Lehrbuch.) Berlin: Springer
- G r o p p, Walter 2015. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Springer-Lehrbuch.) 4. Auflage. Berlin: Springer

⁴Põhjalikumalt koos viidetega trükisõnale ja meie kohtupraktikale: Sootak 2018: ptk 4.6.5.

- Heinrich, Bernd 2016. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Studienreihe Rechtswissenschaften.) 5., aktualisierte Auflage. Stuttgart: W. Kohlhammer
- Jeschek, Hans-Heinrich, Thomas Weigend 1996. *Lehrbuch des Strafrechts: Allgemeiner Teil*. 5., vollständig neubearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Duncker & Humblot
- KarSK 2015 = *Karistusseadustik: Kommenteeritud väljaanne*. Koostanud Jaan Sootak ja Priit Pikamäe. 4., täiendatud ja ümbertöötatud väljaanne. Tallinn: Juura
- Kindhäuser, Urs 2017. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Nomos Lehrbuch.) 8. Auflage. Baden-Baden: Nomos
- Kõiv, Riin 2020. Mis, kes, kuidas ja millal on sotsiaalselt konstrueeritud. — *Akadeemia*, nr 1, lk 54–74
- Kühli, Kristian 2002. *Karistusõigus: Üldosa*. Tlk Triin Kivisild, Olavi Jaggo, Ursula Nagel, Leelo Oja, Kaupo Paal ja Hesi Siimets-Gross. Tallinn: Juura
- Maruste, Rait 2010. Veel kord karistusjärgsest kinnipidamisest, see-kord Strasbourgi kohtu silmade läbi. — *Juridica*, nr 2, lk 126–129
- Murmann, Uwe 2017. *Strafrecht: Allgemeiner Teil, Tötungsdelikte, Körperverletzungsdelikte*. (Grundkurs.) 4., neu bearbeitete Auflage. München: C. H. Beck
- Rask, Eduard 2002. *Kriminoloogia: Sissejuhatus ainesse*. Tallinn: Juura
- Reinger, Rudolf 2017. *Strafrecht: Allgemeiner Teil*. (Grundrisse des Rechts.) 9. Auflage. München: C. H. Beck
- Samson, Erich 2001. *Kriminaalõiguse üldosa: Abimaterjal kohtunike ja prokuröride järelkoolituse karistusõiguse õppegrupile*. Tlk Olavi Jaggo. Tallinn: Justiitsministeerium
- Sootak, Jaan 1998. *Veretasust kriminaalteraapiani: Peatükke kriminaalõiguse ajaloost*. Tallinn: Juura
- Sootak, Jaan 2008 (2004). Karistusõigusel on oma füüsika. — Jaan Sootak. *Kuri karjas*. (Eesti mõttelugu 83.) Tartu: Ilmamaa, lk 308–321
- Sootak, Jaan (koost.) 2018. *Karistusõigus: Üldosa*. 2., parandatud trükk. Tallinn: Juura
- Tomberg, Jaak 2020. Kirjandusest rääkimise kõhklev kõneviis. — *Akadeemia*, nr 2, lk 195–201
- Varul, Paul, Irene Kull, Villu Kõve, Martin Kärdi (koost.) 2009. *Võlaõigusseadus: Kommenteeritud väljaanne*. III: 8. ja 10. osa (§-d 619–916 ja 1005–1067). Tallinn: Juura

W e s s e l s, Johannes, Werner B e u l k e, Helmut S a t z g e r 2016. *Strafrecht: Allgemeiner Teil. Die Straftat und ihr Aufbau*. 46., neu überarbeitete Auflage. Heidelberg: Müller

JAAN SOOTAK (1948) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1971, õigusteaduse kandidaat 1980 (Moskva Juriidiline Kaugõppeinstituut). ENSV Prokuratuuri kriminaalkohtu osakonna prokurör 1971–1974, TÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1974–1982, dotsent 1982–1992, kriminaalõiguse professor a-st 1992. Riigikohtu kriminaalkolleegiumi nõunik a-st 1994. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimest)” (1989, nr 3, lk 451–471), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijaid?” (1990, nr 4, lk 775–799), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõiguses kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb” (1991, nr 3, lk 451–471), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaegse kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336), “Nägi ja Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91), “Kaheksas loomispäev?: Inimengotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393), “Surma kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839), “Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses” (1998, nr 2, lk 298–328), “Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism: Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?” (2000, nr 10, lk 2069–2102), “Norm ja käitumine: Karistusõigusliku normiteooria paradokse” (2005, nr 5, lk 1005–1032), “Narkokriminaalpoliitika või narkopoliitika?” (koos Paavo Randmaga; 2006, nr 6, lk 1325–1364), “Sõber, kodanik, vastane ja vaenlane: Kellele on suunatud tänapäeva karistusõigus?” (2007, nr 8, lk 1714–1741), “Karistusõiguse arengumudelid: Enklaavid ja nende iseseisvusmine” (2014, nr 4, lk 687–713) ja “Täiesti tavaline äärmine abinõu: Kuidas karistusõiguslik põhimõte *ultima ratio* püüab piirata kriminaaliseerimist” (koos Kristel Siitam-Nyiriga; 2015, nr 11, lk 1944–1967).

MORAALIÕNN

Thomas Nagel

Tõlkinud Heidy Meriste

Kant uskus, et see, kas kellelgi miski õnnestub või ebaõnnestub, ei tohiks mõjutada ei seda, milliseid moraalseid hinnanguid me talle ja ta tegudele anname, ega ka seda, kuidas ta ise ennast hindab.

Hea tahe pole hea mitte selle läbi, mida ta saavutab või korda saadab, mitte oma sobilikkuse pärast mõne etteseatud eesmärgi teostamiseks, vaid ainuüksi tahtmise läbi, s.t on hea iseenesest ja teda tuleb omaette vaadatuna võrreldamatult palju kõrgemalt hinnata kui kõike seda, mida iganes võiks tema abil korda saata mingi ühe kalduvuse, koguni, kui soovitakse, kõigi kalduvuste summa heaks. Isegi kui saatuse erilise ebasoosingu või võõrasemalikult looduselt saadud kehva varustuse tõttu puuduks sel tahtel täiesti võime oma siht täide viia; kui ta oma suurimagi püüdlusega siiski midagi korda ei saadaks ja jääks ainult hea tahe (tõsi küll, mitte kui paljas soov, vaid kui kõigi vahendite tarvitusele võtmine, niivõrd kui need on meie võimuses): siis ikkagi säraks ta omaette nagu juveel, kui miski, mis omab oma täit väärtust iseendas. Kasulikkus või viljatus ei saa sellele väärtusele midagi lisada ega midagi sellelt ära võtta.¹

Moral Luck. — Thomas Nagel. *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979, pp. 24–38. [Esmakordselt ilmunud: *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volume* 50, 1976, pp. 137–151.]

© Cambridge University Press 1979.

Avaldame autori nõusolekul.

¹*Alusepanek kommete metafüüsikale* (Kant 1785), 1. ptk, 3. lõik.
Tlk Eduard Parhomenko.

Eeldatavasti oleks ta öelnud sedasama ka paha tahte kohta: kas see saavutab oma kurjad eesmärgid või mitte, sel pole mingit moraalset tähtsust. Ning tegu, mida mõistetakse hukka, kui tal oleksid halvad tagajärjed, ei õigusta see, kui ta kukub õnnekombel hästi välja. Õnnemängul ei ole moraalise kohta. See vaade näib olevat vale, kuid ta kerkib esile vastusena moraalise vastutusega seonduvale fundamentaalsele probleemile, millele meil ei ole rahuldavat lahendust.

See probleem areneb välja moraaliotsustuse tavapärastest tingimustest. Eelnevalt järele mõtlemata on intuiitiivselt usutav, et inimestele ei saa anda moraalset hinnangut selle eest, mis pole nende süü või mis tuleneb väljaspool nende kontrolli olevatest teguritest. Selline otsustus erineb asjade või olukordade hindamisest heaks või halvaks. Viimane võib küll aset leida lisaks moraaliootsustusele, aga kui me süüdistame kedagi tema tegudes, siis ei ütle me lihtsalt, et on halb, et nõnda juhtus, või et on halb, et ta on olemas: me hindame *teda*, ütleme, et tema on halb, ning see ei ole sama mis öelda, et ta on lihtsalt üks halb asi. Selline otsustus käib vaid teatud liiki objektide kohta. Olemata võimelised täpselt seletama, miks, tunneme, et moraalne hinnang muutub kohatuks, kui avastame, et tegu või omadus, ükskõik kui hea või halb, ei ole inimese kontrolli all. Kui teised hinnangud jäävad püsima, siis see näib kaotavat oma jalgealuse. Niisiis, kontrolli ilmse puudumise korral, olgu selle põhjuseks tahtmatu liikumine, füüsiline jõud või teadmatus asjaolude suhtes, ei kuulu tegu enam moraalisele hindamisele. Ent lisaks on veel palju teisi viise, kuidas meie teod sõltuvad kontrollimatutest asjaoludest — sellest, mis ei olene meie heast või pahast tahtest, kui kasutada Kanti väljendit. Ning selliste laiemate välismõjude puhul ei arvata tavaliselt, et tehtu oleks seetõttu moraalset hinnangust vabastatud, olgu see hinnang siis positiivne või negatiivne.

Lubage mul tuua paar näidet, alustades seda tüüpi juhtumiga, mida Kant silmas pidas. See, kas meie püüded midagi teha osutuvad õnnestunuks või läbikukkunuks, sõltub peaaegu alati teatud määral meist olenematutest asjaoludest. See on tõsi mõrva, altruismi, revolutsiooni, ühtede huvide teiste nimel ohverdamise — peaaegu iga moraalset olulise teo puhul. See, mis on

tehtud ning mida moraalselt hinnatakse, on osalt määratud välis- te asjaolude poolt. Kuitahes kalliskivisarnane hea tahe omaette võetuna ka oleks, moraalselt on siiski suur vahe, kas meil õnnestub keegi põlevast majast päästa või ta kukub meil päästmiskatse käigus kaheteistkümnenda korruse aknast alla. Niisamuti on märkimisväärne moraalne vahe ka hooletul autojuhtimisel ning ettekavatsemata tapmisel. Kas hooletu juht sõidab jalakäijale otsa või mitte, sõltub aga sellest, kas jalakäija juhtub parajasti just selles kohas olema, kus autojuht mõtlematult punase tule alt läbi sõidab. Lisaks on meie teod piiratud nende võimaluste ja valikutega, millega me elus silmitsi seisame, ning need on suurel määral tingitud meist sõltumatutest asjaoludest. Keegi, kes oli koonduslaagri ülem, oleks võinud elada rahulikku elu ning poleks pruukinud kellelegi kurja teha, kui natsid poleks kunagi Saksamaal võimule pääsenud. Ning kellestki, kes elas Argentiinas rahulikku elu ega teinud kellelegi kurja, oleks võinud saada koonduslaagri ülem, kui ta poleks 1930. aastal äriasjus Saksamaalt lahkunud.

Peatun neil ja teistel näidetel pärastpoole pikemalt. Siinkohal kasutan neid üldise mõtte näitlikustamiseks. Kui mingi oluline aspekt kellegi teo juures sõltub temast olenematutest asjaoludest, aga me käsitame teda antud küsimuses endiselt moraalse hinnangu objektina, siis on tegu moraaliõnnega.* Selline õnn võib olla nii hea kui halb. Ja sellest nähtusest tulenev probleem, mis pani Kanti selle võimalikkust eitama, seisneb selles, et siinkohal toodud lai valik välismõjusid paistab lähemal vaatlusel õonestavat moraalselt hinnangut täpselt sama kindlalt kui kitsam valik tuttavaid vabandavaid asjaolusid. Kui kontrollitingimust järjekindlalt rakendada, siis ähvardab see enamikul meie tavapärastest moraaliotsustustest pinna jalge alt tõmmata. Asjad, mille pärast inimestele moraalseid hinnanguid jagatakse, sõltuvad nende tahtest ole-

*Käesolevas tõlkes on väljendi *moral luck* vastena eelistatud “moraaliõnn”, mitte aga näiteks “moraalselt vedamist”, sest Nagel kasutab seda üldterminina, mis hõlmab endas lisaks heale õnnele ka halba õnne. Kuigi “õnn” võib eesti keeles tähistada ka üldist heaoluseisundit, vähendab mitmetimõistetavuse ohtu see, et kokku kirjutatult asetub “moraaliõnn” teiste juhusest tingitud õnne liikide taustale nagu “jahiõnn”, “kalaõnn” või “viljaõnn”. *Tlk.*

nematutest teguritest hoopis rohkematel viisidel, kui esmapilgul paista võib. Ja kui me rakendame pealtnäha iseenesestmõistetavat süü või vastutuse tingimust nende asjaolude valguses, jätab see vaid vähesed meie intuiitiivsetest moraaliotsustustest puutumata. Lõpuks näib, et mitte miski või peaaegu mitte miski inimese tegudes ei allu tema kontrollile.

Miks ei võiks me sel juhul järeldada, et kontrollitingimus ei pea paika — et tegu on algselt usutava hüpoteesiga, mille kummutavad ilmsed vastunäited? Sel juhul võiksime otsida pigem täpsemaid tingimusi, mis nopiksid välja *sedalaadi* kontrolli puudumise, mis tõepoolest välistab teatud moraaliotsustused, ilma et see viiks meid laiast tingimusest tuleneva vastuvõetamatu järelduseni, et enamik või kõik tavapärastest moraaliotsustustest on illegitiimsed.

Selle pääsetee välistab see, et siinkohal pole tegu mitte teoreetilise hüpoteesi, vaid filosoofilise probleemiga. Kontrollitingimus ei paku ennast välja pelga üldistusena, mis tuleneks teatud ilmetest üksikjuhtudest. See näib *õige* ka siis, kui seda laiendatakse algsetelt näidetelt teistele juhtudele. Kui õõnestada moraalset hinnangut, kaaludes uusi kontrolli puudumise võimalusi, siis me mitte lihtsalt ei avasta, mis *võiks* järgneda üldisest hüpoteesist, vaid oleme tegelikult veendunud, et kontrolli puudumine on oluline ka neil juhtudel. Moraaliotsustuse murenemine ei ilmne mitte absurdsel järeldusena liig lihtsast teoriast, vaid meie moraalse hinnangu tavapärase käsituse loomuliku tagajärjena, kui seda käsitust vaid faktide täielikuma ning täpsema kirjelduse valguses rakendada. Seepärast oleks ekslik järelduste vastuvõetamatuse põhjal väita, et vajame teistsugust käsitlust moraalse vastutuse tingimustest. Arusaam, et moraaliõnn on paradoksaalne, ei ole eetiline ega loogiline *viga*, vaid ühe viisi tajumine, kuidas moraaliotsustuse intuiitiivselt vastuvõetavad tingimused ähvardavad sel pinna sootuks jalge alt tõmmata.

See sarnaneb olukorraga ühes teises filosoofia valdkonnas, tunnetusteoorias. Ka seal on nii, et tingimused, mis näivad täiesti loomulikud ning kasvavad välja tavalistest teadmistaotluste vaidlustamis- ja kaitsmisprotseduuridest, ähvardavad järjekindla rakendamise korral kõigil sellistel teadmistaotlustel lõpuks pin-

na jalge alt tõmmata. Enamikul skeptilistel argumentidel on sel-line omadus: nad ei sõltu mitte teadmisele kehtestatud suvaliselt rangetest mõõdupuudest, milleni oleks jõutud arusaamatuse tõttu, vaid paistavad paratamatult välja kasvavat tavaliste mõõdupuude järjekindlast rakendamisest. (Vt Clark 1972.) Siin on ka oluline paralleel, sest epistemoloogiline skeptitsism võrsub arvestamisest nende viisidega, kuidas meie uskumused ja nende suhe reaalsusega sõltub meist olenematutest teguritest. Meie uskumused tulenevad sisemistest ja välistest põhjustest. Võime need protsessid küll vigade vältimise püüdmiseks kriitilise vaatluse alla võtta, ent ka sel kõrgemal tasandil on meie järeldused osalt mõjutatud teguritest, mille üle meil ei ole otsest kontrolli. See peab paika olenemata sellest, kui kaugelt me oma uurimisega ka läheksime. Lõpuks tulenevad meie uskumused alati meist sõltumatutest teguritest ning asjaolu, et ühtesid tegureid on võimatu teiste võimusesse langemata omaks võtta, paneb kahtlema, kas me üldse midagi teame. Näib justkui, et kui mõni meie uskumustest ka on tõene, siis on tegu pigem puhtalt bioloogilise vedamise kui teadmisega.

Moraaliõnn on sellega sarnane, sest olgugi et leidub mitmeid viise, kuidas moraalse hinnangu tavapäraseid objektid ei allu meie kontrollile või on mõjutatud meie kontrollile allumatutest teguritest, ei saa me nende tõsiasjade üle järele mõelda ilma algseid otsustusi käest kaotamata.

Laias laastus on neli võimalust, kuidas tavapäraseid moraalse hinnangu objektid võivad rahutuks tegeval määral sõltuda õnnest. Üks on konstitutiivse õnne fenomen — milline inimene sa oled, misjuhul küsimus ei seisne ainult selles, mida sa meelega teed, vaid sinu kalduvustes, võimetes ja temperamendis. Teine kategooria on olukorrapõhine õnn — mis laadi probleemide ja situatsioonidega me silmitsi seisame. Kaks ülejäänut puudutavad tegude põhjusi ja tagajärgi: õnn seoses sellega, kuidas me oleme determineeritud eelnevatest asjaoludest, ning õnn seoses sellega, kuidas meie ettevõtmised välja kukuvad. Kõigi puhul kerkib esile sama probleem. Nad kõik on vastuolus arusaamaga, et inimest ei saa laita ega kiita rohkema kui vaid selle murdosa eest, mis on tema kontrolli all. Kiitust või laistust näib olevat mõistusevastane avaldada või vastu võtta asjade eest, mille üle meil ei ole min-

git kontrolli, või nende asjade mõju eest tulemustele, mille üle meil on vaid osaline kontroll. Sellised asjad võivad küll luua te-
gutsemiseks teatavad tingimused, kuid tegu ennast saab hinnata üksnes selle alusel, kuivõrd see on nendest tingimustest lahutatav ega kujuta endast vaid nende tagajärge.

Kaalugem esmalt nii head kui halba õnne selles, kuidas asjad välja kukuvad. Kant peab ülaltoodud tekstikatkkes silmas üht sel-
list näidet, aga antud kategooria hõlmab veel suurel hulgal teisi juhtumeid. Näiteks käib siia alla veoautojuht, kes lapsele koge-
mata otsa sõidab, kunstnik, kes hülgab oma pere ja viis last, et pühenduda maalimisele,² ja teised juhud, kus võimalused eduks ja läbikukkumiseks on veelgi suuremad. Autojuht, kui tal puudub
igasugune süü, tunneb end oma rolli tõttu antud sündmuses küll kohutavalt, kuid ei pea endale midagi ette heitma. Seetõttu ei ole selle toimijakahetsuse³ näite puhul tegu veel *moraalse* ebaõnne juhtumiga. Kui juht oli aga süüdi kasvõi pisemaski hooletuses —
polnud näiteks viimasel ajal pidureid kontrollinud —, siis, juhul kui see hooletus viib lapse surmani, ei tunne ta end mitte liht-
salt kohutavalt. Ta tunneb end lapse surmas süüdi. Ja moraaliõn-
ne näite teeb sellest see, et kui ei oleks ette tulnud olukorda, kus juht pidanuks lapsele otsasõitmise vältimiseks kiirelt ja tugevalt

²Selline, Gauguini elu põhjal konstrueeritud juhtum leiab käsitlust Bernard Williamsi artiklis “Moraaliõnn” (Williams 1976, millele vas-
tuseks oligi algselt kirjutatud käesolev essee). Ta toob välja, et kuigi edu või läbikukkumist ei saa ette ennustada, saavad Gauguini peamised tagasivaatavad tunded oma otsuse suhtes olema ikkagi määratud sellest, kas tal õnnestus oma andeid edasi arendada või mitte. Minu seisukoht läheb Williamsi omast lahku selles osas, et tema käsitlus ei paku sele-
tust, miks selliseid tagasivaatavaid hoiakuid peaks moraalseks nimeta-
ma. Kui edu ei luba Gauguinil end teiste ees õigustada, aga määrab siis-
ki tema peamised tunded, siis näitab see vaid, et tema peamised tunded ei pruugi olla moraalset laadi. See ei näita, et moraal sõltuks vedami-
sest. Kui tagasivaatav otsustus oleks moraalset laadi, siis tähendaks see, et juba eelnevalt saab teha tõese hüpoteetilise otsustuse kujul “Kui ma jätan oma perekonna ja saan heaks maalikunstnikuks, siis on minu edu mulle õigustuseks; kui ma ei saa heaks maalikunstnikuks, siis on tegu andestamatu”.

³Williamsi termin (samas).

pidurdama, siis ei peaks ta ennast hooletuse kui sellise pärast just kuigi palju süüdistama. Ometi on *hooletus* mõlemal juhul sama ja juhul puudub kontroll selle üle, kas laps jookseb tema teele ette.

Seesama kehtib ka tõsisemate hooletuste puhul. Kui keegi on alkoholiga liialdanud ja sõidab autoga teelt välja kõnniteele, siis on tal moraalselt vedanud, kui talle ei jää ühtki jalakäijat ette. Kui jääks, siis süüdistatakse teda nende surmas ning tõenäoliselt antaks ettekavatsemata tapmise eest kohtusse. Kui ta ei tekita aga kellelegi kahju, siis — olgugi käitumine ise täpselt sama mõtlematu — on ta süüdi hoopis vähem tõsisel seaduserikkumises ning ei ta ise ega ka teised süüdistata teda nii karmilt. Võttes veel ühe õigusvalda kuuluva näite: karistus mõrvakatse eest on väiksem kui tegeliku mõrva eest — kuitahes sarnased ründaja kavatsused ja motiivid mõlemal juhul ka oleksid. Näib lausa, nagu sõltuks tema süü aste sellest, kas ohver juhtus kandma kuulikindlat vesti või kas lind lendas kuuli teele ette — asjaoludest, mis jäävad tema kontrolli alt välja.

Viimaseks on ebakindluse tingimustes langetatud otsuste juhtumid, mis on levinud nii avalikus kui ka eraelus. Anna Karenina põgeneb koos Vronskiga, Gauguin jätab oma perekonna maha, Chamberlain allkirjastab Müncheni kokkuleppe, dekabristid veenavad oma käsu all olevaid väesalku tsaari vastu mässama, Ameerika kolooniad kuulutavad ennast Britanniast iseseisvaks. Või siis tutvustad kahte inimest, et nende vahel kosja sobitada. Kõigi nende juhtude puhul tekib kiusatus mõelda, et otsuse hetkel teadaoleva valguses peaks siiski olema võimalik mõni selline valik, mis muudab süüdistused sobimatuks olenemata sellest, kuidas asjad lõpuks välja kukuvad. Aga see ei ole tõsi; niimoodi käitudes võtab inimene oma elu, või oma moraalsuse, enda kätte, sest see, kuidas asjad välja kukuvad, määrab, mida ta on teinud. Otsust saab küll hinnata *ka* selle alusel, mida oli võimalik tol hetkel teada, kuid sellega lugu veel ei lõpe. Kui dekabristidel oleks õnnestunud Nikolai I 1825. aastal troonilt tõugata ning panna alus põhiseaduslikule korrale, oleksid nad kangelased. Tegelikult aga ei kukkunud nad mitte ainult läbi ega pidanud oma tegude eest maksmat, vaid kandsid ka teatud vastutust nende kohutavate karistuste eest, mis määrati väesalkadele, keda nad olid veennud asja-

ga kaasa minema. Kui Ameerika iseseisvussõda oleks olnud suuremate repressioonidega lõppev verine läbikukkumine, siis oleksid Jefferson, Franklin ja Washington teinud küll ülla katse ning võib-olla ei oleks nad seda tapalavale minnes isegi kahetsenud, ent nad oleksid pidanud end ka süüdistama kõiges selles, mida nad oma kaasmaalastele kaela aitasid tuua. (Võimalik, et reformidele suunatud rahumeelsed pingutused oleksid lõpuks siiski vilja kandnud.) Kui Hitler poleks vallutanud Euroopat ning hävitanud miljoneid, vaid oleks pärast Sudeedimaa okupeerimist surnud südamerabandusse, siis oleks Chamberlaini tegevus Münchenis kujutanud endast tšehhide suhtes küll täielikku reetmist, kuid tegu poleks olnud selle suure moraalse katastroofiga, mis tegi tema nime üldtuntuks.⁴

Paljude keeruliste valikute puhul pole võimalik tulemust täie kindlusega ette näha. Üht laadi hinnangut on valikule võimalik anda küll eelnevalt, aga teist laadi hinnang peab tulemuse ära ootama, sest tulemus määrab, mis on tehtud. Samal määral kiidu- või laiduväärsed kavatsused, motiivid või huvid on ühitatavad väga mitmesuguste, nii positiivsete kui negatiivsete hinnangutega, olenevalt sellest, mis juhtus pärast valiku tegemist. *Mens rea*,* mis oleks võinud eksisteerida igasuguste tagajärgede puudumise korral, ei ammenda moraaliotsustuse aluseid. Tegelikud tulemused mõjutavad kiidu- ja laiduväärsust suure hulga kaheldamatult eetikasse puutuvate juhtumite puhul, mis ulatuvad hooletusest kuni poliitiliste valikuteni.

Et siinkohal on tegu tõeliste moraaliotsustuste, mitte vaid ajutiste hoiakute väljendusega, ilmneb tõsiasjast, et meil on võimalik *eelnevalt* öelda, mil viisil moraalne hinnang tulemustest sõltub. Kui keegi jätab imikut vannitades vee hooletult jooksmata, saab ta trepist üles vannituppa tormates aru, et kui laps on uppunud, siis on ta hakkama saanud millegi kohutavaga, kui aga mitte, siis on ta olnud pelgalt ettevaatamatu. Inimene, kes algatab autoritaarse

⁴Huvitava, kuid moraalselt eemaletõukava arutluse selle kohta, kuidas ajalugu võib õigustust pakkuda, leiab Maurice Merleau-Ponty teosest *Humanisme et terreur* (1947, 1969).

*Lad k 'süüdiolev vaim', kuriteokavatsuse mentaalne külg. *Toim.*

korra vastu vägivaldse riigipöörde, teab, et kui ta kukub läbi, siis vastutab ta suure hulga asjatute kannatuste eest, kui ta aga saavutab edu, siis on tagajärjed talle õigustuseks. Ma ei mõtle sellega, et ajalugu võiks tagantjärele õigustada *mistahes* tegu. Mõned asjad on iseenesest nii halvad või riskantsed, et mitte ükski tagajärg ei tee neid heaks. Aga nendes olukordades, kus moraaliotsustus sõltub tulemusest, on see objektiivne ja ajatu ega olene kordaminekust või läbikukkumisest tingitud vaatepunkti muutusest. Hilisem hinnang tuleneb hüpoteetilisest otsustusest, mida on võimalik teha enne ning mida võib sama kergesti teha ka keegi teine peale toimija enda.

Lähtudes arusaamast, et vastutus sõltub kontrollist, paistab see kõik absurdne. Kuidas on võimalik olla rohkem või vähem süüdi olenevalt sellest, kas laps satub auto või lind kuuli teele ette? Võib-olla on tõsi, et tehtu sõltub rohkemast kui toimija vaimuseisundist või kavatsusest. Siis seisneb küsimus aga selles, miks pole mõistusevastane võtta moraalse hinnangu aluseks tehtut selles laias tähenduses. See tähendab, et inimesed tehakse vastutavaks nii saatuse kui ka iseendi panuse eest — eeldusel, et nende puhul üldse mingist panusest saab rääkida. Kui vaatame hoole tuse ja ebaõnnestunud katsete juhtumeid, paistab muster peituvat selles, et süü koondaste vastab vaimse või tahtliku vea ja tulemuse tõsiduse korrutisele. Ebakindluse tingimustes langetatud otsuste juhtumeid on keerulisem sel viisil seletada, sest näib, et koondotsustus võib tulemusest olenevalt suisa positiivsest negatiivseks muutuda. Ent ka siin näib olevat mõistlik valikule järgnenud sündmuste tagajärjed, mis otsuse hetkel vaid võimalikkusena eksisteerisid, maha arvata ning keskendada moraalne hinnang sellele, milliste tõenäosuste valguses algne otsus tehti. Kui moraalse hinnangu objektiks on *isik*, siis sarnaneb tema vastutusele võtmine tehtu eest laias tähenduses range vastutusega, millel on oma roll küll õiguses, kuid mis moraalse positsioonina näib mõistusevastane.

Sellise mõttearenduse tulemuseks on see, et iga tegu kärbitakse kuni tema moraalselt olemusliku tuumani, puhta sisemise tahteaktini, mida hinnatakse motiivi või kavatsuse alusel. Adam

Smith kaitseb sellist seisukohta *Moraalitunnete teoorias*, kuid täheldab, et see läheb meie tegelike otsustustega vastuollu.

Aga kuitahes veendunud me selles õiglases põhimõttes ka paistame olevat, kaaludes seda niisugusel abstraktsel viisil, on konkreetsete olukordade juurde tulles mistahes teost tulenema juhtuvail tegelikel tagajärjedel siiski väga suur mõju meie tunnetele selle kiidu- või laiduväärsuse osas, ning nad peaaegu alati kas võimendavad või mahendavad neid tundeid. Vaadates üksikjuhtumeid, on meie tunded harva juhitud vaid sellest reeglist, mille puhul me kõik tunnistame, et see peaks neid täielikult juhtima. (Smith 1759: II osa, 3. paragrahv, Sissejuhatus, 5. lõik.)

Joel Feinberg läheb veel kaugemale ning osutab, et ka see, kui piirame moraalse vastutuse ala oma sisemaailmaga, ei tee seda õnne suhtes immuunseks. Toimija kontrolli alt välja jäävad asjaolud, nagu näiteks kõhahoog, võivad tema otsuseid mõjutada nii, nagu nad võivad mõjutada ka tema püssist lastud kuuli teekonda. (Feinberg 1970.) Ent püüe moraalse hinnangu haaret kärpida ulatub sügavale ega piirdu vaid tagajärgede mõjuga. See üritab tahet ka nii-öelda teisest suunast isoleerida, eraldades sellest konstitutiivse õnne. Vaatlemegi seda järgmisena.

Kant käis eriti tungivalt peale, et temperamendi ja isiksusega seonduvad omadused, mis ei allu tahte kontrollile, on moraalselt ebaolulised. Omadused nagu kaastundlikkus või külm ükskõiksus võivad küll moodustada taustsüsteemi, mis teeb moraalselele nõudmistele allumise kergemaks või raskemaks, kuid nad ise ei saa olla moraalse hinnangu objektiks ning võivad selle tõelise objekti — üksnes kohusest motiveeritud tahte — usaldusväärsele hindamisele pigem vahele segada. See välistab moraalse hinnangu paljude vooruste ja pahede suhtes, mis on küll meie valikuid mõjutavad iseloomujooned, ent mis kindlasti ei piirdu vaid dispositsioonidega sihilikult teatud viisil käituda. Inimene võib olla ahne, kade, arg, ükskõikne, kitsi, kalk, edev või upsakas, aga tänu tohutule tahtepingutusele siiski perfektselt *käituda*. Neid pahesid omada tähendab seda, et inimene ei saa parata, et tal on teatud olukordades teatud tunded ning tugev spontaanne kihk halvasti käituda. Isegi kui ta kontrollib oma kihusid, on ta ikka paheline. Kade inimene vihkab seda, et teised on temast edukamad. Teda

võib kadeduse tõttu moraalselt hukka mõista ka siis, kui ta teisi südamlikult õnnitleb ega proovi nende kordaminekuid kuidagi maha teha või ära rikkuda. Niisamuti ei pruugi ka kõrkus tingimata tegudes avalduda. See on täiesti olemas inimese juures, kes ei saa parata, et jääb salajase naudinguga mõtleva sellele, et ületab teisi oma saavutuste, annete, ilu, tarkuse või vooruse poolest. Teatud määral võib selline iseloomuomadus olla varasemate valikute tulemus; teatud määral võib see olla praeguste tegude kaudu muudetav. Kuid suures osas on see siiski konstitutiivse vedamise küsimus. Ometi laidetakse inimesi selliste omaduste pärast ning kiidetakse teiste eest, mis on võrdsel määral tahte kontrollist sõltumatud: neid hinnatakse selle alusel, *millised* nad on.

Kantile ei näi see järjekindel, sest voorust nõutakse kõigilt ning järelikult peab see kõigi jaoks ka põhimõtteliselt võimalik olema. See võib olla mõnele lihtsam kui teisele, kuid õigete valikute korral peaks see siiski olema saavutatav hoolimata mistahes meelelaadilistest eelsoodumustest.⁵ Võime küll soovida, et oleksime suuremeelsed, ning meil võib olla kahju, kui me seda ei ole, ent omaduse pärast, mis ei allu tahte kontrollile, pole mõistlik ei ennast ega teisi süüdistada. Süüdistamine annab mõista, et sa ei peaks selline olema, mitte et on kahju, et sa selline oled.

Sellest hoolimata jääb Kanti järeldus intuiitiivselt vastuvõetamatuks. Võime olla küll veendunud, et sellised moraaliotsustused on mõistusevastased, aga niipea, kui vaidlus on läbi, on nad automaatselt jälle tagasi. See on antud teema puhul läbiv muster.

Kolmas vaatlusalune kategooria on olukorrapõhine õnn, peatun sellel vaid põgusalt. Asjad, mida meilt nõutakse, ning mo-

⁵“[K]ui loodus on ühele või teisele üldse vähe kaastunnet südamesse kätkenud, kui ta (olguigi aus mees) on temperamendilt külm ja ükskõikne teiste kannatuste suhtes, vahest sellepärast, et olles varustatud erilise andega kannatlikkuseks ja vastupidamisejõuks omaenese kannatuste suhtes, eeldab või isegi nõuab samasugust ka igalt teiselt; kui loodus päriselt polegi mõnd säärast meest (kes poleks õigupoolest ju tema halvim produkt) inimsõbraks kujundanud, kas ei leiaks see mees siis endas veel mõnd allikat, et endale omistada palju kõrgemat väärtust, kui see saab olla healoomulisel temperamendil?” (*Alusepanek kommete metafüüsikale* (Kant 1785), 1. ptk, 11. lõik. Tlk E. Parhomenko.)

raalsed proovikivid, millega me elus silmitsi seisame, on olulisel määral mõjutatud meist sõltumatutest asjaoludest. Võib küll tõsi olla, et ohtlikus olukorras käituks mõni inimene argpüksiks või kangelase kombel, aga kui seda olukorda ei tule kunagi ette, siis ei avane tal ka võimalust end nimetatud viisidel esile tõsta või häbistada ning tema moraaloitoimik saab olema teistsugune.⁶

Üks tähelepanuväärne näide selle kohta on poliitiline. Natsi-Saksamaal elanud tavalistel inimestel oli režiimile vastu hakates võimalus kangelaslikult käituda. Samuti oli neil võimalus halvasti käituda ning enamik neist on süüdi selles, et nad seda proovi ei läbinud. Aga siinkohal on tegu katsumusega, millega teiste maa-de kodanikud ei pidanud silmitsi seisma, nii et isegi kui nad, või mõned neist, oleksid sarnastes tingimustes käitunud sama halvasti kui sakslased, nad lihtsalt ei teinud seda ega ole seetõttu samal määral süüdi. Ka siin on inimene taas kord moraalses mõttes saatuse meelevallas ning järele mõeldes võib see küll näida mõistusevastane, aga meie tavapärased moraalsed hoiakud oleksid ilma selleta täiesti äratundmatud. Me hindame inimesi selle põhjal, mida nad tegelikult on teinud või tegemata jätnud, mitte lihtsalt selle põhjal, mida nad oleksid teinud, kui tingimused olnuks teistsugused.⁷

⁶Vrd Thomas Gray, “Küla kirikaia kirjutatud eeleogia”: “tumm Küla-Milton, kelle ind siin hangus, / või Cromwell, veretöödest plekituna” [tlk Märt Väljataga; vt *Väike inglise luule antoloogia*. Tallinn: EKSA, 2018, lk 72]. Omapärase näite olukorrapõhisest moraaliõnnest pakub seda tüüpi moraalne dilemma, millega inimene võib silmitsi seista ilma igasuguse omapoolse süüta, kuid mis ei jäta talle ühtegi tegutsemisvõimalust, mis ei oleks vale. Vt Nagel 1979; Williams 1973.

⁷Olukorrapõhine õnn võib laieneda ka sellistele olukorra aspektidele, mis ei puuduta individuaalset käitumist. Näiteks tundsid end Vietnamis sõja ajal kompromiteerituna ka need USA kodanikud, kes olid oma riigi tegudele juba algusest peale tugevalt vastu olnud. Nad ei olnud siinkohal isegi mitte vastutavad; tõenäoliselt ei olnud midagi, mida nad oleksid teha saanud, et toimuvat peatada, mistõttu võib näida arusaamatuna, et nad tundsid end asjasse segatuna. Kuid oma riigi kuritegusid on võimatu vaadata samal viisil, nagu me vaatame teise riigi omi, ning seda olenemata sellest, et oleme mõlemal juhul võrdse võimetud neid ära hoidma. *Olles* ühe riigi kodanikud, oleme selle tegudega seotud (ol-

Ka see tegelikkusest tingitud moraalse determineerituse vorm on paradoksaalne, aga me hakkame vaikselt nägema, kui sügavale vastutuse mõistesse see paradoks on kätketud. Inimene saab olla moraalselt vastutav vaid selle eest, mida ta teeb; aga see, mida ta teeb, tuleneb suurel määral sellest, mida ta ei tee; järelikult ei ole ta moraalselt vastutav selle eest, mille eest ta on ja ei ole vastutav. (See ei ole vasturääkivus, küll aga on see paradoks.)

Peaks olema ilmne, et need probleemid vastutuse ja kontrolliga on seotud ühe veelgi tuttavama probleemiga — vaba tahte omaga. See on viimane moraaliõnne liik, mida tahan käsitleda, kuigi antud essee raames ei saa ma teha rohkemat, kui osutada selle seosele ülejäänud liikidega.

Kui me ei saa olla vastutavad ei oma tegude tagajärgede eest, mis sõltuvad meist olenematutest asjaoludest, aga oma tegudele eelnevate asjaolude eest, milleks on tahtest sõltumatud iseloomuomadused, aga asjaolude eest, mis määravad, milliste moraalse valikutega me silmitsi seisame, siis kuidas võiksime olla vastutavad ka paljaste tahteaktide endi eest, kui *needki* on vaid eelnevate, meist sõltumatute asjaolude tulemus?

Tõelise toimijalisuse ja seega ka legitiimse moraaliotsustuse ala paistab sellise hoolika vaatluse all kahanevat olematuseni. Kõik näib tulenevat kombineeritud mõjust, mida omavad teole eelnevad ja järgnevad, toimija kontrollist olenematud tegurid. Kuna ta ei saa olla nende eest vastutav, siis ei saa ta olla vastutav ka nende tagajärgede eest — olgugi et moraalihoiakute esteetilised ja teised väärtustavad analoogid võivad endiselt võimalikuks jääda.

Võib muidugi jultunult keelduda neid järeldusi tunnistamast. Niipea kui lõpetame argumentidele mõtlemise, näivad need järeldused tõepoolest vastuvõetamatud. Tuleb küll tunnistada, et kui teatud taustatingimused oleksid olnud teistsugused, siis ei oleks kurjad kavatsused toonud kaasa mingeid kahetsusväärseid taga-

gu või ainult maksude kaudu, millest me ei saa keelduda) — nii nagu me ei ole seotud teise riigi tegudega. See teeb võimalikuks häbi oma riigi pärast ning tunde, et 1960. aastatel ameeriklaseks olemine tegi sind halva moraaliõnne ohvriks.

järgi ning mingit süülist tegu poleks sooritatud, aga kuna asjaolud *ei olnud* teistsugused ning *tegelikkuses* õnnestus inimesel siiski toime panna erakordselt julm mõrv, siis just *see* on *see*, mida ta tegi ning mille eest ta on vastutav. Niisamuti võime küll tunnistada, et kui teatud eelnevad asjaolud oleksid olnud teistsugused, siis ei oleks toimijast kunagi saanud inimest, kes selliseid asju teeks, aga kuna temast *tegelikult* sai (eelnevate tingimuste möödapääsmatu tagajärjena) selline siga, nagu ta on, ja isik, kes pani toime sellise mõrva, siis just *selles* on ta süüdi. Mõlemal juhul on inimene vastutav selle eest, mida ta tegelikult korda saadab — isegi kui *see*, mida ta teeb, sõltub suurel määral asjaoludest, mis ei ole tema kontrolli all. Selline, kompatibilistlik moraaliotsustuste käsitlus jätaks ruumi tavapärastele vastutuse tingimustele — sunni, teadmatuse ja tahtmatuse puudumisele — kui osale sellest, mis määrab sooritatud teo olemuse, aga *see* ei välista, et tegu mõjutasid ka paljud asjad, mis polnud inimese enda teha.⁸

Selle lahenduse ainsaks puuduseks on *see*, et ta ei võimalda seletada, miks skeptilised probleemid üldse esile kerkivad. Sest nad ei võrsu mitte suvalise välise nõudmise rakendamisest, vaid moraaliotsustuse enda loomusest. Midagi selles, kuidas me teo mõistest tavapäraselt aru saame, peab seletama, miks näib vajalik lahutada teost kõik, mis pelgalt juhtub — isegi kui *see* viib meid lõpuks selleni, et mitte midagi ei jää järele. Ja miski meie tavalises teadmisemõistes peab seletama, miks näib, et seda õõnestavad mistahes mõjud meie uskumustele, mille üle meil puudub kontroll — nii et teadmine näib ilma autonoomse mõistuse võimatu vundamendita võimatu. Kuid jätame epistemoloogia kõrvale ning keskendume tegutsemisele, iseloomule ja moraalsele hinnangule.

⁸Epistemoloogias seisneks vastav positsioon selles, et teadmine sisaldab endas tõeseid uskumusi, milleni on jõutud teatud viisidel, ning *see* ei eelda, et kõik selle protsessi aspektid oleksid tegelikult või potentsiaalselt teadja kontrolli all. Nii nende uskumuste õigsus kui ka nendeni jõudmise viis oleks niisiis suures osas õnne küsimus. Nobeli preemiat ei anta neile, kelle vaated osutusid valeks — pole tähtis, kui särav oli nende mõttekäik.

Usun, et probleem kerkib esile sellepärast, et see “mina”, kes tegutseb ja on moraalse hinnangu objektiks, ähvardab laguneda, kui tema tegusid ja ajesisid vaadata sündmuste klassi kuuluvana. Inimese kohta käiv moraaliotsustus ei ole otsustus selle kohta, mis temaga juhtub, vaid otsustus tema enda kohta. See ei ütle pelgalt seda, et teatud sündmus või asjade seis on hästi või halvasti välja kukkunud või isegi kohutav. See ei ole hinnang maailma seiskorra või inimese kui maailma osa kohta. Me ei mõtle vaid seda, et oleks parem, kui keegi oleks teistsugune või kui teda poleks üldse olemas või kui ta poleks teinud midagi, mida ta tegi. Me hindame *teda*, mitte tema olemasolu või omadusi. Keskendumine väljaspool inimese kontrolli olevatele mõjuritele viib selleni, et vastutav “mina” näib haihtuvat — neelduvat pelkade sündmuste jadasse.

Aga mida peaks inimene meie arvates *endast kujutama*, et saaksime tema suhtes võtta neid moraalseid hoiakuid? Kritiseerida on toimijalisuse mõistet küll lihtne, kuid positiivset kirjeldust välja pakkuda on väga raske. See on tuttav ka vaba tahte teemalisest kirjandusest.

Usun, et teatud mõttes ei olegi sellele probleemile lahendust, sest midagi toimijalisuse mõistes on ühitamatu sellega, et teod on sündmused ning inimesed asjad. Aga niipea, kui meie tegusid mõjutavad välised asjaolud saavad järk-järgult paljastatud — oma mõjus nii tagajärgedele, iseloomule kui ka valikule endale —, tuleb järk-järgult ilmsiks, et teod on sündmused ja inimesed asjad. Lõpuks pole enam midagi, mida võiks kirjutada vastutava “mina” arvele, ning meile ei jää muud kui vaid tükike suuremast sündmustejadast, mille üle võib küll kurvastada või rõõmustada, aga mida ei saa laita ega kiita.

Kuigi ma ei oska defineerida selle aktiivse “mina” ideed, mis siinkohal koost laguneb, on siiski võimalik öelda midagi selle allikate kohta. Tunded, mis meil on enda suhtes, on lähedalt seotud tunnetega, mis meil on teiste suhtes. Süütunne ja nõrdimus, häbi ja põlgus, uhkus ja imetus kujutavad endast ühtede ja samade moraalse hoiakute sisemisi ja välimisi külgi. Oleme võimetud vaatama end kui vaid tükikest maailmast ning seestpoolt vaadates on meil umbkaudne pilt sellest, kus jookseb piir selle vahel, mis

on meie ja mis ei ole, mida me teeme ja mis meiega juhtub, mis on meie isiksuseomadus ning mis juhuslik hälve. Sedasama olemuslikult sisemist enesekäsitlust laiendame ka teistele. Enda suhtes tunneme uhkust, häbi, süütunnet, süümepiinu — ja toimijakahetust. Me ei pea oma tegusid ega iseloomu pelgalt hästi või halvasti väljakukkunuks — kuigi nad võivad ka seda olla. Me *lihtsalt* ei suuda end — oma olemust ja tegusid — välisest vaatepunktist hinnata. Ja see näib nii isegi siis, kui oleme mõistnud, et meil puudub vastutus oma eksistentsi või loomuse või tehtavate valikute või nende asjaolude eest, mis määravad meie tegude tagajärjed. Need teod jäävad meie omaks ning meie jääme iseendaks — seda hoolimata nende põhjenduste veenvusest, mis näivad meid olematuks tegevat.

Just seda sisemist vaadet laiendame moraaliotsustusi tehes ka teistele — kui me hindame *neid*, mitte nende soovimisväärsust või kasulikkust. Me laiendame teistele sedasama keeldumist piirata end välise vaatepunktiga ning omistame neile samasuguse “mina” nagu iseendalegi. Aga mõlemal juhul põrkub see karmi tõega, et inimesed ja kõik neisse puutuv on osa maailmast, millest neid ei ole võimalik lahutada ning millest nad moodustavad vaid osakese. Samal ajal kui meie üritame sellele vastu panna, surub väline vaade end meile peale. Üks viis, kuidas see avaldub, seisneb meie tehtu järkjärgulises hajumises, mille kutsus esile meiega pelgalt juhtuva mahaarvamine.⁹

Tagajärgede kaasamine meie arusaama sellest, mida oleme teinud, tähendab tõdemist, et oleme osake maailmast, aga moraaliõnne paradoksaalne iseloom, mille see tõdemus pinnale toob, näitab, et me oleme võimetud sellise vaatega opereerima, sest see ei jäta meile alles midagi, mis me ise võiksimme olla. Sama asi tuleb ilmsiks siis, kui determinism näib hävitavat vastutuse. Niipea kui näeme kas enda või kellegi teise teo mõnda aspekti millenagi, mis lihtsalt juhtub, ei hooma me enam, et keegi selle teo tegi ning et me võime hinnata ka tegijat, mitte vaid juhtunut. See seletab, miks determinismi puudumine ei ole toimijalisuse mõiste suhtes

⁹ Vaata P. F. Strawsoni arutelu objektiivse hoiaku ja isiklike reaktiivsete hoiakute kohta artiklist “Vabadus ja pahameel” (Strawson 2013).

külalislahkem kui selle olemasolu — asjaolu, mida on tihti tähele pandud. Mõlemal juhul vaadeldakse tegu väljastpoolt, osana üldisest sündmustejadast.

Moraaliõnne probleemi ei ole võimalik mõista ilma seespärase käsitusega toimijalisusest ning selle erilisest seosest moraalihoiakutega, mis vastanduvad muudele väärtustele. Minul sellist käsitlust välja pakkuda ei ole. Mil määral on tegu lahendatava probleemiga, seda saab kindlaks määrata vaid vaadates, mil määral on selle käsituse ning nende paljude kontrolli puudumise viiside vaheline ühitamatus pelgalt näiline. Ka sel teemal ei ole mul midagi pakkuda. Aga kindlasti ei ole piisav öelda vaid seda, et meie põhilised moraalihoiakud iseenda ja teiste vastu on determineeritud tegelikkuse poolt; sest õigupoolest on nad ka ohustatud sellesama tegelikkuse allikate ning selle poolt, kuidas tegude suhtes võetav väline vaade end meile peale surub, kui näeme, kuidas kõik meie teod on osake maailmast, mida me ise ei ole loonud.

Tõlke valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute tippkeskus).

Kirjandus

- Clark, Thompson 1972. The Legacy of Skepticism. — *Journal of Philosophy*, Vol. LXIX, No. 20, November, pp. 754–769
- Feinberg, Joel 1970. Problematic Responsibility in Law and Morals. — J. Feinberg. *Doing and Deserving*. Princeton: Princeton University Press
- Kant, Immanuel 1785. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga: J. F. Hartknoch
- Merleau-Ponty, Maurice 1947. *Humanisme et terreur*. Paris: Gallimard
- Merleau-Ponty, Maurice 1969. *Humanism and Terror*. Boston: Beacon Press
- Nagel, Thomas 1979 [1972]. War and Massacre. — T. Nagel. *Mortal Questions*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 53–74
- Smith, Adam 1759. *The Theory of Moral Sentiments*. Strand & Edinburgh: A. Millar; A. Kincaid & J. Bell

- Strawson, Peter F. 2013 [1962]. Vabadus ja pahameel. Tlk Uku Tooming. — *Akadeemia*, nr 2, lk 320–346
- Williams, Bernard 1973 [1965]. Ethical Consistency. — B. Williams. *Problems of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 166–186
- Williams, Bernard 1976. Moral Luck. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary vol. L, pp. 115–135

THOMAS NAGEL (1937) on USA filosoof, sündinud Belgradis juudi põgenike peres, alates 1939 elanud USAs. Lõpetas 1958 Cornelli ja 1960 Oxfordi Ülikooli (*B.Phil.*), doktorikraad Harvardi Ülikoolist (1963). 1963–1966 töötas California Ülikoolis Berkeleys, 1966–1980 Princetonis (aastast 1972 professor), 1980–2013 New Yorgi Ülikooli professor, seejärel emeritprofessor.

Teoseid: *The Possibility of Altruism* (1970); *Mortal Questions* (1979); *The View from Nowhere* (1986, eesti k *Vaade eikusagilt*, tlk Märt Väljataga, 2015); *What Does It All Mean?: A Very Short Introduction to Philosophy* (1987); *Equality and Partiality* (1991); *The Last Word* (1997, eesti k *Viimane sõna*, tlk Märt Väljataga, 2015); *Secular Philosophy and the Religious Temperament: Essays 2002–2008* (2010) ja *Mind and Cosmos: Why the Materialist Neo-Darwinian Conception of Nature is Almost Certainly False* (2012). *Akadeemias* on varem ilmunud ta artikkel “Mis tunne on olla nahkhiir?” (1996, nr 10, lk 2090–2107; tlk Tiiu Hallap).

VIVE TOLLI. Kivi südamel (1991)

ÜHISKONNATEOORIA LOODUSLIKEST JA LOODUSTEADUSLIKEST ALUSTEST

ehk inimolendite inimlikust
kasutamisest

Tiit Kärner

Kui me tõepoolest tahame mõista inimloomust, peame mõistma tema arengulugu.

Joseph LeDoux, *The Deep History of Ourselves*

SISSEJUHATUS

Artikli alapealkiri on võetud Norbert Wieneri tuntud raamatust *The Human Use of Human Beings*, mis eesti keeles ilmus pealkirja all *Inimolendite inimlik kasutamine: küberneetika ja ühiskond* (Wiener 1969). Raamatus hoiatab Wiener ühiskonna eest, milles inimesi koheldaks hingetute masinatena. “Kui inimaatomid on põimitud organisatsiooni, kus neid ei kasutata mitte täieõiguslike vastutusvõimeliste inimolenditena, vaid hammasratas- te, hoobade ja varbadena, siis pole sellel mingit tähtsust, et nende toormaterjaliks on liha ja veri. See, mida kasutatakse masina osana, on ka tegelikult masina osa” (samas: 148). Tagajärjeks on jäigalt determineeritud omadustega “sipelgate ühiskond”, milles iga liikme roll on täpselt ette määratud. Kuid inimeste maailmale on

omane tagasiside ja õppimine. Inimühiskonda ei tuleks selle põhjal kujutada mitte mehaanilise, vaid küberneetilise masinana, kus informatsioon ei liigu mitte ainult käskudena ülevalt alla, vaid ka alt üles, ja selline tagasiside oleks ühiskonna juhtimise alus. Kuid see päästab meid “sipelgate ühiskonnast” ainult siis, kui inimesed ei ole vaimselt “ülevalt” valitsetavad.

Oht on aga selles, et juhid võivad püüda oma rahvast juhtida poliitilise tehnikaga, mis on niisama kitsas ja inimese võimete suhtes ükskõikne, nagu oleks ta tegelikult mehaaniliselt loodud. Masina suur nõrkus — nõrkus, mis meid siiani tema valitsemisest on päästnud — on see, et ta ei suuda veel arvesse võtta tõenäosuslikkust, mis iseloomustab inimlikku olemust. Masinate ülemvalitsus eeldab ühiskonda, mis on jõudnud entroopia viimase astmeni, kus tõenäosuse võib kõrvale jätta ja kus indiviidide-vahelised statistilised erinevused võrduvad nulliga” (samas: 149).

Katseid inimeste arvamusi kujundada, sobivalt suunata ning ühtlustada on tehtud kogu inimkonna ajaloo jooksul, seda nii heas kui ka halvas mõttes. Esimese näiteks on inimeste informeerimine ja kooliharidus, ehkki nii üht kui teist on kasutatud ka vastupidisel eesmärgil — eksitamiseks ja ajupesuks. Teise, enamasti traagiliste tagajärgedega näiteid on lähiajaloo lihtne leida, eriti on need võimendunud uute massiteabevahendite lisandudes (trükkikunst, ajalehed, elektrooniline massimeedia, nutiseadmed). Kui suur on nende mõju, sõltub inimesest, tema mõjutatavusest. Siit järeldub, et mõistmaks ühiskondlikke protsesse ja ennustamaks nende võimalikku kulgu on vaja mõista üksikinimese käitumist, tunda inimloomust. Hoolimata eespool mainitud inimliku olemuse tõenäosuslikkusest on valdavaks seisukohaks seni olnud eeldus inimese ratsionaalsusest, tema võimest tajuda tegelikkust ning teha tajutu põhjal loogilisi otsuseid, sealhulgas iseenda materiaalse heaoluga seotud majanduslikke otsuseid. Viimasel paarikümnel aastal on seda aga järjest enam kahtluse alla seatud. Olulise murrangu inimloomuse mõistmisse on toonud emotsioonide uurimisega tegelnud teadlaste (António Damásio, Jaak Panksepp, Joseph LeDoux, Lisa Feldman Barrett jpt) viimaste aastakümnete töö. Üks nüüdisaja tuntumaid närviteadlasi António Damásio ütleb praegusaegsete arusaamade kohta:

Miski ei saa rohkem erineda nendest [20. sajandi teise poole] aru jaaju vahelisi seoseid puudutavatest arusaamadest, millega mina oma karjääri alustasin; tagantjärele vaadates oligi neil raske pakkuda realistlikku pilti selle kohta, kuidas inimvaim välja näeb ja kuidas ta tunnetab. Kuidas see saanukski teisiti olla, kui arvestada, et kõnealune teooria lahutas neuronite aktiivsuse kuiva matemaatilise kirjelduse eluprotsessi termodünaamikast? [---]

Üks lootuskiir, suur erinevus mineviku püüdluste ja tulevikuotsingute vahel, seisneb meie praeguses laialdases inimloomuse tundmises ja võimaluses planeerida arukamaid strateegiaid kui varem. See lähenemisviis peab arvamust, et valitsema pääseb mõistus, puhtaks rumaluseks, ratsionalismi halvimate liialduste jäanukiks, kuid samuti hülgab ta idee, et me peaksime lihtsalt toetama oma emotsioone — olema head, kaastundlikud, vihased või vastikud —, ilma et laseksime neid läbi teadmiste ja aru filtri. See lähenemisviis soodustab tunnete ja mõistuse viljakat partnerlust, toetades toitvaid emotsioone ja surudes maha negatiivseid. Ja lõpuks, ta eitab arusaama inimese mõistusest kui tehisintellekti ekvivalendist (Damasio 2018: 240, 231).¹

Järgnev esitus toetub põhiliselt Portugali-USA neurokirurgi, närviteadlase ja psühholoogi António Damásio (inglispäraselt Antonio Damasio) kirjatöödele, eriti tema eelviidatud raamatule *Asjade kummaline kord: elu, tunded ja kultuuri teke*. Raamatu ülesehitus on tüüpiliselt loodus- või isegi kitsamalt, täpisteaduspärane: aksioomina võetud põhiväide pluss selle rakendused järjest laiemates valdkondades. Praegusel juhul on aksioomiks elusorganismide püsivuse (homöostaasi) nõue, mille toimimist jälgitakse üha keerukamate organismide ahelas ainuraksest inimühiskonnani. Väga oluline osa on selles protsessis afekti mõistel (*affect*), mis hõlmab nii kõigi tasandi emotsioone kui ka tundeid.

Järgnevalt vaatlen lühidalt homöostaasi mõistet ning organismide ehituse ja homöostaasi arengut kuni teadvuse tekkimiseni. Seejärel käsitlen Damásio raamatu põhjal veidi üksikasjaliku-

¹ Selle raamatu leheküljed on siin ja edaspidi antud e-raamatu põhjal. Raamatu hea lühitutvustuse on kirjutanud Adrian Woolfson (2018).

malt teadvust, tundeid, kultuuri ja ühiskondlikkust ning lõpuks Damásio vaateid bioloogiat, kultuuri ja ühiskonna seostele.

HOMÖOSTAAS

19. sajandi keskel sõnastas Prantsuse füsioloog Claude Bernard seisukoha, et kõigil elusorganismidel, olgu nad taimed või loomad, on üks ühine omadus: elus püsimiseks peavad nad suutma hoida oma olulisi parameetreid kindlates piirides. Bioloogiliste süsteemide võimet reguleerida endas toimuvate protsesside tasakaalu ja tagada endale elu jätkumiseks vajalikud tingimused nimetatakse homöostaasiks. "Homöostaas on võimas teadvustamata ja väljaütlemata imperatiiv, mille toimimine tähendab elusorganismi jaoks ei midagi vähemat kui kestmist ja domineerimist," kirjutab Damásio (Damasio 2018: 25). Domineerimise all mõistab Damásio organismi pidevat täiustumist. See eeldus on tegelikult liiane, sest pidev areng ja täiustumine on üldisemate looduseaduste tagajärg, mis kehtib ka eluta aine kohta. Looduslik areng on Maa positiivse negentroopiabilansi tulemus, mille toime kestab Päikese eluea lõpuni. "Arenguprotsess (iseareng) viib vormide mitmekesisuse pideva kasvuni. Järeldus organisatsioonivormide pidevast keerustumisest ei puuduta ainult elusloodust. See kehtib ka eluta looduses ja ühiskondlike organisatsioonivormide kohta" (Moissejev 1987: 36). Homöostaasi tagavad regulatsioonisüsteemid, milles on tavaliselt kolm elementi: juhtsignaal, tagasisidesignaal ja kontrollelement. Elusorganismides toimivad need mehhanismid nii tervikorganismi kui ka elundi, koe ja raku tasemel. Samuti avaldub homöostaas kui nähtus organismiülestes bioloogilistes (populatsioonid, kooslused, ökosüsteemid) ja (laiemas tähenduses) ühiskondlikes süsteemides (perekond, rahvas, inimkond).

Kõige üldisemalt toimub looduse iseareng tema käsutuses oleva energia (vabaenergia) võimalikult kiire ärakasutamise ja tasakaaluolekusse liikumise suunas. Elusorganismide arengut piirab peale selle veel homöostaasi nõue. Organismi homöostaas on organismi arenguga lahutamatult seotud, sest ühelt poolt seab iga muutus organismis homöostaasi ette uusi ülesandeid, teisalt suu-

nab ja piirab homöostaasinõue organismi arengut. See eeldab organismi seisundi ja teda ümbritseva keskkonna pidevat seiret ja organismi tagasisidet. Ainuraksete organismide puhul tähendab see, et kontrollitakse raku (bio)keemiliste komponentide sisaldust ja ollakse võimeline seda vajaduse korral soovitud suunas muutama.

Kuid juba ainuraksed leidsid veel ühe homöostaasi allika. Nii on bakterid avastanud kollektiivse käitumise eelised ja võimalused. Sealt alates on see oskus, küll liigiti varieerudes, liikunud mööda evolutsiooniahelat ülespoole inimekkonnani välja. Seejuures on homöostaasinõude ning kollektiividele omase nn suurte arvude seaduse toime sedavõrd kitsendav, et täiesti erineva arengutasemega organismide kollektiivsed käitumisviisid on kujunenud hämmastavalt sarnaseks. Näiteks tunnevad ka bakterid naabrite olemasolu, nende tüüpi (omad või võõrad) ja hulka ning varieerivad selle järgi oma käitumist (kas rünnata või põgeneda). Nad isegi karistavad koostööst kõrvale hiilivaid kaaslasi (inimeste nn altruistliku karistamise analoog) ning võivad kaaslastele eelista võõraid.

Väike hulk selgrootuid, 2% kõigist putukaliikidest, on võimeline sotsiaalseks käitumiseks, mis on võrreldav inimeste paljude sotsiaalsete saavutustega. Silmapaistvad näited on sipelgad, mesilased, herilased ja termiidid. Nende geneetiliselt määratud ja paindumatult rutiinne käitumine võimaldab rühmal püsima jääda. Nad jagavad rühmas arukalt tööjõudu, et otsida energiaallikaid, muuta need endale elutarvilikuks tooteks ja juhtida nende toodete voogu. Nad käituvad pealtnäha altruistlikult, kui on vaja end ohverdada. Oma kolooniates ehitavad nad tõhusat peavarju pakkuvaid pesi, mis kujutavad endast tähelepanuväärseid arhitektuuriprojekte, ja liiklus- ning isegi ventilatsiooni- ja jäätmeveosüsteeme. Neil on oma armee, rääkimata kuninganna turvameestest. Sotsiaalsete putukate ühiskondlik organisatsioon ning nende innukus ja distsiplineeritus teevad häbi meie juhtivate demokraatiariikide valitsustele (Damasio 2018: 22).

Kõige selle juures tuleb silmas pidada, et putukate närvisüsteem on väga algeline; kindlasti ei mõtiskle nad oma kohast päikese all.

Kuid selline sarnasus käitumises eeldab kõigi nende organismide mingit olemuslikku ühtsust, ja selleks ongi homöostaas.

LÜHIKE ARENGULUGU

Maa kondenseerus kosmilisest tolmust umbes 4,5 miljardit aastat tagasi. Kulus veel ligi miljard aastat, et moodustuks elusorganismide vähim elav ühik — rakk. Selleks pidi Maad katvas ürgses “supis” tekkima rakku keskkonnast eraldav poolläbilaskev kest — elutegevusele omane organiseerituse kasv on võimalik vaid väliskeskkonnast eraldatud, kuid sellega suhtlevas süsteemis — ning sobivad keemilised ained ja reaktsioonid, mis pidid tagama raku toimimiseks ja paljunemiseks vajaliku ainevahetuse. Kaks miljardit aastat tagasi oli areng jõudnud rakutuumaga üherakuliste organismideni (eukarioidid).

Umbes 600 miljoni aasta eest tekkisid esimesed hulkraksed organismid. Homöostaas muutus seetõttu tunduvalt keerulisemaks, sest enam ei piisanud üksikute rakkude töö tagamisest, vaid silmas oli vaja pidada organismi kui tervikut. Aja jooksul organismi rakkude funktsioonid diferentseerusid, kujunesid eriotstarbelised siseelundid. See tõi kaasa homöostaasi tagavate spetsialiseeritud süsteemide — närvi-, vereringe-, hormonaal- ja immuunsüsteemi tekke. Närvisüsteem, milleta hulkraksete organismide areng on mõeldamatu, kujunes välja umbes 550 miljonit aastat tagasi. Kulus veel aastamiljoneid ning organismide areng oli jõudnud tasemele, kus nad olid sensorite abil ning närvisüsteemi vahendusel võimelised oma siseseisundit ja end ümbritsevat keskkonda tajuma ning sellele vastavalt reageerima. Mingil arenguastmel, kui olid hakanud välja kujunema närvisüsteemi tööd koordineerivad keskused (selja- ja peaaju), hakkasid väliskeskkonnast ja organismi siseseisunditest saadavate tajumuste liitumisel tekkima terviklikud kujutised. Tekkis mälu: kujutisepõhised õppe- ja meenutamismehhanismid. Organismid suutsid väliskeskkonnast tulevad signaalid seostada oma kehast saabuvatega ning tekitada isikliku ettekujutuse end ümbritsevast maailmast.

Sammud, mis evolutsioonis järgnesid, on üsna selged. Esiteks, kujutistest, mis loodi organismi sisemuse vanimatest komponentidest — suures osas siseelundites ja vereringes toimuvatest metaboolsetest keemilistest protsessidest ning nende tekitatud liigutustest —, kujundas loodus järk-järgult tunded. Teiseks, kasutades kujutisi organismi sisemuse vähem iidsetest komponentidest — skeletikarkassist ja selle külge kinnitatud lihastest —, tekitas loodus kujutise elu ümbrisest, piltlikult öeldes eluhoonest. Nende kahe esituse kombinatsioon avas tee teadvusele. Ajas muutuvate kujutiste pidev voog [*narrative*] oli meelega [*mind*] ja teadvuse [*consciousness*] kujunemise aluseks. Kolmandaks, kasutades neidsamu kujutiste loomise vahendeid ja kujutistele omast jõudu — võimet sümboliseerida midagi muud —, arendas loodus välja märgilised ja verbaalsed keeled. Inimmõistuse tekkeks oli vaja närvisüsteemide ja kehade partnerlust ning meelte tekkimist organismides, mis oleksid osa sotsiaalsest keskkonnast, mitte sellest isoleeritud. Siit järgnesid sellised inimvaimu edasiarendused nagu mõistete moodustamine objektide ja sündmuste, sealhulgas tunnetena tuntud sündmusteklassi kujutistest; objektide ja sündmuste suuline esitus; arutlus- ja kujutlusvõime; kujutluslikke elemente ja tundeid ühendavate suuremahuliste narratiivide konstrueerimine; loovus. Varasemate kujutiste meenutamine on hädavajalik kujutlusvõime olemasoluks, mis on omakorda loovuse mängumaa (Damasio 2018: 77).

Piirdudes siinkohal selle väga kokkusurutud ülevaatega elusorganismide arengust, keskendun järgneva seisukohast olulisemale: teadvus, tunded, kultuur ja ühiskond.

TEADVUS

Me tunneme end spontaanselt oma vaimsete kogemuste subjektidena. Mõiste “teadvus” kehtib loomuliku, kuid eristatava vaimse seisundi kohta, mis võimaldab selle omanikul olla ümbritseva maailma erakordne kogeja, ja mis sama oluline, kogeda isenda olemise mitmesuguseid aspekte. Subjektiivsus ja integreeritud kogemus on teadvuse hädavajalikud komponendid. Integreeritud kogemus seisneb mentaalse sisu (kujutised, narratiivid) paigutamises ühtsesse mitmemõõtmelisse panoraami. Subjektiivsus on

võime omada vaimseid kogemusi ja anda neile kogemustele isiklik nägu. Subjektiivsus on protsess ning see tugineb kahele olulisele koostisosale: meeles sisalduvate kujutiste vaatenurga (perspektiivi) loomine ning kujutiste seostamine tunnetega. Tunded tagavad subjektiivsuses sisalduva hinnangulise elemendi. Ei saa arutleda teadvuse üle, viitamata tunnetele, ja vastupidi. “Teadvus ilma emotsioonideta ei ole tegelikult üldse teadvus” (LeDoux 1996: *loc* 327).

Aru, meel, mis mingil elementaarselgi viisil meenutaks meie oma, on iseloomulik olenditele, kelle närvisüsteem ja käitumine on arenenud piisavalt keeruliseks. “Suure tõenäosusega esineb see näiteks putukatel ja tõenäoliselt kõigil või enamikul selgroogsetel. Lindudel on aru kindlasti olemas, ja kui me jõuame arenguga imetajate juurde, peab nende meel olema küllalt sarnane meie omaga: me kohtleme mõnda sellist olendit loomuliku eeldusega, et nad ei mõista mitte ainult seda, mida me teeme, vaid sageli ka seda, kuidas me end tunneme, ja mõnikord sedagi, kuidas me mõtleme,” ütleb Damásio (Damasio 2018: 78).

TUNDED

Teadvuse teke tähendas kvalitatiivset hüpet afektide arengus. Afektide väljakujunemise aluseks on homöostaasi juhtimissignaaliid. Ainuraksetel on need füüsikalis-keemilised: mingi organismile vajaliku aine puudujääk või liiasus, millele organism automaatselt reageerib. Hulkaraksetel toimub regulatsioon suuresti närvisignaaliide vahendusel. Organismi reaktsioon ärritusele on automaatne ja teadvustamata ning võib ärritusest olenevalt varieeruda (ainevahetuse regulatsioon, immuunsüsteemi reaktsioonid, baasrefleksid, motivatsioon, ajed, emotsioonid) (Damasio 2003: 37). Kõik need reaktsioonid väljenduvad keha siseelundite töös (südamerütmi, vererõhu, siseorganite ja keha lihaspinge muutused). Adekvaatne reaktsioon kujuneb evolutsiooni käigus ning kinnistatakse geneetiliselt. Teadvuse tekke eel neid muutusi ei teadvustata.

Tunded tekivad keha reaktsioonide tajumisel. Tunded on keha seisundite teadvustatud kogemused, mis tekivad siis, kui aju

tõlgendab välisärrituste või ka mälupiltide põhjustatud kehalisi reaktsioone. Erinevalt keha reaktsioonidest, mis on automaatsed, on nende tõlgendused programmeeritavad. Konkreetse programmi määrab eelnev kogemus. Tunded on alati väärtussisuga laetud ja kujutavad endast homöostaasi mentaalset väljendust. On tõestatud, et meeldivad ja ebameeldivad tunded on kooskõlas homöostaasi positiivse ja negatiivse poolusega. Tunded on nii keha kui ka sellega samal ajal ja koos toimiva närvisüsteemi nähtused. Keha on vältimatult kaasatud, osaledes protsessis funktsionaalselt ja homöostaatilisel oluliste süsteemide, näiteks sisenõre- ja immuunsüsteemi kaudu. Kuigi neuronid edastavad perifeerseid signaale kesknärvisüsteemile, ei tee nad seda üksi. Keha mõjutab protsessi veres ringlevate keemiliste molekulide abil. Tunnete genereerimine erineb põhimõtteliselt teiste sensorsete nähtuste omast. Ettekujutus, et iga tunde jaoks on sünnist saati olemas mingi kindel närviahel inimese ajus, ei pea paika. Selle tähenduse loob inimese aju, tehes seda isikliku või kollektiivse kogemuse põhjal (Feldman Barrett *s.a.*). See toimub varases nooruses ning sõltub keskkonnast, inimesest ja tema käitumisest — seega konkreetsest kultuuriruumist. Nii sünnib see, mida me nimetame kultuuriks, ja kultuuri pidevus.

On ekslik — Damásio järgi — ette kujutada, et vaimne kõrgtase, mida tunname teadvusena, on tekkinud vaid evolutsiooni kõige arenenumatel olenditel, koguni ainult inimesel. Sama kehtib tunnete kohta. Tunnete ja subjektiivsuse teke pole üldse hiljutine, rääkimata juba sellest, et need oleksid omased üksnes inimesele. Mitte ainult kõik selgroogsed ei koge teadlikult mitmesuguseid tundeid, vaid ka paljud selgrootud, kelle kesknärvisüsteemi ehitus sarnaneb inimese omaga. Tõenäoliselt kuuluvad nende hulka sotsiaalsed putukad ja ka kaheksajalad, kelle aju ülesehitus on hoopis teistsugune. Tunnete ja subjektiivsuse teke sõltus närvisüsteemi kesksete komponentide (seljaaju ja ajutüvi) eelnevast ilmnemisest, kuid ei ole õige arvata, nagu oleks nende aluseks ajukoos. Ei närvisüsteemi osad ega aju pole ainsad vaimsete nähtuste allikad. Nõutav on tihe kahe-suunaline koostöö närvisüsteemi ja keha vahel.

Tunde allikaks on elu elamine tasakaaluköiel, suunates tema edenemist õitsengu ja surma vahel. Seega on tunded vaimne häiritus, ärevust tekitav või tuju tõstev, õrn või intensiivne. Tunded võivad meid segada vargsel, intellektuaalsel viisil või intensiivselt ja märgatavalt, hõivates kindlalt subjekti tähelepanu ja juhtides tema käitumist. Tunnete tekke taga on asjaolu, et valu ja nauding — heaolust halva enesetunde ja haiguse — on olnud katalüsaatoriks uudishimu, mõistmise ja probleemide lahendamise protsessis. Juurdlemise, mõistmise ja probleemide lahendamise abil on inimkond suutnud luua vahendid oma õitsengu kestmiseks. Ta on kasutanud oma individuaalseid ja kollektiivseid ressursse ning leiutanud oma probleemidele mitmesuguseid lahendusi alates moraalsest ettekirjutustest ja õigluse põhimõtetest kuni ühiskondliku elukorralduse ja valitsemisviisi, kunstiloomingu ja usuliste veendumusteni.

KULTUUR

Tunnete tekkimine (tajumine) oli murranguline sündmus inimese üleminekul bioloogiliselt evolutsioonilt kultuurilisele. Kui tunnete-eelsel ajal juhtis homöostaas organismide arengut varjatud bioloogiliste protsesside kaudu, siis edasi toimus see tunnete ja aru koostöös vahendi abil, mida nimetatakse kultuuriks. Loomulikult olid selles muutuses olulised geneetilise arengu loodud inimese intellekt, sotsiaalsus ja keel, kuid otsustava tõuke, arengumotiivi, andsid tunded. “Kultuur” tähistab Damásio sõnul

kollektiivse intellektuaalse saavutuse ilminguid; tema peamised kategooriad on kunst, filosoofia, usulised veendumused, kõlbelised väärtused, õigus, poliitiline valitsemine, majandusinstituutsioonid — turud, pangad — teadus ja tehnika. Ideed, hoiakud, tavad, kombad, käitumislaadid ja instituutsioonid, mis eristavad ühte ühiskonnarühma teisest, kuuluvad kultuuri üldisesse mõistesse nagu ka arusaam, et kultuurid kanduvad ühelt rahvalt ja põlvkonnalt edasi teisele keele vahendusel ning nendesamade kultuuriobjektide ja -rituaalide kaudu (Damasio 2018: 13–14).

Tunded osalevad kultuuriprotsessis kolmel viisil: kui intellektuaalse loomingu motiivid (ajendades avastama ja diagnoosima homöostaatilisi puudujääke ning selgitades välja loominguulist pingutust väärivaid seisundeid); kultuuriinstrumentide ja -tavade õnnestumise või ebaõnnestumise jälgijatena; kultuuriprotsessis aja jooksul vajalike muudatuste üle peetavate läbirääkimiste osalistena.

Kultuur sai alguse vaikselt, lihtsa üherakulise elu tõhusa sotsiaalse käitumise varjus, mida juhtis homöostaas. Oma nime vääriliseks sai kultuur alles miljardeid aastaid hiljem loovast kultuurivaimust elavdatud inimorganisatsioonides, alludes endiselt sellelesamale homöostaatilisele imperatiivile. Varase teadvuse tu eelarengu ja kultuurimeele hilisema õitsengu vahele jäi hulk muutusi, mida võib ka tagantjärele pidada homöostaasi nõuetega kooskõlas olevaks.

Esiteks pidi meel suutma kujutisena esitada kahte eraldiseisvat andmekogumit: üksikorganismivälist maailma, milles teised moodustavad olulise ja interaktiivse osa ühiskondlikust struktuurist, ja organismi siseolekut, mida kogetakse tunnetena. See võime tugineb kesknärvisüsteemi loodud võimalusele luua närvi-võrkudes kujutisi objektidest ja sündmustest, mis asuvad väljaspool närviahelaid.

Teiseks pidi individuaalne meel looma nende kahe esituse, organismi sisemuse ja ümbritseva maailma kujutise komplekti põhjal mentaalse tervikpildi kogu organismist. See on subjektiivsuse ja lõppkokkuvõttes ka teadvuse hädavajalik koostisosa. Kultuuri sünd, mis eeldab sotsiaalseid, kollektiivseid kavatsusi, on mõeldamatu, kui individuaalsete subjektiivsuste kandjad ei hakkas lõpuks, huvide ringi laienedes, lähtuma peale iseenda ka rühma heaolu edendamisest.

Kolmandaks, kui teadvus oli juba tekkinud, kuid enne selle saamist kultuuriteadvuseks, nii nagu me seda tänapäeval tunneme, oli vaja seda rikastada, lisades uusi olulisi funktsioone. Nende hulgas oli kujutisepõhine mälufunktsioon: võime tundma õppida, meelde tuletada ja omavahel seostada üksikuid fakte ja sündmusi; kujutlusvõime, arutlusvõime ja sümboolse mõtlemise

avardumine, näiteks selleks, et luua mitteverbaalseid narratiive; ja võime tõlkida mitteverbaalseid pilte ja sümboleid kodeeritud keelde. Viimane tegi kättesaadavaks hädavajaliku tööriista kultuuri ülesehitamisel: võime luua verbaalseid narratiive.

Neljandaks, kultuurimeele hädavajalikuks instrumendiks on üks üldiselt alahinnatud funktsioon: mäng, soov teha näiliselt kasutuid toiminguid, mis hõlmavad liikumist maailma tegelikes ja mängulistes paikades ning tõeliste ja väljamõeldud kujutiste liigutamist mõtetes.

Viiendaks pidi kujunema eriti inimestel arenenud võime teha koostööd teistega, et saavutada ühine eesmärk.

Inimkultuuri esiletõus on niihästi teadvustatud tunnete kui ka loova vaimu tulemus. Algelised inimesed vajasisid negatiivseid ja positiivseid tundeid, sest muidu oleks kultuuri kõrgemate astmete — kunsti, religiooni ja filosoofia, moraali ja õiguse ning teaduse tekkeks puudunud peamine liikumapanev jõud. Kui valu poleks kogetud, oleks see olnud pelgalt kehaseisund, ning sama käib ka heaolu ja rõõmu, hirmu ja kurbuse kohta. Kogemiseks tuli valu ja naudinguga seotud protsessid muuta tundeiks, nad pidid omandama vaimse kuju. See vaimne kuju pidi kuuluma organismile, milles see esines, muutudes seeläbi subjektiivseks, lühidalt, teadvustatuks. Kultuuriline tegevus algas tunnetest ja ongi jäänud sügavalt tunnetest sõltuvaks. Inimolu konfliktide ja vastuolude mõistmiseks tuleb tunnistada tunnete ja mõistuse vastuolulist koosmõju.

SOTSIAALSUS

Ajendite, motiivide ja emotsioonide aparaat on seotud selle subjekti heaoluga, kelle organismi juurde need reaktsioonid kuuluvad. Kuid enamik ajendeid, motiive ja emotsioone on olemuselt sotsiaalsed, nende tegevusväli ulatub märksa kaugemale üksikisikust. Soov ja iha, mure ja hool, kiindumus ja armastus toimivad sotsiaalses kontekstis. Ühiskondlikkus, mis oli kultuuri tekkimiseks nii tähtis, sai tõenäoliselt alguse ajede, motiivide ja emotsioonide masinavärgist, kus see arenes lihtsamate olendite lihtsa-

matest närviprotsessidest. Sotsiaalsus, kultuuriliste reaktsioonide loomiseks vajalike käitumisstrateegiate kogum, on osa homöostaasi tööriistakomplektist. Vajadus sotsiaalsete suhete järele on ühtaegu iidne ja homöostaatiliselt motiveeritud.

Moraalinormide, õigussüsteemide ja poliitilise valitsemise areng on tihedalt seotud usuliste veendumuste ja tunnetega ning tunnete kaudu ka homöostaasiga. Mis tahes objekt või sündmus on konkreetse kogeja elule soodne või ebasoodne. Objektid ja sündmused mõjutavad homöostaasi positiivselt või negatiivselt ning tekitavad sellest tulenevalt positiivseid või negatiivseid tundeid. Niisama loomulikult seostuvad objektide ja sündmuste üksikud tunnused — nende helid, kujundid, värvus, tekstuur, liikumine, ajastruktuur jne — õppimise kaudu kogu objekti või sündmusega seotud positiivsete või negatiivsete emotsioonide ja tunnetega. Kokkuvõttes on praeguseks püsima jäänud sellised kultuuriliste vastuste kategooriad, millel õnnestus korrigeerida hälbit homöostaatilisest vahemikust ja viia organismid tagasi varasemasse tasakaaluolekusse. Ellu jäid need kultuurilise reageerimise kategooriad, mis saavutasid kasuliku eesmärgi ja valiti seetõttu välja kultuurilise evolutsiooni käigus.

KULTUUR JA ÜHISKOND

“Praegune inimolukorra kriis on kultuuri kriis,” ütleb Damásio ja jätkab:

Kriis on intrigeeriv, sest kuigi kohalikud olud kogu maailmas on erinevad, kutsuvad nad esile ühesuguseid reaktsioone, mis hõlmavad viha ja vastasseisu, samuti üleskutseid eraldatusele ja libisemist autokraatiasse. Kriis on ka heidutav, sest seda poleks tohtinud üldse toimuda. See osa ühiskonnast, mis ülistab tänapäeva teadust ja tehnoloogiat ning saab neist kõige rohkem kasu, näib olevat vaimselt pankrotistunud selle mõiste ilmalikus ja religioosuses tähenduses. [---]

Viimase nelja või viie aastakümne jooksul on kõige arenenumate ühiskondade avalikkus peaaegu ilma igasuguse vastupanuta omaks võtnud uudiste ja suhtekorralduse järkjärgulise deformeerumise kommertsteleviseiooni ja -raadio meelelahutusmudeli järgi.

Selle tagajärjeks — mida on veelgi süvendanud trükimeedia alalakäik ning digitaalse kommunikatsiooni ja televisiooni peaaegu täielik ülemvõim — on üksikasjalike ja erapooletute teadmiste puudumine ühiskondlike suhete kohta koos järkjärgulise loobumise ja rahuliku järelemõtlemise ja faktide kaalumise tavast. [...] Seda raskendab veelgi asjaolu, et olgu inimene kui tahes tark ja hästi informeeritud, ta kipub ikkagi loomupäraselt vastu seisma oma uskumuste muutmisele hoolimata vastupidiste tõendite olemasolust. Vastupanu muutustele tuleneb keerulistest suhetest emotsionaalsuse ja mõistusega seotud ajusüsteemide vahel. Näiteks on vastupanu muutustele seotud viha tekitavate süsteemide rakendumisega. Me ehitame endale üht või teist laadi loomuliku pelgupaiga, et kaitsta end vastuolulise teabe eest. Sellises õhustikus on võltsuudiste ja tõejärgsete tõdede levitamine hõlpsam (sammas: 211, 214–215).

“Kas kultuurikriisi taga on bioloogia?” küsib Damásio. Ja vastab:

Miks on nii, et inimesed hävitavad perioodiliselt vähemalt osa oma kultuurisaavutustest? Inimese kultuurimeele bioloogiliste aluste mõistmine ei anna täielikku vastust, kuid võib aidata meil probleemiga toime tulla. Bioloogilisest aspektist ei tohiks kultuuripüüdluste korduvad ebaõnnestumised tegelikult üllatada. Füsioloogiliselt aluselt on esmase homöostaasi peaprobleemiks individuaalse organismi elu tema homöostaatilistes piirides. Seda saab mõningate pingutustega laiendada nii perekonnale kui ka väikesele rühmale. [...] Kuid homöostaas, nii nagu see esineb igas organismis eraldi, ei puuduta iseenesest väga suuri rühmi, eriti mitte heterogeenseid rühmi, rääkimata kultuuridest või tsivilisatsioonidest tervikuna. Loota suurtelt ja kakofoonilistelt inimkollektiividelt spontaanset homöostaatilist harmooniat on alusetu. Paraku peetakse ühiskondi, kultuure ja tsivilisatsioone suurteks ja singulaarseteks elusorganismideks. Kuid looduslik homöostaas kipub oma tööd tegema vaid iga eristatava kultuurilise organismi piires, mitte enam. Rahulik kokkulepe ei ole rakendatav riigi sotsiaalsete rühmade ega geopoliitilise liidu riikide suhtes. Ühiskondlike rühmade vahelised konfliktid ja võimuvõitlused on kultuuride lahutamatu osa. [...]

Inimrühmad on teinud kõige keerukamaid kultuurielu reguleerimise avastusi erinevates geograafilistes keskkondades ja eri aja- loohetkedel. Etnilise päritolu kirevus ja kultuuriidentiteetide mit-

mekesisus, mis on inimkonna põhitunnus, on selle mitmekesisuse loomulik tulemus ja rikastab kõiki osalisi. Kuid mitmekesisus sisaldab endas ka konfliktide idu. See süvendab rühmasiseseid ja -väliseid murdejoooni, soodustab vaenulikkuse teket ning muudab üldised juhtimislahendused raskemini saavutatavaks ja rakendatavaks, eriti üleilmastumise ja kultuuride vastastikuste mõjutuste ajastul. Tõenäoliselt ei ole siin lahenduseks kultuuride sunnivii-siline ühtlustamine, mis oleks praktikas teostamatu ja ebasoovitav. Mõte, et ainuüksi ühetaolisus muudab ühiskonnad paremini valitsetavaks, eirab bioloogilist tõsiasja: indiviidid erinevad üksteisest emotsionaalselt ja temperamendi poolest ka sama etnilise rühma piires. [...] Ainus mõistlik ja loodetavasti elujõuline lahendus probleemile seisneb ulatuslikes tsiviliseerivates jõupingutustes, mille toel saavad ühiskonnad suurtest või väikestest erinevustest hoolimata teha hariduse kaudu koostööd valitsemise põhinõuete järgimisel. [...]

Mitte miski peale afekti ja mõistuse vahelise ulatusliku ning valgustatud koostöö ei saa kunagi õnnestuda. Kuid kas meile on edu tagatud, kui kunagi tehakse selliseid erakordseid pingutusi? Ma ütleksin, et vastus on eitav. Peale konfliktide, mis tekivad üksikisikute huvide ühitamisel väikeste ja suurte rühmade huvidega, on ka muid ebakõlade allikaid. Pean silmas konflikte, mis tekivad igaiühe sees. [...] Einstein kirjutas 1932. aastal Freudile, küsides talt nõu, kuidas vältida hukatuslikku kokkupõrget, mida ta nägi tulemas. Freud kirjeldas inimese seisundit halastamatu selgusega ja kahetses, et toimivaid jõude arvestades pole tal head nõu, abi ega lahendust pakkuda: "Mul on väga kahju." Tema pessimismi peamine põhjus oli inimese sisemiselt vigane seisund. Ta ei süüdistanud konkreetsete rühmade kultuure. Ta süüdistas inimesi. [...]

Kui jätta kõrvale minevikuõnnestumised, siis kui tõenäoline on, et tsivilisatsioonipüüdlus tänapäeval korda läheb? Ühe võimaliku stsenaariumi kohaselt ei õnnestu see üldse, sest just neid vahendeid, millega me kultuurilisi lahendusi loome — tunnete ja mõistuse keeruline koosmõju — õnnestavad osalevate poolte — üksikisikute, perekondade, kultuuriidentiteeti kandvate rühmade ja suuremate ühiskondlike süsteemide konfliktid homöostaatilised eesmärgid.

Inimolu hõlmab kahte maailma. Üks neist koosneb looduse antud eluregulatsiooni reeglitest, mille niite tõmbavad valu ja nautingu nähtamatud käed. Me ei ole neist reeglitest ega nende alustest teadlikud; me oleme teadlikud ainult teatud tagajärgedest, mi-

da nimetame valuks või naudinguks. Meil polnud mingit pistmist reeglite koostamisega — ega ka vastavate valu- ja naudingujõudude olemasoluga — ning me ei saa neid muuta rohkem kui tähtede liikumist. Saame vaid mõtiskleda teadmiste üle, neid läbi mõelda, nendega arukalt manipuleerida ja leiutada looduse reeglitele kõikvõimalikke vastuseid. Mõnikord võimaldavad meie teadmised, mis iroonilisel kombel hõlmavad ka avastatud eluregulatsioonide reegleid, mida muuta ei saa, meil üht-teist ette võtta kaartidega, mis meile on jagatud. “Kultuur” ja “tsivilisatsioon” on nimetused, mille me oleme andnud nende püüdluste kumulatiivsetele tulemustele. Need vahendid, mida inimesed on olnud ajendatud hea elu tagamiseks välja töötama — kõlbelised ettekirjutused, religioonid, valitsemisviisid, majandus, teadus ja tehnika, filosoofilised süsteemid ja kunst —, on toonud heaolule vaieldamatult kasu. Kuid mõned neistsamadest vahendeist on põhjustanud ka ütle mata palju kannatusi, hävingut ja surma, sest nad on vastuolus lihtsa, kuid vältimatu homöostaatilise regulatsiooniga (samas: 219–220, 232).

LÕPETUSEKS

Et mõista inimühiskonda, tuleb tunda inimloomust; et mõista inimloomust, tuleb tunda inimese evolutsioonilist ajalugu. Ent kuidas me saame seda tunda, kui ütleme, et inimesel ei ole bioloogiaga mingit kokkupuutepunkti, veel enam, et inimene on jumalataoline olend, kes võib inimkonna arengut oma tahtmise järgi vabalt suunata? Ilmar Vene (2002) on selle mõtteviisi teket kirjeldades öelnud: uusaja inimene heitis kõrvale Jumala, kuid ei suutnud loobuda usust ning ehitas kogu süsteemi pahupidi pööratuna üles, luues enesekuvandi, milles omistas endale need jooned, mida oli peetud Jumala pärisosaks: ratsionaalne üliolend, kõige oleva kroon. Kummalisel kombel toimus see samal ajal ja käsikäes teaduslik-tehnilise revolutsiooniga. Ja siin oli eos nii järgnenud läänemaailma tõus kui ka praegune langus.

Siin kohtume uusaja põhivastuoluga kogu ulatuses: inimsuse religioon seab end otsustavalt vastu (loodus)teaduslikule üldsuumusele. Tegemist on tõelise suurilminguga, mis näitab end meie elus igasuguses vormis ja erinevail tasandil. [...] Teadmisi vajame selles maailmas rohkem kui midagi muud, kuna *scientia vis*

est; selles mõttes peaks siis teaduslikkuse vaimuga olema kooskõlas ka inimestevahelise erinevuse selgitamine; kuid samas me ennekõike hindame kasulikke, elujaatavat hoiakut süvendavaid teadmisi, iseäranis sääraseid, mille toel saab uskuda, et kõik sõltub meist endist. Peaks aga mõni tegema kindlaks, et paljuski oleme sõltuvad looduslikust paratamatusest, siis sellist teadmist meile vaja ei ole (Vene 2002: 265–267).

See mõtteviis on kujundanud maailma paari viimase aastasaja jooksul, tulemuseks ühelt poolt teaduse ja tehnika vapustav areng, teiselt poolt sõjad, revolutsioonid, vangilaagrid ja tapatalgud. Kes oleks seda oodanud — pärast valgustussajandit! Ometi just siis sai alguse selleni viinud mõtteviis — usk inimese kõikvõimsusse, inimeste käitumise ratsionaalsusse, nende võimesse rajada ideaalne maailmakorraldus, selle peatsesse teostumisse. Kõik see on osutunud ekslikuks.

Pärast Karl Popperi *Historitsismi viletsust* ei saa keegi võtta tõsiselt marksistlik-deterministlikku ajaloo filosoofiat. Ettekujutust inimkäitumise ratsionaalsusest on kõigutanud viimaste aastakümnete teadusuuringud, mille üks tuntumaid tutvustusi on Daniel Kahnemani *Kiire ja aeglane mõtlemine*. Damásio, kelle uuringud on näidanud emotsionaalsete protsesside juhtivat osa inimeste käitumises ja otsuste langetamises (nn somaatiliste markerite hüpotees), nimetab arvamust, et valitsema pääseb mõistus, puhtaks rumaluseks, ratsionalismi halvimate liialduste jäänukiks.

Eraldatud ajupoolkeradega inimeste uurimine on ilmsiks toonud paar inimese mõistmiseks olulist fakti.² Sellistele inimestele on võimalik anda käske nii — näiteks vaid ühte silma kasutades —, et teine ajupoolkera ei tea sellest midagi, ning siis selle ajupoolkera käest sooritatud tegevuse üle aru pärida. Selgub, et katsealused, kes tegutsesid käsu peale, olid veendunud, et algatasid tegevuse ise, ning leiutasid nupukaid põhjendusi, miks nad just nii olid käituda tahtnud. Seega on suurem osa inimeste ratsionaalsusest nende endi väljamõeldis.

²Ajupoolkerade eraldamist kasutatakse mõnikord teatud haiguste, nt epilepsia leevendamiseks.

Teine uurimistulemus aitab mõista, miks inimeste vaated on nii püsivad. Nimelt on leitud, et ajupoolkeradevahelise närviühenduse läbilõikamine takistab küll info liikumist nende vahel, kuid mitte emotsioonide (afektide) ülekandumist ühest poolkerast teise. See näitab, et tunnete taga on kogu afektide masinavärk alates kõige primitiivsematest. Just see muudab ühiskonna ümberkujundajate pingutused nii viljatuks: proovige veenda muslimeid oma usust loobuma või vene lihtinimesi selles, et neil ei ole õigust Krimmile!

Inimkoosluste käitumist juhib nende kultuur, mis kujutab endast arengu käigus omandatud ja emotsionaalselt salvestatud ellujäämiseeskirja (homöostaatilise imperatiivi saadus). Mõte muuta seda selgitustöö või veenmise abil on võhiklik ja naeruväärne. Püüdeid teha seda sunniviisiliselt nimetatakse kultuurirevolutsiooniks ning selle tagajärjeks on alati vihkamine ja vastastikune vägivald. Selleni viib ka erinevate kultuuride segustamine, niipea kui teadvustub oht osalevatele kultuuridele. Ka seda protsessi on uuritud ja seda kirjeldavaid hüpoteese kontrollitud (Lim jt 2007). Niisiis on konfliktid kultuuride sunniviisilise ühtesegamise paratamatu tagajärg.

Teisalt on kultuuriline mitmekesisus inimkonna ellujäämiseks ülioluline. Ettekujutus, et inimkond on jõudmas oma arengu tippu, et ajalugu on lõppemas ja üleüldise rahuriigini on vaid viimane samm, on naeruväärne. Inimkond on pidevas ja loodetavasti katkematus arengus, mille õnnelik lõpptulemus ei ole millegagi tagatud. Me ei tea, kas inimkonna kui terviku homöostaas plaanidel Maa on üldse võimalik. Inimkond on määranud teed selles suunas pidevalt otsima. Keegi ei tea, milline tee võib sinna viia ja kas sellist teed üldse leidub. Ning seetõttu ei tohi inimkond teha panust ühele kaardile. Iga kultuur tähendab ühte suunda, ühte teetsijat. Seepärast on püüe rahvaid ja kultuure ühte sulatada, tekitades konflikte ja ahendades arenguvõimalusi, inimkonna kui terviku jaoks halvim võimalik strateegia. Paraku on see samal ajal ka üks levinumaid. Õige on täpselt vastupidine: tuleks soosida ja arendada kultuurilist mitmekesisust ning vältida rahvaste vägivaldset segustamist, olgu vallutuste või suunatud kultuuriekpansiooni teel.

Inimkonna homöostaatiliselt optimaalne, inimloomust arvestav mudel näib olevat sõltumatute kultuuride (s.t rahvusriikide) üleilmne ühendus, milles kultuurikontaktide laadi ja määra üle otsustab vaid iga rahvusriik ise. Ei mingit ühiste “väärtuste” pealesurumist, välja arvatud põhilised inimõigused ning selle mudeli toimimiseks vajalikud riikidevahelised õiguslikud suhted (rahvusvaheline õigus) — pluss kogu inimkonda puudutavate globaalprobleemide lahendamiseks ühiselt ja teaduse tipptasemel kokkulepitud lahendused. Inimkonna homöostaasis ei ole kohta individuaalsetele, “õigus eneseteostusele”-tüüpi nõudmistele.

Evolutsiooni käigus võivad mutatsioonide tagajärjel toimuda organismi genoomis püsivad muutused, mis leiavad väljenduse organismi ehituses, käitumises jms. Niisugused muutused on pärilikud, s.t neid antakse edasi järgnevatele põlvkondadele. Milline on aga nende lõplik saatus, kas nad jäävad püsima või kaovad, sõltub vastavate isendite saatusel, nende kohanemisest välistingimustega. Sama kehtib ka kultuuriliselt edasikantavate päritavate ühikute — kultureemide ehk meemide kohta. Valgustussajandil tekkinud inimese jumalikustamise meem kogus tööstusrevolutsiooni tuules jõudu ning päädis ideega sotsiaalsetest revolutsioonidest ja nende hukatusliku teostamisega. Kõigist läbikukkumistest hoolimata on selle idee messianistlik vaim säilinud siiani, väljendudes üha uute (ja eelmiste äpardumiste tõttu üha veidramate) ühiskondlike vastuolude konstrueerimises, vastastikuse vaenu üleskütmisses. See on üks inimkonna ajaloo suurimaid teadaolevaid homöostaasipürgimuse läbikukkumisi.

On lihtne ette kujutada, mis oleks võinud juhtuda, kui Prantsuse Teaduste Akadeemia poleks 1775. aastal teatanud, et keeldub edaspidi igiliikurite projekte kui ebateaduslikke läbi vaatamast. Suure tõenäosusega oleks leidunud inimkonna heasoovi-
jaid, kes oleksid mobiliseerinud rahvahulki seda inimkonna unistust teoks tegema. Loomulikult oleks asi lõppenud ürituse saboteerijate sunnitöö ja karmi karistamisega. Õnneks oli füüsika inimese- ja ühiskonnateadustega võrreldes ajast ees ning suuteline ütlema, mis on inimese võimuses ja mis mitte. Alanud aastasada on aga olnud tunnistajaks olulisele edenemisele ka inimese teaduslikus mõistmises, mis on teinud võimalikuks korrata Prant-

suse Teaduste Akadeemia kahe ja poole sajandi tagust saavutust: tõmmata piir teostatava ja põhimõtteliselt teostamatu vahele ning avada sellega võimalus teadusliku ühiskonnaõpetuse tekkeks.

Kirjandus

- D a m a s i o, Antonio 2003. *Looking for Spinoza. Joy, Sorrow and the Feeling Brain*. San Diego: Harcourt
- D a m a s i o, Antonio 2018. *Strange Order of Things: Life, Feeling and the Making of Cultures*. New York: Pantheon
- F e l d m a n B a r r e t t, Lisa s.a. Emotions: Facts vs. Fictions; www.youtube.com/watch?v=9pc8bCDm32U
- L e D o u x, Joseph 1996. *The Emotional Brain*. [E-raamat.] New York: Simon & Schuster
- L i m, May, Richard M e t z l e r, Yaneer B a r - L i m 2007. Global pattern formation and ethnic/cultural violence. — *Science*, Vol. 317, pp. 1540–1544
- M o i s s e j e v 1987 = Моисеев, Никита Н. *Алгоритмы развития*. Москва: Наука
- V e n e, Ilmar 2002. *Pahustumine ehk Uusaja olemus*. Tartu: Ilmamaa
- W i e n e r, Norbert 1969. *Inimolendite inimlik kasutamine: küberneetika ja ühiskond*. (“Loomingu” Raamatukogu, nr 45–47.) Tlk Boris Kabur. Tallinn: Perioodika
- W o l f s o n, Adrian 2018. The messy biological basis of culture. — *Nature*, Vol. 554, No. 30, doi: 10.1038/d41586-018-01326-5

TIIT KÄRNER (1942) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikuna (1965), füüsika-matemaatikakandidaat (1979, ENSV TA Füüsika Instituut). Töötanud 1966–1973 Tallinna Polütehnilises Instituudis assistendina ja 1974–2018 TA (nüüd TÜ) Füüsika Instituudis, viimatiioonkristallide laboratooriumi vanemteadurina. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Globaalsetest kriisidest” (2005, nr 9, lk 1874–1890), “Inimene, ühiskond ja sotsiaalteaduste uus paradigma” (2009, nr 2, lk 287–306), “Kultuur ja vabaduse piirid” (2010, nr 5, lk 815–823) ning “Maailm toimub” (2013, nr 2, lk 195–204).

KIRIKUPAJU, URVAPAJU

Kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks

*Raivo Kalle,
Heldur Sander*

*Paju palus oma sugu maapealt ära kaodata,
et tema küllest on võetud vitsad, millega
Jeesust pekseti — piits oli jäänd koju.
Siis oli üteld Jeesus: Sina ehid ise ennast,
laiendad, peotäis on sul seisupaika, kus sa
seisad, ja sa ise ajad ennast laiali ja mingit
tarbepuud sinust ei pea saama kui aga vitsa.*

ERA II 54, 221 (241),
Tartu-Maarja khk (1932)

KEVADINE EELLUGU: PAJUOKSTE RITUAALNE KASUTUS

Pajuurbadega oksad on ühed tähtsaimad kevadekuulutajad ja neid on sel aastaajal kõikjal Euroopas kasutatud nii iluks kui ka rituaalsetel eesmärkidel. Selle traditsiooni elujõulisust näitab mitme tuhande aastane ajalugu. Eestlased kutsuvad pajudeks enamasti põõsa välimusega liike; puukujulisi liike nimetatakse remmelgateks. Et paju on kahekojaline taim, mõeldakse just isaspuude kevadisi dekoratiivseid urbi, kui räägitakse pajutibudest, pajuhanedest, pajuuttedest, pajukassidest, pajukanadest ja teistest pehmetest loomakestest. Kui arvestada, et meie mailt on leitud kaugelt üle paarikümne pajuliigi ja et koos hübriididega on neid üle kolmekümne, siis tundub esmapilgul, et valik, milliseid oksi

kevadel vaasi tuua, on üsna suur. Siiski on mõnel pajul ilusamad urvad kui teistel ja see on tinginud nende suurema kultuurilise tähtsuse. Mis liigid need siis on, mis iseloomustavad meie piirkonda, ja mille poolest me selles mõttes oma naabritega sarnaneme või neist erineme? Kas tegu on kultuur- või hoopis looduslike liikidega? Ja kui kultuurliikidega, siis milline on olnud nende introduktiooni ehk sissetoomise ajalugu? Püüame neile küsimustele vastuse leida.

Kõigepealt peame tegema ajaloolise sissevaate kultuurilukku ja uurima, kuidas pajuksad Euroopas oma tähtsuse omandasid. Esimeseks kultuuriliselt oluliseks puuks peetakse datlipalmi (*Phoenix dactylifera* L.), mille tähtsus ulatub juba Vana-Egiptuse ja Sumeri aegadesse. Tegu oli ühe esimese puuga, mille inimene n-ö kodustas. Hiljem võeti palmilehed tseremoniaalsesse ja rituaalsesse kasutusse nii Antiik-Kreekas kui ka -Roomas. Pärast Rooma riigi kristianiseerumist kandus selle puu tähtsus üle ristiusu traditsiooni (Nixon 1951), milles datlipalmi lehti kasutati eelkõige palmipuudepüha rituaalides. Selle pühaga tähistatakse ristiusus Jeesuse saabumist Jeruusalemma, kui rahvas teda palmilehtedest tehtud väravate all tervitas. Hiljem hakati sel päeval Jeesuse teekonda meenutama rongkäiguga, millel kanti palmilehti. Kuid nii ida- kui läänekirikus on palmipuudepüha tähistamisel omaks võetud ka ristiusueelseid kombeid (Shagrir 2015).

Et Kreeka ja Rooma aladel tol ajal datlipalmi ei kasvanud, asendati see kombestikuk oliivi- ehk õlipuuga (*Olea europaea* L.), mis muutus omakorda nendes kultuurides väga oluliseks. Põhja-Euroopas oliivipuud aga teatavasti ei kasva (nagu ka datlipalmi mitte) ja seetõttu tehti siin veel üks asendus ning võeti appi sarnaste lehtedega puu. Selleks oligi paju. Eriti meenutavad oliivipuud hõbepaju ehk *Salix alba* L.¹ lehed ja seepärast on seda puud hollandi keeles ka Euroopa palmipuuks nimetatud (*Euro-pese palmboom*; De Cleene, Lejeune 2003: 729). Täpsustuseks

¹Et ühtlustada ajaloolistest, tänapäevastest ja võõrkeelsetest allikatest pärit materjali, on siin ja edaspidi pajude eestikeelsete nimetuste kõrval kasutatud ka ladinakeelset (*Salix*, lühendina *S.*).

võib öelda, et hõbepaju on meil looduslikult levinud vaid Lõuna-Eestis, mujal kasvab ta kultuuris või kultuurist metsistunult.²

Kesk-Euroopas, Venemaal ja Inglismaal on kevaditi palmipuudepühal kirikute ja majade kaunistamiseks kõige sagedamini kasutatud raagremmelga (*S. caprea* L.) või teiste temasarnaste liikide urbadega oksti. Neid oksti viis rahvas ka kirikusse ja las kis nad ära õnnistada. Kodus pandi oksad ümber kolde. Usuti, et õnnistatud oksad kaitsevad maja äiksetormi ajal välkude eest ja tõrjuvad nõidasid ning hoiavad kõikvõimalikud haigused pere-rahvast eemal. Oksi pandi ka aiamaale kõögiviljade vahele, sest usuti, et nii kaitstakse põldu, vilja ja loomi kahjude eest ja antakse neile head õnne (De Cleene, Lejeune 2003: 732).

Põhjalikult on meil rahvakalendrit uurinud folklorist Mall Hiimäe (snd 1937) ja tema koostatud Eesti rahvakalendri uuen-datud veebiväljaanne (Hiimäe 2017) on seni kõige põhjalikum teos sel teemal. Kui vaadata sealt meie palmipuudepüha ehk ur-bepäeva³ kombeid ja võrrelda neid Kesk-Euroopa omadega, siis selgub, et rituaalid kattuvad. Hiimäe kirjutab, et üleeuroopaline komme selle päeva hommikul pajuokstega üksteist lüüa (urbida), et löödavale tervist, õnne ja head elukäiku anda, on eelkristlikku päritolu. Vastutasuks anti nii palmipuudepühal kui ka ülestõus-mispühade ehk lihavõtete hommikul tervistavate okstega urbijale keedetud muna. Kariloomade urbimine pühitsetud okstega, kui loomad kevadel esimest korda laudast välja lasti, pidi andma nei-le sigivust ja hoidma neid kurja eest. Hiimäe avaldab arvamust, et urbepäeva traditsiooni on läbi aegade aidanud hoida kiriklik

²Meil on peamiselt linnahaljastuses ja kunagistes mõisaparkides kasutatud selle liigi hõbedaste lehtedega teisendit *Salix alba* var. *sericea*. Dendroloog Aleksei Paivel (1929–2003) uuris 1952.–1961. aastal 1607 maa- ja linnaparki ning kollektsiooni ja leidis seda teisendit neist 451-s (28,1%). Selle näitajaga oli ta meil lehtpuu- ja põõsaliikide seas levikult üheksandal kohal, lähedane punasele leedril (487 leidu; Sander jt 2008).

³Esialgu olid murdelised palmipuudepüha nimetused (urbepäiv, ur-pöpäiv, urpabapäiv, urbepüha, urbipüha, urvipüha) levinud vaid Kagu-Eesti murretes.

palmipuudepüha tähistamine oma palmilehtede piduliku pühitsemisega (Hiiemäe 2017).

URVAPAJUDE LIIGID EESTIS: ÜLEVAADE KIRJANDUSEST

*Pajuurvad, pajuurvad,
pooldi rõõmsad, pooldi kurvad —
on ju alles tali.
Hanged alles meelitavad,
suuskadele keelitavad,
külmgil vahel vali.*

Muia Veetamm (1987)

Ehkki Eesti rahvakalendri kombestikku on niisiis põhjalikult uuritud, pole folkloorsetes tekstides kusagil mainitud, millist konkreetset liiki paju kasutati. Üks esimesi, kes mainib meie aladel pajuurbadeks sobivaid pajusid liigi täpsusega, oli baltisaksa-lane Wilhelm Christian Friebe (1761–1811). Ta märgib, et *S. pentandra* L. (raudpaju) on kevadel üks varasemaid õitsejaid ja seepärast kasutataksegi seda tavaliselt siinkandis palmipuudepühal palmipajuks (*Palmweide*; Friebe 1805: 28). Paraku ei täpsusta ta, kas kasutajateks olid lätlased või eestlased. Siiski mainib ta lätikeelseid nimetusi (*blihsne*, *blisne*, *puhpuleem* — paju urvad, paju kiisud) — kuid eestikeelseid mitte —, mistõttu võib arvata, et silmas on peetud lätlast. Ka *Eesti taimenimetuste* raamatust (Vilbaste 1993) ei leia ühtki viidet, mis aitaks seda pajuliiki konkreetset urbepäeva tavade seostada — erinevalt näiteks “korvivitsapajust” ja “vitspajust”, mis osutavad tema olulisusele vitspunutiste valmistamisel, ning “vilepajust”, millest saab head pajupilli teha.

Eespool oli juttu, et raagremmelgas (*S. caprea*) on olnud Euroopas oluline palmipuudepüha paju. Friebe ütlebki selle puu kohta muu hulgas *Palmweide* — palmipaju; eestikeelseks nimetuseks on märgitud vaid “Pöld pao” (Friebe 1805: 31). Kuigi ta ei maini okste kasutust, võib seda tuletada hiljem kogutud rahvapäraste nimetuste põhjal nii Kagu-Eestist (urbepuu, urvapaju, urvapuu, urvaraag) kui ka Vigalast (palmipaju; Vilbaste 1993: 556).

Samas ei tähenda nimi veel, et puult urbepäeval oksa oleks võetud, sest “palmipaju” taga võib olla lihtsalt saksakeelse nimetuse mehaaniline tõlkimine, mitte tegelik kasutus.

Botaanik Heljo Krall (snd 1929) on pannud kirja oma tähelepanekud pajuokste müüjatest turul (Krall 1996). Selgub, et pajuksad tulevad müügil juba talvel, ja mida kevade poole, seda rohkem müüjaid on. Müüakse kuivade kimpudena, milles pajuoksad on mõnikord kokku seotud pohla- ja kollavartega. Krall tutvastas müügil paar-kolm (väga harva rohkem) kõige varajasema arenguga pajuliiki, mis õitsevad enne lehtimist. Nende urvad on teistest dekoratiivsemad, sest asuvad lühikeste raagude otsas ja on ka suuremad. Kahjuks ei selgu Kralli artiklist, mis on siis need pajuliigid, mida ta on müügil näinud, ning kas need on kõik olnud seotud urbepäevaga või lihtsalt mõeldud tubade kevadiseks kaunistamiseks. Ta esitab üldise loetelu varakult õitsevatest pajudest, milleks on *S. phylicifolia* L. (kahevärviline paju), *S. caprea* (raagremmelgas), *S. acutifolia* Willd. (halapaju), *S. daphnoides* Vill. (hämpaju), *S. myrsinifolia* Salisb. (mustjas paju), *S. cinerea* L. (tuhkur paju) ja *S. aurita* L. (kõrvpaju). Urbepäevaks soovitab ta nendest kahevärvilist paju, raagremmelgat, halapaju ja hämpaju. Teisal täpsustab Krall, et kolm viimati mainitud liiki ja veel ka punapaju (*S. purpurea* L.) õitsevad ühel ajal sinilillede ja paiselehtedega (Krall 1970).

Botaanik Tõnu Ploompuu (snd 1960) ütleb, et kõige kasutatavam “kiisupaju” on meil *S. phylicifolia* (kahevärviline paju), sest teised niiskete kohtade pajud ei kasvata nii dekoratiivseid urbi. Veel mainib ta, et vahel harva korjatakse tuppa või müüakse turul ka raagremmelgat (*S. caprea*), kuid tema oksad on robustsevõitu ja seepärast pole see liik nii hinnas (Ploompuu 2006).

Lihavõtetele ehk munadepühadele viitab Harglast üles märgitud nimetus “munapaju” (“muna paiu, ku kuuf maha ‘tõmbat, om vahanõ”), kuid sellel puudub liigimäärang (EMS⁴). Analüüsides aga Gustav Vilbaste (1885–1967) monograafias toodud pajude rahvapäraseid nimetusi, selgub, et mustjas paju (*S. myrsinifolia*) on Otepääl üles märgitud “urvapajuna” ja rabe remmelgas (*S. fra-*

⁴Eesti murrete sõnaraamat, www.eki.ee/dict/ems.

gilis L.) Karksis “palmipuu-okstepajuna” (Vilbaste 1993: 558–559). Rabe remmelgas ongi meil looduslikult levinud vaid Lõuna-Eestis jõekallastel ja metsades, mujal Eestis kasvatatakse teda kultuuris, kust ta ühtlasi metsistub.⁵

HALAPAJU JA HÄRMPAJU KULTUURILOOLINE ANALÜÜS KIRJANDUSE PÕHJAL

*Ma teedel tuntuil hulgun alla külma saju
kesk kodukoleid, vanu mängumaid.
Ning lumes küüruvajund leian halapaju —
ta nagu imestades küsib: “Kust sa siia said?”*

T. Rahumäe (1938)

Gustav Vilbaste on määranud Kihnus kirja pandud rahvapärase nimetuse “palmipaod” ja Püha kihelkonnast pärit “palmipuu” halapajuks (*S. acutifolia*; Vilbaste 1993). Eesti murrete sõnaraamat on ka Sõrve “palmipaju”⁶ vasteks antud “halapaju”. Selle liigi tuntust urbepuuna näitab varasemas kodumajanduskirjanduses kasutatud nimetus “urbpaju”. Ühtlasi soovitatakse seda puud aeda iluks istutada (Wiirok 1928). Järgnevalt anname ülevaate selle liigi ja temaga väga sarnase härmpaju (*S. daphnoides*) etnobotaanikast, levikust ja introduksioonist, sest kogu selles loos on omajagu segadust.

Esimest korda on halapaju (*S. acutifolia*) kasvamist meie alal dokumenteeritud Tartu ülikooli botaanikaaia taimede nimestikus, milles täpsustatakse, et seda liiki hoitakse pargis siin-seal

⁵Meil on kultuuris levinud pigem jämedaid ja pikaealisi isendeid andev rabeda remmelga hübriid hõbepajuga (*S. alba*). Rahva seas hõbepajuks kutsutav puu võib olla määramistunnuste poolest väga varieeruv, eriti hübriidsed liigid. Loodusgeograaf Sulev Künnapuu (1912–1995) on Tallinnas jämedate ja vanade puude seas lehtede järgi loetlenud *S. alba* kõrval järgmisi hübriide (Künnapuu 1975): *Salix alba* (x *S. fragilis*), *S. alba* x *S. fragilis*, *S. fragilis* (x *S. alba*). Ilmselt Tallinnas puhast *S. fragilis*’t ei kasvagi või on neid ainult mõni üksik puu.

⁶“Palmipajul on nupud, pised karused nupud, nee tuuaste palmipuude pühaks tuba” (EMS).

ja ta kasvab kiiresti ebaoluliseks puuks ning näha on vaid isaspuid (Germann 1807). Halapaju kasvamise meie looduses märkis esimesena üles Prantsuse loodusteadlane ja diplomaat François Gabriel de Bray (1765–1832) oma reisil Riist Tallinna. Ta ütleb, et Riia poolt tulles lühikesel vahemaal enne Pärnut teed enam ei leiagi, sest ühel pool on sood ning teisel pool tuulega kokkukantud kõrged ja madalad liivaluited, mis osalt on kaetud männimetsaga ja siin-seal mererannas ka ilusate halapaju tuttidega — liigiga, mis varem arvati looduslikult kasvavat vaid Kaspia mere ääres (Bray 1817: 299).

Härmpaju (*S. daphnoides*) on meie aladel esimest korda trükisõnas maininud Saksa botaanik ja ornitoloog Johann Gottlieb Fleischer (1797–1838) 1839. aastal. Kümmeaastat hiljem täpsustavad keelemees Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) ja Tallinna Toomkooli õpetaja Eduard Franz Weber (1810–u 1883), et seda liiki on leitud vaid üksikutes kohtades Liivimaal, Kuramaal, Saaremaal ja Eestimaal ning nad on näinud vaid kultuuris kasvavaid puid. Halapaju (*S. acutifolia*) kohta öeldakse, et teda on leida liivastel kohtadel ja pankadel kõigis kolmes kubermangus (Wiedemann, Weber 1852: 594–595). Mõni aasta hiljem võrdles noor botaanik Carl Friedrich Schmidt (1832–1908) oma välitööandmeid juba varem ilmunud teostega. Ta märgib, et *S. acutifolia*’t on ta leidnud suurtes kogustes Peipsi veerest Ranapungerjast veeäärsetelt liivaluidetelt koos vesipajuga (*Salix triandra* L., sünonüüm *S. amygdalina*), ning *S. daphnoides*’e kohta ütleb, et kuigi Wiedemann ja Weber (1852) räägivad selle levikust Saaremaal, peab tema selle liigi esinemist seal valeks (Schmidt 1855: 26, 92).

Saksa botaanik Heinrich Moritz Willkomm (1821–1895), kes oli aastatel 1868–1874 Tartu ülikooli botaanikaprofessor ja tundis seega hästi meie taimestikku, väidab oma Saksamaa ja Austria floorat käsitlevas teoses, et need kaks pajuliiki on levinud ka meie alal (Willkomm 1875: 396–398). *S. daphnoides*’e puhul kordab ta Wiedemanni ja Weberi levikuandmeid: seda liiki olevat leitud Kuramaalt Tukumsi lähedalt, Liivimaalt Riia lähedalt ja Saaremaalt. Peale selle märgib ta, et Alpides kutsutakse seda puud *Palmweide*’ks ehk palmipajuks ja Reini piirkonnas *Lorbeerweide*’ks ehk

loorberipajuks. *S. acutifolia* saksakeelseid rahvapäraseid nimetusi Willkomm ei maini, kuid ütleb, et seda istutatakse sageli ilupuuks ja kasutatakse tihti lahtise liiva kinnitamiseks, eriti Läänemere ääres (Willkomm 1875: 398). Ka hilisemas Saksa botaanikaalases kirjanduses nenditakse *S. daphnoides*'e kultiveerimist nii Kesk- kui ka Ida-Euroopas, et saada palmipuude- ja ülestõusmispühaks urbadega oksti (nt Hanelt jt 2001); viidatud teose *S. acutifolia*'t käsitlevas peatükis sellist teavet pole. Seevastu seni viimases põhjalikus pajusid käsitlevas koguteoses öeldakse, et Loode-Venemaal ja Balti riikides kasvatatakse just halapaju ehk *S. acutifolia*'t varakult puhkevate tihedakarvaliste urbadega okste saamiseks, mida siis kasutatakse kirikute ja kalmistute kaunistamiseks palmipuudepühal. Härmpaju ehk *S. daphnoides*'e peatükis mainitakse vaid, et seda on varem laialdaselt istutatud nii dekoratiiv-, vitspunutiste kui ka nektaritaimeks (Dickmann, Kuzovkina 2014).

Lõuna-Eesti jõgede äärset taimestikku uurinud loodusteadlane Eduard Viirok (1903–1937) oli üks esimesi, kes leidis *S. acutifolia* looduslikult kasvamas Lätiga piirneval alal Koiva jõe ääres (Viirok 1934). Ka kõik hilisemad autorid on nimetanud selle liigi looduslikuks levialaks meil Lõuna-Eesti jõekaldaid ja Peipsi-äärseid liivasid (nt Krall 1996).

Kõige konkreetsema viite nende liikide kasutusele n-ö urbepäevataimena ühes või teises Eesti piirkonnas saab metsateadlase Andres Mathieseni (1890–1955) dendroloogia käsiraamatust (Mathiesen 1934) ja hilisematest artiklitest (nt Mathiesen 1939). Ka tema kinnitab, et mõlemad liigid õitsevad väga varakult. Härmpaju (*S. daphnoides*) on tema näinud looduslikult kasvamas ainult riigi lääneosas ja seal piirkonnas olevat see väga sobiv “palmiokste” lõikamiseks. Tartu piirkonnas seevastu olevat palmipuudepüha kõige harilikumaks “palmioksaks” halapaju (*S. acutifolia*). Mathiesen lisab, et halapaju on meil pikka aega istutatud ilupuuna, mida näitab tema poolt Värskest leitud suur ja vana puu. Ka Krall ütleb, et seda liiki on ammu ajast kasvatatud varakevadiseks “urvapuuks” (Krall 1970).

Lingvistiline analüüs lubab oletada, et nime järgi ei pruukinud rahvas neid liike eristada ja urbepäeval võidi kasutada mõlemat. Esimesed teated nende kahe pajuliigi rahvapärastest nime-

tustest pärinevad Wiedemanni sõnaraamatust (Wiedemann 1869). Saksakeelne *Schimmelweide* (sõna-sõnalt “hallituspaju”) on antud eesti sõnade vasteks kolmel korral: 1) “halapi-paju”, “halapaju”, “hale-paju” (ladinakeelse määranguga *S. daphnoides* ja *S. acutifolia*); 2) “walge paju” (*S. daphnoides*); 3) “hala-puu”, “halap-puu” (ladinakeelse määranguta). *Purpurweide* (“punapaju”) on vasteks eesti sõnadele “puna-paju”, “raud-paju” ja “weripaju” (*S. acutifolia* ja *S. purpurea* L.).⁷ Kõik hilisemad autorid on andnud *S. acutifolia* eestikeelseks nimetuseks “halapaju” ja sellest ka praegune ametlik nimetus. Samas *S. daphnoides*’e puhul pole need rahvapärased nimed edasi kandunud ja praegune ametlik nimetus “härmpaju” on Gustav Vilbaste arvates esmakordselt kirja pandud 1917. aastal ilmunud kodumaa taimede nimekirjas (*Kodumaa*. . . 1917) ning loodud arvatavasti saksakeelse *Reif-Weide* (*Reif* — “härm, härmatis”) või *Schimmel-Weide* tõlkevastena (Vilbaste 1993: 557). Siiski ei pruugi tegu olla mitte tõlkega saksa keelest, vaid võib-olla hoopis laenuga soome keelest, kus *härmäpaju* on selle liigi nimetusena üles märgitud juba 1895. aastal (Suhonen 1936: 334). Ka metsandusalases kirjanduses on taimenimetuste n-ö paikaloikumise ajal olnud käibel paralleelsed nimed: halapaju, punane härmpaju (*S. acutifolia*) ja härmpaju, kollane härmpaju (*S. daphnoides*; vt nt Wester 1937a; Mathiesen 1939), mis näitab, et rahvapäraseid nimetusi võis neil puudel olla rohkem, kui Vilbaste on kirja pannud.

Ühe oletuse järgi on halapaju rahvapärane nimetus tulnud puu rippuvatest okstest (Krall 1996) ja ka võru-eesti sõnaraamat (VES)⁸ on sõna “halapai” (ka “hala(k)puu”) vasteks “leinapaju”. Siiski tekib kahtlus, kas halapaju nimetuse taga on ikka ainult rippuvad oksad. Eesti murrete sõnaraamatust selgub, et valdavalt on sellise eesliitega puunimed (halap, halapu, halapuu, halapuu-

⁷Need nimed on arvatavalt tuletatud okste dekoratiivse punaka koore järgi. *S. purpurea*’t on meil looduslikult leida vaid üksikutes kohtades Lõuna-Eesti jõgede kallastel ja liivikutel, mujal kasvatatakse teda kultuuris, kus ta võib ka metsistuda. Seega on rahvapärased nimetused Lõuna-Eesti päritolu.

⁸Võro-eesti synaraamat / Võru-eesti sõnaraamat, <https://synaq.org/index.php>.

paju, halakpuu) kirja pandud Kagu-Eestist. Puu iseloomustuseks on Nõos märgitud: “Alapuu pajo om vindse, sääld om ää vitsa käändä”; nime kohta on Rõugest pärit selgitav märkus: “Halapuu umma katõ sugudsõ, üts um periss halapuu, tõnõ hõpõhalapuu. Ütel um lehe halja, tõsõl haha, hõpõ halli”; ja Kanepis öeldi: “Musta rästä teivä pesä halakpuu sisse, halakpuu no olli talorahval ehtepuu.” Teisisõnu, puudele on nime andnud hõbedane välimus ja “hõpõhalapuu” puhul on selgelt tegu hõbepajuga (*S. alba*) või selle kultuuris leiduva alamliigiga (var. *sericea*). Teisalt võib kõnealune eesliide tähistada urbade silmatorkavat hõbedast värvust kevadisel ajal. Kuid välistada ei saa ka võimalust, et nagu sakslastelgi on nimi pandud koore peal oleva kirme järgi, mis meenutab valkjaskahvatut hallitust.⁹ Samuti võib oletada, et kuna need kaks pajuliiki on esimesed, mis avavad oma urvad kevadel, kui maa on veel härmas, on sellest omadusest tulnud ka nende nimed.¹⁰ Soomlastel käivad nimetused “halapaiju, halapaju, halaja, halopaju, halava, halal, halana, hala paju, hala-paju, halava-paju, halo-paju” rabama remmelga (*S. fragilis*) ja raudpaju (*S. pentandra*) kohta ning vanemad sellised ülestähendused ulatuvad juba 19. sajandi algusse (Suhonen 1939).

ÜKS LIIK, KAKS LIIKI VÕI HOOPIS ALAMLIIK? PÄRISMAISED, METSISTUNUD VÕI KULTUURTAIMED?

Nii vaadeldava kahe liigi kui ka kõigi teiste pajuliikide määramist raskendab asjaolu, et pajud annavad omavahel ristandeid. See pärast ei pruugitagi rahvataksonomias hala- ja härmpajul nime järgi vahet teha. Laskumata siin taksonoomilistesse peensustesse ning arvukate hübriidide ja sünonüümide rägastikku, püüame järgnevalt lühidalt näidata, kui habras on nende vaheline piir ja kui keeruline on alapealkirjas esitatud küsimustele vastata.

Oma põhjalikus monograafias NSVLis leiduvatest pajudest ütleb botaanik Aleksei Skvortsov (1920–2008), et Balti riiki-

⁹Vt EMS: “hale” = “valkjas, kahvatu”; ja VES: “hallõ” = “hallitus”.

¹⁰“Hallatama” = “haljendama, rohetama” (VES); “alla, halla” = “härmatas” (EMS).

des looduslikult kasvava *S. daphnoides*'e vorm on selgelt erinev Kesk-Euroopas ja Skandinaavias levinud vormist: meil leiduv paju oma põõsakujulise üldvälimuse ja morfoloogiaga sarnaneb pigem *S. acutifolia*'ga. Tema sõnul olla just seetõttu kunagi loodud omaette liik *S. pomeranica*¹¹ Link (või *S. daphnoides* var. *pomeranica* Koch), kuid siiski peab ta mõistlikuks käsitada seda meil levinud vormi pigem alamliigina. Ühtlasi seab ta kahtluse alla *S. acutifolia* algse loodusliku esinemise Balti riikides, isegi kui on olemas herbaareksemplarid, sest need võivad pärineda kultuurist metsistunud puudelt (Skvortsov 1968). Liigi loodusliku esinemise meie regioonis on kahtluse alla seadnud ka Läti dendroloog Raimonds Cinovskis (1930–1998). *S. daphnoides*'e kohta on ta arvanud, et looduslik on meil vaid alamliik *S. daphnoides* var. *pomeranica* Koch¹² (Cinovskis jt 1993). Kas ei või niisiis 19. sajandi kirjanduses levinud vastupidine arusaam (nt Wiedemann, Weber 1852; Bray 1817) olla tingitud sellest, et Lääne-Euroopa taimemäärajate järgi pajusid tuvastades ei saadud tulemuseks mitte *S. daphnoides*'e alamliiki, vaid hoopis liik *S. acutifolia*?

Üksjagu segadust on oma doktoritöö ja artiklitega juurde tekitanud Läti dendroloog Pēteris Evarts-Bunders, kes on neid kahte pajuliiki meie piirkonnas põhjalikult uurinud (Evarts-Bunders 2003, 2005). Ta väidab, et Lätis on *S. daphnoides*'t kultiveeritud juba vähemalt 1836. aastast nii ilupuuna parkides kui ka liivaluidete kinnitamiseks Läänemere ja Riia lahe ääres, kus ta nüüd on naturaliseerunud. Evarts-Bundersi sõnul ei tohiks seda liiki pidada ei Lätis ega teistes Balti riikides pärismaiseks, sest leida on vaid ühte kloon. *S. acutifolia* kohta ütleb ta, et looduslikult on ta seda avastanud ainult Väina jõe orus vastu Valgevene piiri paikneval väikesel alal, kus naaberriigist veevooluga tulnud oksad on kaldal kasvama hakanud. Ka seda liiki on kasutatud haljastuses ja liivaluidete kinnitamiseks ning mujal riigis on tegu metsistunud puudega.¹³ Ta täpsustab, et kultiveeritakse vaid isaspuid ve-

¹¹Pommeri ajaloolise piirkonna järgi. Eesti keeles sel liigil või alamliigil nimetus puudub.

¹²Eesti taimemäärajas (Leht 2007) pole seda alamliiki mainitud.

¹³Evarts-Bunders ja Skvortsov toovad oma levikukaartidel välja looduslike ja naturaliseerunud eksemplaride leiukohad. Eesti taimeatlases

getatiivse paljundamise teel, et saada nendelt oksti lihavõttepüha-de kaunistuseks. Meie piirkonnas peab ta pärismaiseks vaid liiki *S. pomeranica* Willd., mida leidub Koiva jõe ümbruses nii Lä-ti kui ka Eesti territooriumil (Evarts-Bunders 2003, 2005). Kui Skvortsov soovitas niisiis käsitada *S. pomeranica*-t alamliigina, on Evarts-Bunders seisukohal, et tegu on ikkagi omaette liigiga. Rahvusvaheliselt pole seda tänini siiski eraldi liigina aktsepteeritud ja liigiks peetakse *S. daphnoides*-t. Koiva jõe Eesti-poolsel küljel vaadeldud *S. acutifolia* puhul võib seega tegu olla hoopis teise liigiga.

Huvitaval kombel ütleb metsateadlane Endel Laas (1915–2009), et hoopis *S. acutifolia* on Eestis levinud vaid isaseksemplaride kujul (Laas 1987), ehk siis tegu on inimese levitatud isaspuude metsistumisega. Ka Pihkva oblasti taimestikku uurinud botaanikud kinnitavad, et *S. acutifolia*-t võib leida Peipsi ja Pihkva järve äärest, kus on ainult isaspuud. *S. daphnoides*-e kohta ütlevad nad, et seda kasvatakse oblastis dekoratiivpuuna (Jefimov, Konetšnaja 2018).

KUMB OLI ENNE, KAS MAJANDUSLIK TÄHTSUS VÕI DEKORATIIVSUS?

Geoloog Karl Orviku (1903–1981) on põhjalikult kaardistanud Eesti alade luiteid ja leidnud, et *S. acutifolia* põõsaid on nii Peipsi liivadel Smolnitsa ja Alajõe vahel kui ka Narva jõest itta jäävas ja praegu Venemaale kuuluvas Rossoni mereluitestikus. Kui nende luidete puhul ei räägi ta istutamisest midagi, siis Saaremaa Metsküla luitestiku kohta märgib ta, et 20. sajandi alguse paiku istutati sinna pajusid, et pidurdada liiva edasiliikumist (Orviku 1933). Seda, et enne Esimest maailmasõda asusid omavalitsused aktiivselt tuiskliiva nende pajudega kinnitama, saab lugeda ka metsandusalasest kirjandusest (nt Daniel 1927). Erilist tähelepanu pöörati rannaäärsetele kaitsemetsadele ja ühe meetmena

seevastu looduslikel ja naturaliseerunud isenditel nii täpselt vahet ei tehta (vt Eesti taimede uut levikuatlast: <https://ottluuk.github.io/atlas>).

nende kaitseks tuisikliivade eest soovitatigi kasutada pajusid, eriti *S. acutifolia*'t (Vilbaste 1939).

Nagu eespool öeldud, kasvatatakse neid pajusid laialdaselt ilupuudena. Üks esimesi soovitusi neid taluaeda istutada pärineb 19. sajandi lõpust Ado Grenzsteinilt, kes kiidab *S. acutifolia* välimust: puul on ilusad kitsad lehed ja rippuvad oksad ning ta sobib kuivadele liivastele maadele (Grenzstein 1891: 94). Varase õitsemise tõttu soovitati neid ka mesilate juurde istutada, et mesilased kevadel varakult toitu saaksid (Mäekala 1925). Hea juurdumise tõttu on pajusid juba ammu ajast soovitatud kasutada nii elavtarana ümber karjamaa, dekoratiivse hekina ümber krundi kui ka teeäärse puisteelaadse pügatud puuderivina; muude pajuliikide seas sobivat selleks ka kaks siin vaadeldavat liiki (Pulst 1932). Andres Mathiesen tegi Tartus Raadil elavaedadeks sobivate pajudega katseid ja selgus, et *S. acutifolia* on selleks sobivam kui *S. daphnoides*, sest viimane pole Tartu piirkonnas külmakindel (Mathiesen 1939: 38). Mõlema paju kultiveerimist peeti erialaajakirjades majanduslikult tulusaks. Nimelt soovitati nii *S. acutifolia*'t kui ka *S. daphnoides*'t kasvatada kui häid vitsapajusid, millelt saab vitsasid korvide ja mööbli valmistamiseks, tünnivitsadeks ja muudekski punumistöodeks. Pistoksi, nagu selgub, võis osta Eesti Metsaühingute Liidult üks sent tükk (vt nt V. M. 1938; Wester 1937a, 1937b). Majanduslikult väga oluline oli varem veel pajukoor ning sellegi saamiseks soovitati muude liikide seas kasvatada ka hala- ja härmpaju (Sõmermaa 1942). Suures koguses kulus koort nahaparkimiseks, samuti kasutati koort varasemal ajal sidumisvahendina ja viiskude valmistamiseks. Euroopas on neid liike nüüd hakatud kasvatama ravimtaimena (Hanelt jt 2001), sest nende koor sisaldab rikkalikult salitsiini ja tanniini (Laas 1987).

Küsimusele, kumb oli Kagu-Eestis enne — kas hakati neid esmalt majandusliku kasu pärast kasvatama ja märgati siis nende ilusaid urbasid või toodi kohe puukoolist endale ilupuuna aeda —, ei saa tagantjärele enam vastata, sest põlvkond, kes neid majanduslikult kasutas, on juba meie hulgast lahkunud. Kuid üks on kindel: tänapäevaks on nad kaotanud oma tähtsuse nii tuisikliiva kinnitamise vahendina, hekipuuna, punumistöodeks vajalike

vitste allikana kui ka nahaparkimise abimaterjalina ja jäänud on vaid dekoratiivne funktsioon.

HALA- JA HÄRMPAJU NÜÜDNE KASUTUS URVAPAJUNA KAGU-EESTIS

2018. ja 2019. aasta suvel tegid Raivo Kalle ja Renata Sõukand suurema etnobotaanilise projekti raames välitöid Vana-Võromaa ja Setomaa Eesti-poolses osas. Üks küsimusi, mida inimestelt küsiti, oli ka taimede rituaalne kasutamine. Selgus, et nii urbepäeva kui ka munadepüha kombestik on olnud üsna elujõuline. Küsitletud mäletasid, kuidas ema või mõni teine pereliige oli neid urbepäeva hommikul pajuokstega lüües üles ajanud, et laps virgaks saaks; üksikutel juhtudel tehti sedasi ka lihavõttepühade hommikul. Niisiis elab see komme edasi eelkõige väikeste lastega peredes, täiskasvanute vahel sellist kommet enam pole. Eriti mitmekesine on pajude rituaalne kasutus õigeusklike setode hulgas: nii urbepäeval kui ka lihavõttepühade ajal kaunistatakse tube ja kirikuid pajuurbadega, lastakse oksa kirikus õnnistada ja koju tuues pannakse siis need oksad pühasse nurka ikooni kõrvale või laua peale vaasi. Pühas nurgas okstele vett vaasi ei panda ja kuivanud oks seisab seal mitu kuud: veel välitööde ajal juuli esimesel poolel oli neid oksa ikoonide kõrval nii venelastel kui ka setodel. Niisugusel oksal usuti olevat kaitsev võime, ja kui veel kariloomi peeti, siis pandi need oksad lauda ukse kohale loomade kaitseks. Eestlastel okste kirikus õnnistamise kommet ei ole ja tubade kaunistamiseks tuuakse oksad juba mõni päev enne urbepäeva või lihavõttepühi tuppa vaasi, et urvad saaksid pühade ajaks lahti minna. Urbepäevaks toodud oksad jäetakse vaasi terveks vaikselt nädalaks. Nii eestlaste kui ka setode hulgas on laialt levinud komme viia mõlemal pühapäeval omaste kalmudele surnuaias pajuoksi.

Paju sorte on väga palju, aga üks punaka, tumepunaka koorega paju liik on, tal tulevad esimesena urvad väga vara, kui kevadel ilmad soojaks lähevad, ja ta on väga ilus, hallikad valged urvad. Ta on nagu leinapaju, oksad vajuvad allapoole. Ja ta oli just see, mis palmipuudepühal — meil setodel on see urbepäev — vaasi toodi. Neid võeti ka kirikusse kaasa ja pärast viidi need oksad surnuaeda;

need olid esimesed, mis siis nagu lillede eest olid kalmu peal. Palmipuudepüha on liikuv püha, ta on enne munadepüha. Ma olen nüüd väga palju ringi kolanud ja käinud, aga ma pole seda enam mitte kuskil ümbruskonnas leidnud. Ta tahab sellist parajat niisket mulda. Vanasti oli seda teede ja kraavide äärtes palju, aga siis nende maaharimiste ning maaparandusega ja ka kemikaalide ning mürkide kasutamisega on ta ära kadunud. Mõni taim ei taha lihtsalt keemiat. Ta peab juurega tooma, sest ta eriti poegi ei aja. Ma oleks tahtnud ta ka endale istutada, sest ta on kevadel väga ilus. Ma olen isegi puukoolides seda käinud otsimas, ka seal ei ole, on kõike muid kääbus- ja leinavorme, aga mitte seda. Sellepärast pole ma ka siin enam urbasid tuppä toonud. (Seto, mees, snd 1951. Meremäe, 2018.)

Pühadeaegsete pajude nimed öeldi olevat “paju, kirkupaju, urvapu, urbepuu, verba, punane paju, punase koorega paju, hõbepaju”. Hõbepaju kohta öeldi, et see ei ole see kõrge suur puu, mida haljastuses kasutatakse (*S. alba*), vaid teine. Väga tihti kutsuti seda paju kas punaseks pajuks või punase koorega pajuks, sest tema noorte okste koor on iseloomulikult punane ja sellel on ilusad suured urvad, mis just pühade aegu lahti lähevad. Looduses neid pühadepajusid peaaegu leida ei ole, või kui, siis vaid kraavide ja veekogude ääres. Nagu öeldi, jälgivad kirikus õigeusu preestrid väga täpselt, et pajuoksad oleksid võetud õigest puuliigist. Kui endal oksi kirikusse kaasa võtta ei olnud, anti need kirikust. Eestlastel selle kindla paju eelistust seepärast polnudki; seda puud tunti ja räägiti temast, kuid vajaduse korral võeti oksi ka teistelt pajuliikidelt. Nagu öeldi, oligi varem neid punase koorega ilusaid pajusid looduses rohkem olnud, kuid nüüd olevat need intensiivse põlluharimise ja väetamisega sama hästi kui kadunud, sest nad ei talu seda. Teine kadumise põhjus olevat võsa lõikamine põlluaärtest ja kraaviservadest. Vanad puud olid kuulsad üle valla ja neilt käis oksi võtmas kogu vallarahvas. Üks selline püha puu oli varem kasvanud näiteks Mikitamäel,¹⁴ kuid nüüdseks on see paraku mõtlematult maha raiutud. Selle pistoksi viisid ümbruskonna inimesed pärast maharaiumist endale aeda

¹⁴Arvatavasti oli Värskas metsateadlase Andres Mathieseni nähtud vana puu ka üks selliseid.

kasvama. Pistokstega paljundamine olevat lihtne: lõigatakse lihtsalt oks ja pistetakse teise kohta mulda. Siiski ei õnnestu see päris iga kord ja mitmel puhul tuleb uus oks istutada. Veel on täheldatud, et suuremaks kasvades vajub ta liiga veekogu poole ja võib murduda. Hoovidesse istutamise komme ulatub Meremäest Mehikoormani, ja nagu meile räägiti, tehti nii ka Setomaa Venemaa poole jääval alal. Puude kirjelduse järgi võib tegu olla nii *S. acutifolia* kui ka *S. daphnoides*'ega. Kui vaadata Eesti taimede uut levikuatlast, siis nende kahe liigi leiukohad sealkandis kattuvad. Ühtlasi joonistub levikukaartidel välja nende Peipsi-äärne levila. Võib oletada, et levikule aitasid Peipsi rannikul kaasa ajaloolised vene külad, mille kirikutes on pajuokste õnnistamine väga tähtsal kohal.

Vanasti pandi pajuviits lauda ukse kohale enne loomade väljalaskmist. See oli urbadega oks, mis munapühade ajal Värska kirikus papp ära õnnistas. See siis kaitses loomi. See polnud harilik paju, vaid kirikupaju, pruuni koorega, ja sellel olid suuremad urvad. Papp ütles ka, et teised pajud, mis metsa all kasvavad, ei sobi. Kõik, kes tahtsid, käisid pühade ajal kirikus pajuoksi õnnistamas. Siin küla vahel oli suur paju, millelt siis kogu vald käis oksti võtmas. Ja siis tuli üks kuradi tola Tallinnast siia elama ja lasi selle maha lõigata. Tema on jehoova [tunnistaja] ja tema ei usu seda usku. Andis pudeli viina ja lasi ühel mehel selle maha lasta. Siis ma vaatasin, et sain sellelt pajult võetud ühe oksa, ja panin siia hoo vi kraavi perve peale selle kasvama ja see on juba suur puu mul. Aga ta murdus tormiga kaheks nüüd. Tõmbasime siis nõõridega kinni, katsetame, kas hakkab kasvama oma endist kuju tagasi või murdub maha ja paneme uuesti. Veel 20 aastat tagasi tegin nii, et panin selle oksa laudaukse külge, kui veel loomi pidasin. (Seto, mees, snd 1938. Mikitamäe, 2018.)

Segadust tekitas aedadest ilupuudelt kaasa korjatud herbaar-eksemplaride määramine. Ühelt poolt oli see kesksuvel urbade ja pungade järgi juba võimatu ja teiselt poolt oli neil nii *S. acutifolia* kui ka *S. daphnoides*'e tunnuseid. Kirjandust uurides selgus üks võimalikke põhjusi: juba ammu aretati Lätis kahe liigi ristamise teel sort Paschal (*Salix acutifolia* x *S. daphnoides* 'Paschal'), mida Latgale piirkonnas ka rohkelt kasvatati. Nüüdseks

on see kõikjal Lätis üsna tuntuks saanud (Evarts-Bunders 2003). Raimonds Cinovskis ütleb, et herbaareksemplaride põhjal määratakse see kloon tihti hoopis teisendiks *S. daphnoides* var. *pomeranica* Koch. (Cinovskis jt 1993). Kuigi Eesti puukoolides seda sorti praegu müügil pole, võidi ka meil kasvatada just Paschalit. Juhani puukool soovitab nüüd 2020. aasta kevadel oma müügikuulutusel urvapuudeks sorte *S. acutifolia* 'Pendulifolia' ja *S. acutifolia* 'Blue Streak'.

Kokkuvõtteks võib öelda, et küsimus, millist sorti, liiki, hübriidi või vormi on meil urbepuuna kasvatatud või kasvatatakse, vajab vastamiseks väga põhjalikke dendroloogilisi välitöid. Üks on selge: *S. acutifolia* tähtsustamise komme on meile algselt tulnud Venemaalt, kus on selle liigi looduslik levila. Sellele on kaasa aidanud õigeusu kiriku mõju, Setomaal ka sealne suur usuline keskus Petseri klooster. *S. daphnoides* on Euroopa-poolsema levikuga ja nii on selle puu tähtsustamine pärit pigem sealt. Ja nagu metsateadlase Andres Mathieseni katsed näitavad, on ta meie tingimustes juba Tartu kandis külmaõrn, mistõttu selle puu kultuuriline tähtsus on suurem Lääne-Eestis. Kohalikele setodele ja võrokestele võib soovitada, et otsige külast neid allesjäänud puid ja tooge endale aeda pistokstena kasvama. Sellega hoiate üleval kultuurilist järjepidevust ja seote ka ennast sellega. Kui juhtub, et neid puid pole enam säilinud, siis tooge nad Läti või Eesti puukoolidest ja looge sellega oma järglastele uus järjepidevus.

Täname Jürgen Kusmini kaasamõtlemise ja oluliste kirjandusviidete eest. Raivo Kalle välitöid ja uurimuse kirjutamist on rahastanud Euroopa Nõukogu teadusgrant (ERC nr 714874).

Kirjandus

- B r a y, François Gabriel de 1817. *Essai critique sur l'histoire de la Livonie, suivi d'un tableau de l'état actuel de cette province*. Tome 3. Dorpat: J. C. Schünmann
- C i n o v s k i s, Raimonds, Alfrēds R a s i ņ š, Linda V i l j a s o o, Domas S m a l i u k a s 1993. *Salix L.* — Liivia Laasimer, Vilma

- Kuusk, Laima Tabaka, Algirdas Lekavičius (eds.). *Flora of the Baltic Countries*. Vol. 1. *Compendium of Vascular Plants*. Tartu: Estonian Academy of Sciences, pp. 158–173
- Daniel, Oskar 1927. *Metsakasvatus*. II: eriosa. Tartu: Loodus
- De Cleeene, Marcel, Marie Claire Lejeune 2003. *Compendium of Symbolic and Ritual Plants in Europe*. Vol. I. *Trees and Shrubs*. Ghent: Man & Culture Publishers
- Dickmann, Donald I., Julia Kuzovkina 2014. Poplars and willows of the world, with emphasis on silviculturally important species. — Jud G. Isebrands, Jim Richardson (eds.). *Poplars and Willows: Trees for Society and the Environment*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, pp. 8–91
- Evarits-Bunders, Pēteris 2003. Willows (*Salix L.*) of Daphnela Ser. ex Duby Section in Latvia. — *Acta Biologica Universitatis Daugavpiliensis*, Vol. 3. No. 1, pp. 25–32
- Evarits-Bunders, Pēteris 2005. Vītoli (*Salix L.*) ģints Latvijā. Genus Willows (*Salix L.*) in Latvia. Promocijas darba kopsavilkums, Bioloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai, Bioloģijas apakšnozare — botānika. Rīga: Latvijas Universitāte
- Fleischer, Johann Gottlieb 1839. *Flora der deutschen Ostseeprovinzen Esth-, Liv- und Kurland*. Herausgegeben von Emanuel Lindemann. Mitau: G. A. Reyher
- Friebe, Wilhelm Christian 1805. *Oekonomisch-technische Flora für Liefland, Ehstland und Kurland*. Riga: Hartmannsche Buchhandlung
- German, Gottfried Albert 1807. *Verzeichniss der Pflanzen des botanischen Gartens der kaiserlichen Universität zu Dorpat im Jahr 1807*. Dorpat: M. G. Grenzius
- Grenzstein, Ado 1891. *Elumaja ehe*. Tartu: A. Grenzstein
- Hanelt, Peter, Buttner, R., Rudolf Mansfeld 2001. *Mansfeld's Encyclopedia of Agricultural and Horticultural Crops (except Ornamentals)*. First English Edition. Berlin — New York: Springer
- Hiiemäe, Mall 2017. Koguteose “Eesti rahvakalender” (1970–1999) uuendatud veebiväljaanne. www.folklore.ee/erk
- Jefimov, Konetšnaja 2018 = Петр Г. Ефимов, Галина Ю. Конечная. *Конспект флоры Псковской области (сосудистые растения)*. Москва—Санкт-Петербург: Товарищество научных изданий КМК
- Krall, Heljo 1970. Pajust ja pajustikest. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 352–358
- Krall, Heljo 1996. Urvapajud. — *Eesti Loodus*, nr 4, lk 97–99

- K ü n n a p u u, Sulev 1975. Tallinna jämedatest puudest. — Erast Parmasto (toim.). *Linn — inimene — ökoloogia*. (Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 63. kd.) Tallinn: Valgus, lk 40–66
- L a a s, Endel 1987. *Dendroloogia*. 2., ümbertöötatud trükk. Tallinn: Valgus
- L e h t, Malle (toim.) 2007. *Eesti taimede määraja*. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Eesti Maaülikool
- M a t h i e s e n, Andres 1934. *Dendroloogia: puuteaduse käsiraamat metsateadlastele, aednikkudele ja loodusesõpradele*. Tartu: Akadeemiline Metsaselts
- M a t h i e s e n, Andres 1939. Pajud elavpostidena taradele. — *Taluperenaine: Kodumajanduse ja kodukultuuri ajakiri*, nr 2, lk 37–40
- M ä e k a l a, Karl 1925. Halapaju (*Salix acutifolia* Willd.). — *Aed*, nr 2, lk 35–36
- N i x o n, Roy W. 1951. The date palm — “Tree of Life” in the subtropical deserts. — *Economic Botany*, Vol. 5, No. 3, pp. 274–301
- O r v i k u, Karl 1933. *Tuiskliiv*. Tartu: Loodus
- P l o o m p u u, Tõnu 2006. Pajud — see on imelihtne. — *Eesti Loodus*, nr 3, lk 16–19
- P u l s t, A. 1932. *Elavaedadest*. (Eesti Metsaühingute Liidu väljaanne nr 3.) Tallinn: Eesti Metsaühingute Liit
- R a h u m ä e, T. 1938. *Tõusev Noorus*, nr 3, lk 52
- S a n d e r, Heldur, Jüri E l l i k u, Urmas R o h t 2008. Eesti parkide ja kollektsioonide levinumate võõrlehtpuude ja -põõsaste introduksioonist ja metsistumisest. — Riin Magnus (toim.). *Uurimusi Eesti loodusteaduste ajaloost*. (Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 85. kd.) Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 78–102
- S h a g r i r, Iris 2015. Adventus in Jerusalem: The Palm Sunday celebration in Latin Jerusalem. — *Journal of Medieval History*, Vol. 41, No. 1, pp. 1–20
- S c h m i d t, Carl Friedrich 1855. *Flora der silurischen Bodens von Ehstland, Nord-Livland und Oesel*. Dorpat: H. Laakmann
- S k v o r t s o v 1968 = Скворцов, Алексей К. *Ивы СССР. Систематический и географический обзор*. Москва: Наука
- S u h o n e n, Pentti 1936. *Suomalaiset kasvinnimet*. (Annales botanici Societatis zoologicae-botanicae Fennicae Vanamo, 7 — Suomalaisen eläin- ja kasvitieteellisen seuran Vanamon kasvitieteellisiä julkaisuja, 7.) Helsinki: Suomalainen eläin- ja kasvitieteellinen seura Vanamo
- S õ m e r m a a, Kaarel 1942. *Puukoor ja taimparkained: puukoore majanduslik tähtsus ja parkainete kogumine*. Tallinn: Agronoom

- Veetamm, Muia 1987. *Täheke*, nr 3, lk 5
- Viirik, Eduard 1928. Ilupuudest taluaias. — *Taluperenaine: Kodumajanduse ja kodukultuuri ajakiri*, nr 6, lk 196
- Viirik, Eduard 1934. Koiva jõe madalik. — *Loodusevaatleja: Populaar-loodusteaduslik ajakiri*, nr 1, lk 8–12
- Vilbaste, Gustav 1993. *Eesti taimenimetused = Nomina vernacula plantarum Estoniae*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Vilbaste, Gustav 1939. Kaitsemetsad. — *Eesti Looduskaitse*, nr 4, lk 117–122
- V. M. 1938. Vitsapajude kasvatamisest. — *Eesti Talu*, nr 7, lk 197
- Wester, Edgar 1937a. Pajukultuurid ja nende kasutamine. — *Eesti Mets*, nr 2, lk 47–53
- Wester, Edgar 1937b. Rohkem tähelepanu kiirekasvuliste puuliikide kasvatamisele. — *Eesti Talu*, nr 7, lk 127–130
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften
- Wiedemann, Ferdinand Johann, Eduard Franz Weber 1852. *Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands: mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung*. Reval: Franz Kluge
- Willkom, Heinrich Moritz 1875. *Forstliche Flora von Deutschland und Oesterreich*. Leipzig: C. F. Winter

RAIVO KALLE (1976) on lõpetanud Eesti Maaülikooli loodusvarade kasutamise ja kaitse erialal (2005), MSc botaanikas ja mükoloogias (EMÜ, 2008) ning PhD rakendusbioloogias (EMÜ, 2017). Töötanud Eesti Kirjandusmuuseumis assistendina (2006–2017), praegu järel doktorantuuris Itaalias Pollenzos Gastronoomiateaduste Ülikoolis. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Eesti võõrliikide kajastus taimravipärimuses kuni 1944. aastani” (2010, nr 1, lk 83–104), “Omanimetus või õige nimetus: Eestlaste ravimtaimetundmise alustest” (2011, nr 1, lk 62–81; koos Renata Sõukandiga) ja “Eesti etnobotaanika: materjali kogumise ajalugu, meetodid ja rakendus” (2015, nr 7, lk 1155–1180; koos Renata Sõukandiga).

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistriväitekirja geöökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias inseneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1998) ning Eesti Maaülikooli metsandusinstituudi teadurina (1998–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga) ning saatesõna Gottfried Albrecht Germanni artiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053) ja Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118).

VIVE TOLLI. Keegi on ikka teel (2003)

AKNAD

Toomas Kiho

Suvel sa tulid.

Tegid oma rahvale suured aknad
neid me toas on mitu tükki
et puhuksid sisse targad tuuled
jambides-ditürambides
et peegelduksid maastikud aost ehani.

Suvel sa läksid.

Su rahva akende ette kasvavad müürid
vaid loojangupoolne on pärani
sealt tuleb kogu tuul
jampsti ja ampsti
peeglis maastikud pööratud segi.

REINER BROCKMANNI LUULE

Saksa keelest ümber pannud või tänapäevakeelde ümber seadnud Wimberg

PALVE PAUL FLEMINGILE
TEMA LUULETUSTE OSAS¹

Mu Fleming, näha soov on mul su kauneid ridu,
su muusakuulsust, mis käib üle aja vää,
kus Zoilos, terav silm, ka norimist ei näe,
ja millele ei eal tee Momos pilkepidu.

Ei oota ees neid hukk, ei unustusse kidu,
nad seedri jõuga teel on üle mere, mäe.
Ei keegi, andes suud ja lahke terekäe,
neist suuda paremat, kui soov ka ajaks idu.

Sa, Fleming, anna nad kõik siia, kus, et teaksid,
hea sõber aus peab sind ka siis, kui vaenu peaksid,
su saksa usust tean, et puudub küll see oht.

Su kannul seadin ma nüüd ruttamata sammu.
Ka mind kord näha võib, kus sina juba ammu,
seal tähevõlvi all, kus tüüne on sul koht.

**Vrd Reiner Brockmann. *Teosed*. Koostanud ja toimetanud En-
del Priidel. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 83, 87 (nr 13), 115–117 (nr 23),
118–123 (nr 24), 168–169, 171 (nr 41).**

¹Reinerus Brockmann Bittet Herrn M. Paulum Fleming P. L. C. um
Mittheilung..., 9. veebruaril 1636. aastal.

JAMBILIS-TROHHEILINE OOD
EESTI KEELES²

Kui oli ükskord kaunis ilm
ning oli soe ja mitte külm,
linn jäi maha
selja taha,
ma tegin tiiru välja peal,
nüüd kuuled sa, mis kuulsin seal.

Käis lindudel seal taevas trall,
üks oli valge, teine hall,
nende sugu
laulis lugu,
mis mina ette kannan nüüd
ja pärast olete te priid.

Jäi silma mul kord noormees hea,
kes oma voodist, norus pea,
kurvalt hüüdis,
abi püüdis:

“Kui mina armastust ei näe,
siis vist küll suren hommepäe.”

Mis sünnib? Varsti juhtus see,
et sinna tuli neiuke —
tõstis üles
teda süles
see, kes seal rääkis armu väest,
ja küsis rohtu tema käest.

²“Oda Esthonica Jambico-Trochaica...”. Õnnesoov Risti ja Harju-Madise pastorile Heinrich Gösekenile pastor Johann(es) Weidlingi lese Dorothea Siegeliga abiellumise puhul 16. juulil 1638. aastal. Viisil “Letztmahls ich meine Chloris...”.

Ta ütles: armas neiu noor,
sa oled mulle magus koor,
tule siia,
sind ma viia
võin ellu, mis kui õites aas,
kui armu lased näha taas.

Ma olen tõesti vaene mees
nii suure raske mure sees,
ei nüüd oota,
tahan loota,
et sama armsaks pead sa mind,
kui armsana näen mina sind.

Sind üksnes tahab minu meel,
muust juttu ei tee minu keel,
näigusana,
nupukana
sa kõnele, mis on sul nõu,
sul enesel on nüüd see au.

Sai tütarlaps ka armu täis
ja tema südant köitis kõis,
jutud aetud,
laud sai kaetud,
vein kulus, sõõmu järel sõõm,
ja haigus kadus, saabus rõõm.

Nii loitma leek lõi mõlemas,
mees peagi kätte juhatas
oma sāngi:
tule, māngi,
siis otsis huuli, paitas juust,
nad polnud kivist ega puust.

Ma olen laulnud otsani
ja jääge õndsaks surmani,
 õnne teele,
 kotta, leele
ja olge kõikjal õnne sees,
sest Jumal tõesti on hea mees.

PRUUDILE³

Armas neiu, näitab märk,
et teid ootab pruudisärk,
mille see toob kanda,
kes teid armastab kui vend,
soov kel teile iseend
heas ja kurjas anda.

Õhetagu õnnest palg,
tantsida võib rõõmust jalg,
kindel on kui kalju,
kellest tuleb kallis kuld
ja et õiget armutuld
saab teil ellu palju.

Peigmees ise perepea,
püüab anda, mis on hea,
mitte halba teha,
kui on voodimineki tal,
siis teil pehme teki all
vastas on ta keha.

³“Ad sponsam”. Õnnesoov kammerhärria Gunnar Germundi ja Ees-
timaa piiskopi Joachim Jheringi tütre Brigitta Jheringi abiellumise pu-
hul 3. jaanuaril 1639. aastal. Viisil “Einsmahls alsz ich lust begam...”.

Tema ütleb: "Tule nüüd,
tunda vaja pole süüd,
tule ometigi,
pane julgelt ümber käed,
täidad õnnega mind, näed,
kui sa minu ligi.

Jumal hoidku kahju eest,
kas on teist nii rõõmsat meest,
minu kõrval maga,
sina oled magus koor,
minuga, mu neiu noor,
aset nüüd sa jaga!

Kas sind kaua kutsun veel,
ihkab sind mu iga meel,
ära enam oota,
sinu hääl on nagu siid,
et pea suurde õnne viid,
tahaksin ma loota."

Suruge ta suule suu,
olete ta küljeluu,
tema luu ja liha,
kuni silm see elu näeb,
armastus teid ühte säeb
ja jääb võõraks viha.

Sõudke armumere peal,
ütlen teile, sõudke seal,
sellest, kes seal sõuab,
hukatus ka mööda läeb,
hoopiski ta õnne näeb,
selleni ta jõuab.

PEIGMEES KÕNELEB PRUUDILE⁴

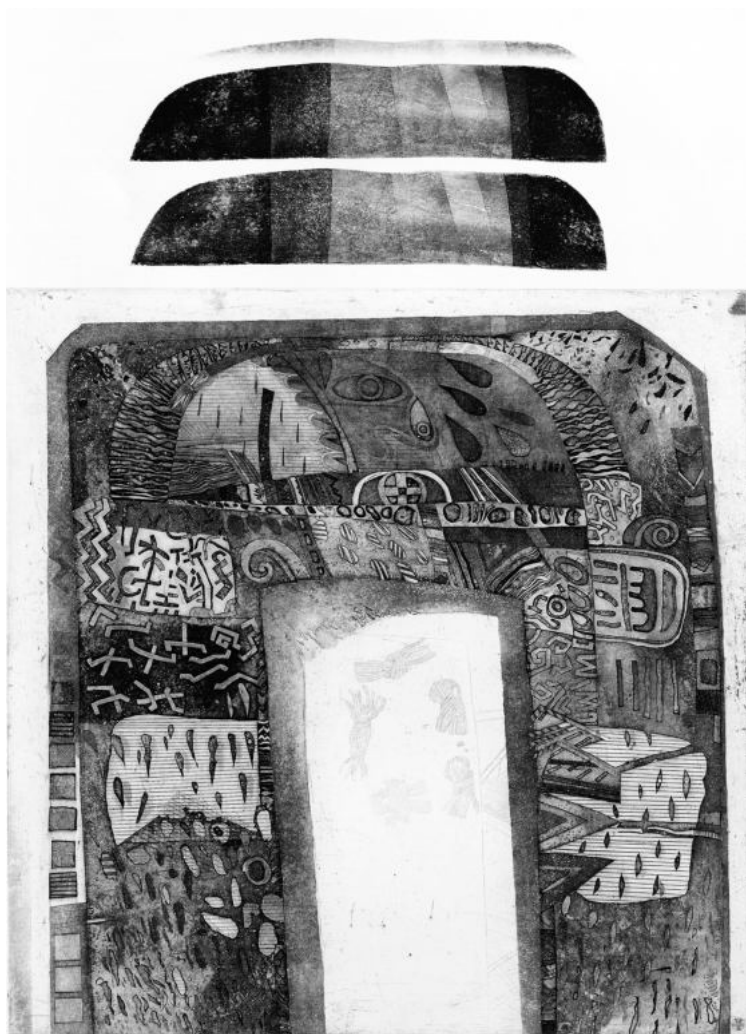
Eluteed ma küllalt käinud,
et võin anda õpetust.
Mõnda vaeva olen näinud,
võõras pole mure must.
Aga selle unustan,
kui su armu tunda saan.

Ilus nagu jumalanna,
tule, mängi minuga.
Sina oled magus manna,
sinu arm on kahjuta.
Kallim veel on see kui kuld,
ja nii kuum, et võtan tuld.

Olgu põuas armas vesi,
olgu veisel armas hein,
olgu lapsel armas mesi,
olgu mõnel armas vein,
sina oled ainuke,
mis mul täidab südame.

Olgu meie armul püsi,
ärgu eal see kustugu,
kukru sisust see ei küsi,
iga päev vaid kasvagu.
Kuni puu peal kasvab leht,
meie arm on ikka eht.

⁴“Die Bräutigam redet die Braut an”. Õnnesoov Tallinna gümnaasiumi poeetikaprofessori David Cunitiuse ja Tallinna gümnaasiumi rektori Henricus Vulpiuse tütre Catharina Vulpiuse abiellumise puhul 25. septembril 1643. aastal. Viisil “Anemona meine Wonne”.

VIVE TOLLI. Värav (1992)

IGAVENE OTSIMINE: TEEKOND ISEENDANI

Intervjuu Jaak Jõerüüdaga

Eve Pormeister

Prosaist, luuletaja, esseist ning ekskaitseminister ja endine diplomaat Jaak Jõerüüt kirjutab romaanis *Muutlik* (2010):

On asju, millest ei saa kirjutada üksnes seepärast, et sa ei näe enda sisse.

Mõnikord avaneb inimese südames uks, mille taga on järgmine tuba. Ta on tahtnud sinna, sinnagi pääseda, sest ta on tahtnud alati edasi liikuda. [...] Ta on alati tahtnud iseenesest aru saada ja iseenese poole liikuda, läbi kõigi nende tubade, mis südameaja lõputus anfilaadis üksteise järel on üles rivistunud ja ootavad, et keegi neist läbi läheks.

Ja jätkab:

Kõik, mis avanenud ukse taga asub, on esialgu alles saladus. [...] Ühel päeval on nad üks, inimene, ja see, mis oli kunagi saladus, kuid siis on see saanud osaks temast endast. Kui kaua selleni aega kulub, seda ei tea mitte üks hing. Millega see saladus seotud on, seda ei tea tema ega keegi teine.

Ta täpsustab neid mõttekäike oma “poliitilises armastusromaanis” (Jaak Jõerüüt) ja “hoiatusromaanis” (Kaarel Tarand) *Poliitiline daamikinnas* (2019). “See on Sinu Raamatute Raamat, Sinu olemise ja loomingu kvintessents”, kirjutasin ma aasta algul autorile. Sarnast seisukohta jagas hiljem näiteks Priit Hõbemägi, kes pidas seda raamatut “meisterlikuks kirjandusteoseks” ja “moodsaks romaaniks”, mis on “hoogne, sisukas, mõtlemapanev ja ka romantiline”. Oma elamusi ei hoiu enda teada samuti lugeja Aivar Toom, kelle jaoks on *Poliitilise daamikinda* puhul tegemist “viimaste aastate jooksul loetud raamatute

tippu kuuluva teosega. Hästi, väga hästi kirjutatud raamat”. Ma ei peljanud kirjanikule ka otse välja öelda, et romaani Franki *Der Spiegel*’ile antud intervjuud lugedes mõtlesin ma ideele mängida fiktiivne vestlus läbi autori endaga. Kuigi saanud temalt kohe nõusoleku, ei olnud ma oma uitmõttes siiski enam päris kindel. Samas pidi see mõte minu alateadvuse sügavustes ikkagi edasi uitama, sest aprillis vingerdas ta end sealt äkitselt välja ja asus kobestama pinnast elektrooniliseks jalutuskäiguks Jaak Jõerüüdaga, põigates läbi ka tema romaani vestluse radadelt.

Ma ei sõandagi väita, et selle jalutuskäigu sihiks oleks välja peilida mõni saladus või pügeda kirjaniku hingesoppidesse või mõista tema tegelikku elu või... Sest nagu selgitas oma seitsmendas epigrammis “Robert Walseri motiivil” Ain Kaalep: “Õigust kellelgi küll pole käituda teisega nõnda, / kui tema tunneks teist. Nii aga käitume kõik. / Austama tundmatut pead teises sa: muidu ju teine / austada tundmatut ei sinus endaski saa.” Tõepoolest: “Mitte keegi ei pea tegema nii, kui tunneks ta mind”, oli soovinud Šveitsi kirjanik Robert Walser.

EVE PORMEISTER: *Sa oled iseendaga väga kaua tõtt vaadanud, istudes kahe tooli peal ja püüdes ühitada kaht elukutset: diplomaaadi (või ka poliitiku) ja kirjaniku tööd. Kas ikka nii, et kord Vestmann all ja Piibeleht peal, siis jälle Piibeleht all ja Vestmann peal? Kuigi ma ei tea, kumb töö oli Sinu puhul Piibeleht, kumb Vestmann, ja kas üldse oligi. Mulle meenub siinjuures Šveitsi arhitektist kirjanik Max Frisch, kes on Sinuga hinganud samas linnas, Igaveses Linnas — Roomas —, tema kuuekümnendate algul, Sina 1998–2002. Tõsi, pärast oma romaani Stiller (1954) menu pühendus ta ainult kirjutamisele.*

JAAK JÕERÜÜT: Kadunud aegade sümboolika on ilma särata, välja arvatud ehk antiikmütoloogia, pole mul ei Piibemanni ega Vestlehte, möödunud ajad, lõdvad tegelased. Ajastud, milles oleme elanud, vahetuvad kiiresti. Pärast pikka tumma olematust taastas väikeriik Eesti isesisvuse ja sellise riigi diplomaati pole võimalik võrrelda mitte kellegagi diplomaatia ajaloos. Seda diplomaatiat, mida pidid tegema kõik meie iseseisvuse taastamise järgsed esimeste lainete diplomaadid, tuleb näha kui rännakut läbi poliitilise ja majandusliku padriku, mitte kui jalutamist mööda vaipu ja parketti, mitte kui filmilikku peente vihjete ja elegantsete võitude maailma. See kestis minu jaoks umbes veerand sa-

jandit, lõpus juba teisenenud, liiga rutiinses ja igavaks muutuvaks õhkkonnas. Kirjutamisega olen tegelnud murdeest peale, palju kauem. Diplomaat on amet, kirjanik pole ei amet, elukutse ega töökoht, see on eluviis. Midagi ühitada või eraldada polnud vaja, reeglid löi elu ise, see oli ja on elu.

Inimene on teistele saladus ja võib-olla iseendalegi saladus, kirjutad Sa romaanis Poliitiline daamikinnas. Kuigi tundmatut teises — ka saladust — peaks austama, küsiks in ma, kas seitsmel võõral maal “kahel jalal kõndiva Riigina” või ka kirjanikuna on Sul tulnud ette olukordi, kus mingi teadmine või juhtum oleks pidanud jääma mõneks ajaks kappi luku taha või mingi (eksistentsiaalne) saladus seitsme pitseri alla, nagu illustreerib seda näiteks baltisaksa päritolu kirjaniku krahv Eduard von Keyserlingi afäär Tartus?¹

Riik ei tohi veeklaasina läbi paista, siis pole see riik, vaid kerge saak riigi vaenlastele. Riiki võõrsil esindades on saladustega tegelemine ja nende hoidmine paratamatu, sama paratamatu nagu saabaste jalga panek talvel, et külm jalgu ära ei võtaks. Aga kas on tegu olnud eksistentsiaalsete saladustega, selles ma kahtlen.

Kui võõrana Sa tundsid end riikides, kus tegutsesid Eesti Vabariigi suursaadikuna? Kas Sa näiteks Roomas olles tundsid end võõrana või roomlasena?

Veneetsias tundsin end peaaegu kohalikuna, Roomas mitte.

Päris omaks saamine võõral maal on illusioon igal juhul; teise riigi diplomaadil ei maksa sellest aga üldse mõtelda, see amet on saatus.

Kas Sa oled ennast kunagi tundnud võõrana omal maal, Eestis?

Ei. Eestis mitte iial.

¹Vt Klaus Modick, “Tühik: Teel Eduard von Keyserlingi juurde”. Tlk Anne Arold. — *Akadeemia* 2020, nr 4, lk 657–665; Klaus Modick, *Keyserlingi saladus* (tlk Anne Arold; Tallinn: Eesti Raamat, 2020). Toim.

Kõnes Helsingis diplomaatilisele korpusele oma lahkumisvastuvõtul meie saatkonnas ütlesin, et Soome oli mu teine diplomaadikoht Eesti diplomaadina. Esimene oli Nõukogude Liit, ja ülesanne oli vastu pidada; esimene lähetus ei kestnud mitte nagu tavaks neli, vaid nelikümmend neli aastat. Eesti on saatus.

Kas Sinu elus on olnud pöördelise tähendusega hetke, millest sai alguse Sinu kirjanduslik väljendamisvõime?

Jah, see oli ammu suvi, olen seda siin-seal kirjeldanud. Olin vist neljateistaastane, hakkasin kodust minema Kivimäe raudteesta, et linna sõita. Poole tänava pealt keerasin ringi, sest tahtsin minna ja hakata kirjutama silmapilk. Tume äiksepilv lähenes kõrgete mägede latvade tagant, oli soe, vihma lõhn oli õhus ja õhk oli elektrit täis. Läksin, kirjutasin ruudulisse kaustikusse portsu luuletusi, järjest. Mõni kuu hiljem viskasin need minema, viletasid olid. Aga tungi sõnadega ennast väljendada ei peatanud enam miski.

*Kas võib väita, et üks Sulle elujõudu andev omadus, uudishimu, on vähemalt osalt kujundanud ka Sinu poeetilise-esteetilise kreedo, nagu näiteks Šveitsi kirjaniku Peter Stammi oma, keda paelub millegi sellise loomine, mida veel ei tunta?*²

Ma pole sõnastanud pidulikku kreedot. Uudishimu on osa minu iseloomust.

Sinult on kindlasti lugematuid kordi küsitud Sind enim mõjutanud autorite kohta. Piirduksin luulega. Kes on need lüürikud, kes panevad Sinu hinge erilisel viisil kirgastama, kirgastavad vaimu ja meelt?

On küsitud tõesti korduvalt, seepärast on vastata piinlik, peab kordama. Aga pika nimekirja asemel olgu seekord lühike. Kirgastamine, vaimu paika panemine, sõnadesse süvenemise võimalus,

²Peter Stammilt (1963) on eesti keeles ilmunud kaks romaani Krista Räni tõlkes: *Hajusad maastikud* (Tallinn: Huma, 2004) ja *Agnes* (Tallinn: Varrak, 2010). E. P.

hinge klaarimine — puhtinimlikult on kõik see võimalik paljude luuletajate abil, isegi siis, kui nad kirjutavad võõrastes keeltes, mida päriselt ei oska. Luuletuste keel pole loogiline, pole kunagi liialt grammatiline. Luuletuste keel paneb aju tööle teisiti kui proosa keel. Professionaalses mõttes on lugemine, ka luuletuste lugemine nagu kütus selle imeliku masina jaoks, mis on sees selisel inimesel, kes tahab kirjutada.

Juhan Liiv on üks näide, ta on lihtne ja mõistatuslik ühel ja samal ajal. Alati olen mõelnud selle tuntud luuletuse peale, kus esineb rida “igav liiv ja tühi väli”. Et liiv on tal igav, kohe, selgitamata, see mõjub seletamatult tugevasti ja tekitab luuletusse nii meeoleolu kui ka visuaalse mõõtme, mis mitte ühegi teise sõna abil poleks nii mõjuv.

Teine näide on Rainer Maria Rilke “Sügispäev” (Herbsttag). Sageli ei märgata üht kirjavahemärki, kohe alguses. Esimene salm on selline: “Herr: es ist Zeit. Der Sommer war sehr groß. / Leg deinen Schatten auf die Sonnenuhren, / und auf den Fluren laß die Winde los.”³ Mitte koma, vaid koolon pärast esimest sõna — ja kogu luuletus on ootamatu intonatsiooniga. Ühegi proosateosega sellist asja teha ei saaks, sel poleks niisugust mõju. Komaga oleks see luuletus ka hea, mõjuks igatahes, kooloniga on tal aga üks uus mõõde juures. Ja julgus — peab olema selgroogu, et panna Jumalale sõnad suhu.

Artur Alliksaar — mitte vaid poeesia, vaid ka sententside sadu. Kafkale pühendatud “Tuleb ingel ja puudutab vett”, seda lu-

³Vt seda aspekti arvestamata tehtud tõlkeid: “Aeg tulnud, Issand. Suvi oli suur. / Sa päiksekella pääle pane oma varju / Ja niidul vala päästa tuulte puur” (Marie Under), “Aeg saabus, Issand. Suvi oli suur. / Nüüd päiksekelladele heida varju / las mägiharju tallab tuultuur!” (Ants Oras), “Nüüd aeg on käes. Jah, suvi oli suur. / Su vari, Issand, katku päiksekellad. / Tee lahti oma kiunuv tuultepuur” (Deborra Vaarandi) või “Hea Jumal, suvi oli suur. / Kuid nüüd on aeg — Sa lase varjud päiksekellal’ valla / ja nõmmedele mühisema tuul” (taliesin-toomas.blogspot.com/2012/02), kuid “Issand: on. See suvi oli suur. / Sae päevakelladele oma vari, / ja lase väljadele lahti tuul” (Annus Rävälä (Helmut Tarand), “Reministsentse R. M. Rilke luulest: Sügispäev”). *Toim.*

gesin kümneid kordi järjest, juba kooliajal, kodus, üksi, kõva häälega. Sain vist aru, milline suur vahe on häälega lugemisel võrreldes näitlemisega, mis ei sobi luuletustega, ehkki paljud näitlejad vastupidist katsuvad tõestada, otsekui meelt heites. Kuid see on juba muu jutt. Sellest luuletusest aga: “Sind sunnib taidekirg, see kirg on püha, saab suureks, kes ta nimel hálbi käis.” Lause nagu Artur Alliksaare kõikeütlev CV. “Tõe õudne õndsus” — see rida ikka samast luuletusest võiks olla Alliksaarelt saadud moto raamatule, kus see intervjuu lõpuks ilmub.

Kolm nime Su palutud nimekirjast on olemas, las need olla vihjed, järgneb lõpmatult pikk loetelu.

Kas romaanis Poliitiline daamikinnas tegutseva kirjaniku Franki hull mõte kirjutada järg Mihhail Bulgakovi romaanile Meister ja Margarita on kunagi hiilinud ka autor Jaak Jõeriüüda pähe? Kuidas arendaksid Sa edasi Wolandi, vene Mephistophelese tegelaskuju?

Ei, seda küll mitte. Aga küsimuse teise poole kohta küsin spontaanselt, kas Woland ja Mephistopheles on üks ja sama? See mõjub doktoritöö teemana.

Kas kirjanikul Jaak Jõeriüüdal on plaanis järgida fiktiivse kirjaniku Franki kavatsust kirjutada romaan Igavene eestlane?

Vaata, Frank on tegelane romaanist, mitte minu *alter ego*, ta ei peegelda minu saladusi ega olekut ega plaane. Frank on Frank, nii nagu mina teda nägin ja tunnetasin. Siin kordan kusagil mul oeldut, rõhuga: tegelased romaanis on need, keda autor minu arvates peab jälgima, mitte väänama ja sundima. See arvamus kujunes mul ammu, loetagu kas või mu esimest romaani *Raisakullid*, mille esimene osa ilmus 1982. aastal. Seal on üheks tegelaseks kirjandusteadlane Paul Annist, kes uurib raamatute tegelasi ja mõtiskleb tegelase kui niisuguse üle kaua. Annist pole minu prototüüp, üldsegi mitte, aga ta huvi langeb minu huviga kokku. Nii juhtub autori ja tegelase suhetes.

Just huvide kokkulangevust peangi ma selliste küsimuste puhul silmas, mitte prototüüpe. — Niinimetatud kirjanikke on kasvanud nagu seeni pärast vihma, kes kõik otsivad kohta päikese all. . .

Kuidas reageeriks autor Jaak Jõeriüt romaani Franki isendale esitatud ja Der Spiegel'i intervjuus vastatud retoorilisele, iroonilise varjundiga küsimusele, kas raamatute kirjutamine on inimõigus?

Muidugi on, arvaku keegi Frank Kivi mida tahes, tema arvas vastupidi. Täpsustus — halbade raamatute kirjutamine ei ole inimõigus.

Kas kirjanikuks saamine pole siiski mitte liialt kergeks tehtud? Tundub, et enamikku eluks ja looduse austamiseks vajaliku tasakaalu ja kooskõla kaotanud riike iseloomustab sarnane muster: võimalus autorina kiiresti kirjanduslaval ja raamatupoodides nähtavaks saada, kuid sealt ka niisama kiiresti kaduda. Raamatute massilisuse kohta poodides on Veiko Märka kasutanud sarkastiliselt sõnu “kõnts” ja “saast”, Sa ise sõna “grafomaaniaupu- tus”.

Kirjanikuks sünnitakse, ja elu jooksul heal juhul ka saadakse. See pole kunagi kerge, aga keegi teine peale iseenda ei tee seda kergemaks või raskemaks, olemuslikult jääb see igal ajal samaks. Kirjaoskus, mis aitab sõnu moodustada ja kirjavahemärke kasutada, on osa üldharidusest, aga kirjaoskuse ja kirjanduse kui kunsti vahele pole võimalik asetada võrdsusmärki.

Mart Kivastik on ajamasina kõrval unistanud ka kunstimasinast, kirjandusehindamise mõõdupuust. Mille abil me ikkagi mõõdame kirjandust, kunsti?

Lootusetu katse. Targutada ju võib, aga iga ajudega inimene taipab, et asjata. Mõõtu ega mõõdupuud pole ega tule, ja mis tähtsust sel on üleüldse? Mitte mõõtmisest, vaid mõjust tuleks rääkida, ja sel puhul tsiteerin üht oma lauset ühest esseest: “Kaunite kunstide mõju inimestele on olemas, ent see on suursuguselt hoomamatu, seda ei mõõda keegi, kunstid mõjutavad õhku, mida ellu jäämiseks hingavad nii väarikad kui vääritud.”

Ja vaat mida sel puhul ütleb Lawrence Durrell oma romaanis *Justine* (inglise keelest Inna Feldbach): “Ma mainisin kunsti kasutust, ent ei lisanud midagi selle lohutavast jõust. Trööst, mida pakub aju ja südamega tehtav töö, seisneb selles, et ainult seal, maalija või kirjaniku sisemaailma vaikuses, saab tõelust ümber seada, töödelda ja panna näitama oma tähenduslikku poolt. Meie tavaelu teod on lihtsalt kotiriie, mis katab ja peidab kuldniitidega kangast, mustri tähendust. Meid, kunstnikke, ootab seal rõõmus kunsti kaudu saavutatav kompromiss kõigega, mis haavas või alandas meid igapäevaelus, me ei väldi sel moel saatust, nagu teevad tavainimesed, vaid viime täide selle tõelise potentsiaali.”

Mulle meenub siinkohal Austria kirjaniku Ingeborg Bachmanni tundmus, mida ta kirjeldab muusika ja sõna üheskoos toimimise kohta oma essees “Muusika ja luule” (tõlkinud Kalle Hein): “Üheskoos ja teineteisest vaimustunult on muusika ja sõna meelehärm, mäss, armastus, ülestunnistus. Nad hoiavad surnud ärkvel ja äratavad elavad üles, nad eelnevad vabaduseigatsusele ja järgnevad vastuvõtmatutele veel unnegi. Nende kindlaimaks kavatsuseks on mõju avaldada.”

Kuidas on aga lood mõju saavutamise ja kirjanduskriitikute poolt? Arvan, et osa Eesti arvustajaid pole mitte üksnes kriitilised — kriitikat on ikka vaja, ilma selleta jääksime paigale tam-muma —, vaid paiguti lausa õelad. Võimalik, et sel moel üritatakse näidata oma teravmeelsust või maeiteamidaveel. Kas Sind on kriitikud mõistnud?

Kuidas kunagi, ja nii läbi aja. Viimastel kümnenditel juhtub ikka sagedamini, et nendelt lugejatelt, kes ei ole kirjanduskriitikud, saab huvitavamad tagasisidet kui neilt, kes on. Kuid igatahes tuleb hoiduda klišeest “tavaline lugeja”. Räägin praegu inimestest, kes justnimelt pole tavalised, vaid mis tahes tegevusvaldkonnast, aga oma ala proffidena on harjunud vabalt mõtlema ja nii on neil silm selgem, ei kammitse nende lugemismuljet ei pähe õpitud kirjanduslik nišiterminoloogia, väiklased tsunfivõitlused ega miski muu.

Mulle tundub, et mitte ainult poliitikutel, ametnikel, vaid ka kirjandus- ja kunstikriitikutel napib aeg-ajalt “omaenda inimesekogemus[t]” (Ingeborg Bachmann, “Tõde võib inimese kätte usaldada”; tõlkinud Toomas Kiho), hingelist küpsust? Just selles sügavamas mõttes lased Sa romaanis Poliitiline daamikinnas panna Angelal kirja mõttetera: “Kogemus on kõik.” Kas ka praegu kehtib Sinu mõne aasta tagune tähelepanek, et Eesti ühiskonnas puudub “hoiak austada küpsust ja elukogemust”?

Kehtib, ja kuidas veel! Olen öelnud ka nii, et kogemus on maa-vara, mida Eestis ei osata veel kaevandada. Mis tahes kogemus: ametialane, konkreetne, vaimne. Nii juhtub ebaküpses ühiskonnas. Ühed arvavad, et pärast neid tulgu või veeuputus, teised arvavad, et enne neid oli veeuputus. Sellistel arvajatel, olgu nad hierarhiates kõrgetel kohtadel või siblimas niisama mingis väikses seltskonnas, pole vaja “kellegi kuradi kogemust”.

Nimetatud kriitikute hulgas olevat vahel neidki, kes arvustavad raamatuid, mida nad pole läbi lugenud. Nad arvavad ehk, et on moodsad inimesed, kuid ilmselt ei tea, et nende ajaloolised eeskujud olid Nõukogude Liidus, näiteks tegelinskid, kes siis, kui Boriss Pasternak sai Nobeli kirjandusauhinna, ehkki ta sovetivõimule oli suureks pinnuks silmas, hüüdsid kohe tribüünidelt, et nemad *Doktor Živagot* lugenud pole ega hakkagi, aga see on viimane rämp.

Valgustusajast peale inimest saatnud mõistuse kultus on heitnud varju inimese emotsioonidele, tema teadvusele üldse. Just ses mõttes nimetaksin Prantsuse ajaloolasele ja esseistile Paul Hazard’ile toetudes valgustusaega “Euroopa teadvuse kriisiks”. Kui oluline on Sinu jaoks inimese empaatiavõime?

On. Oluline. Sel puhul tsiteerin ka oma tegelast Franki, jättes ütlemata, mitu protsenti minu arvamus tema omaga kattub: “Empaatiast lobisevad kõige rohkem need olendid, kel endal on seda vaevalt mõni milligramm. Mulle tundub, et nende meelest on e-tähega algavad sõnad enamasti samatähenduslikud, nii et empaatia võrdub nendel egoismiga, eluvõõrusega, edukusega, ebausuga, enesekindlusega või edevusega. Espriiga küll mitte.”

Ja veel ütleb ta oma Saksa ajakirjanikust pihhioele Gertrudile: “Mul pole empaatia vastu midagi, kena taimeke, rõõmus roosike, las lõhnab päikese paistel, aga ma ei salli neid, kes teiste inimeste tagant sõnu varastavad, et teised neid enam kasutada ei saaks.”

Kujundeid see Frank pilduda mõistab.

On Sind piisavalt tunnustatud või külmetavad Eesti kunstnikud ja kirjanikud endiselt?

Ei, ma ei külmeta mitte üks raas, päris kuum on.

Kas 2020. aasta kirjanduse Nobeli preemia fiktiivne omistamine Eesti kirjanikule romaanis Poliitiline daamikinnas on sinupoolne sümboolne austusavaldus Eesti autorile või eesti kirjandusele üldse? Või on see hoopiski lootuslik, mõttes ennetav akt reaalelus, mis esialgu teostub vaid fiktiivses tulevikumälestuses?

Vist on lugejatel raske uskuda, kui kirjanik ütleb, et raamat võib ise vedama hakata, ise lugu juhtima hakata, kui hoog sees on, ja autori asi on jälgida, et ta ebaloomulikke eksperimente ei hakkaks tegema, et ta ei vägistaks teksti suvaliselt. Franki auhindamine tekkis iseenesest, see mõte tuli poole kirjutamise ajal, kasvas välja olukorrast ja inimestest. Olen ikka öelnud, et ilukirjandus pole koht, kus kedagi karistada, midagi kätte maksta; samuti pole see koht loosunglike kinnisideede levitamiseks, romaan pole partei-programm.

Franki Nobeli-kõnet koostades Sa vist ei osanud veel arvata, et 2019. aasta kirjandusnobelistiks saab Austria kirjanik Peter Handke, kelle kohta Max Frisch lausub juba seoses jutustusega Wunschloses Unglück (1972) oma kirjanduslikus päevikus Aus dem Berliner Journal (2014) järgmised sõnad: “Virtuoos, see oli juba väga varakult teada, kuid korraga on tal midagi teada anda (nii et ma ei küsi endalt enam, miks ma loen) ja sedagi väga varakult; Handke on kolmkümmend.” Kui 2018. aastal jäi kirjanduspreemia Rootsi Akadeemias puhkenud skandaali tõttu välja andmata, siis 2019. aastal tekitas kõmu ja kära autasustatav isik

ise. Kas Sind üllatas, et mullune kirjandusnobel anti kõigest hoolimata “kirjanduslike teenete” ja mitte poliitilise hoiaku eest?

Just enne selle intervjuu küsimustele vastama asumist lõpetasin essee, mille käivitav impulss tuli Peter Handke auhindamisest Nobeliga, vastamise ajal on see veel ilmunuta ja Sullegi tundmatu. Üllatas jah, et siiski pole poliitika suutnud oma demagoogilist sappi igasse otsusesse poetada, üllatas, et ikka veel tehakse vabamõttlemisele toetuvaid otsuseid, liiati seal, kus on teinekord ka vastupidi läinud.

Kellele Eesti kirjanikest rajaksid Sina monumendi?

Ma olengi seda juba teinud — mul on ühes ammu kirjutatud novellis kirjeldus ekstravagantsest monumendist Juhan Liivile.⁴

Raamatutele on ajast aega omistatud suurt mõjujõudu. Sinu viimases romaanis pannakse neile peale suur kohustus, lausa lunastaja roll. Inimeste päästmiseks vaimsest mandumisest sõnastab Frank Stockholmis peetud Nobeli-kõnes lihtsa ellujäämise reegli: “Kuid üks pääsetee on lihtne — raamatud! [---] Laske raamatutel elus olla ja ka inimkond jääb ellu.” Kirjandus on tõepoolest “üks tõhusamaid võimalusi”, nagu kõneleb Doris Lessing ühes oma 1985. aastal peetud loengus, “saada see “teine pilk”, see erapooletu enda nägemise viis”. Just nimelt üks. Kas Franki kantilikult imperatiivses stiilis esitatud eetiline üleskutse ei ole siiski pisut utreeritud? Kas kirjandus, raamatud suudavad ikka lunastada inimkonda?

Romaanid ei ole piibli aseained ega eluabiõpikud, ja romaanide tegelased ei ole prohvetid. Lessing räägib seda ise, mul räägib seda Frank, sel on vaks vahet, ehkki sõnum võib olla sama. Muidugi Frank utreerib, kui võtta kitsalt, aga mitte siis, kui mõelda raamatutest vastupidi — kui neid ühel päeval enam poleks, mitte ainsat mitte kusagil! Tehku igaüks see mõtlemisharjutus iseseisvalt ja vaadaku, mis tulemusele ta jõuab.

⁴Vt Jaak Jõeriüda novelli “Minu perekond” tema novellikogus *Meeste tantsud* (Tallinn: Eesti Raamat, 1984). *Toim.*

Lunastuse teema, mis minu jaoks seostub eriti eredalt Günter Grassi novelliga “Kass ja hiir” (Katz und Maus, 1961), on Sinugi romaanis Poliitiline daamikinnas üks põhjapanevamaid (eetilisi) küsimusi, üks põhimotiive. Kas Sa tõlgendad enda jaoks lunastuse mõistet Vana või Uue Testamendi tähendusväljas?

Mõlemas.

Kõikelunastav jõud omistatakse selles romaanis, küll väikese klausliga, armastusele: “[E]t siiski on armastus see, mis lunastab lõpuks kõik. Isegi patud, isegi kuriteod. Kuid mina ei tea, milliseid sõnu võiks keegi suuta välja valida sellise armastuse usutavaks kirjeldamiseks. Vähemalt meie päevadel ma sellesse ei usu”, vastab Der Spiegel’i reporter Gertrud pika kõhklemise järel oma intervjuueeritava, Franki küsimusele, mis lunastab inimeste kuritegusid, inimeste patte. Kas armastust tuleks sel juhul käsitada jumaliku aktina?

Üks asi, millest olen alati katsunud hoiduda, on Jumala mõtlemise, käitumise ja soovide tõlgendamine. Nii et mul pole arvamust, kas armastus on jumalik akt, jumalik kingitus, jumalik kohustus, jumalik saavutus, jumalik soov, jumalik ennustus, jumalik ettemääratus, jumalik hoolekanne, jumalik vajadus, jumalik paratamatus, jumalik lend, jumalik tegu või veel midagi muud või midagi hoopis muud.

Jah, *Der Spiegel*’i ajakirjanik, kes Franki küsitleb, on hea, professionaalse ajakirjaniku arhetüübi mõõtu inimene, aga kes ta eraelus on, mis on tema sünnilugu ja elulugu, seda mina ei tea, mu silmad ei küündinud romaanis kirjutades seda vaatama. Ehk polnud vaja, ehk polnud ette nähtud. Nii et miks ajakirjanik Gertrud nii ütleb Frankile, seda ma ei tea. Kas ma olen temaga nõus? Jah, olen, just seepärast, et ta ei raiu rauda, vaid kahtleb. Õrnalt, aga kahtleb. Inimese asi ongi kahelda, kui jutt on absoluutsetest väidetest, mis käivad kõigi inimeste kohta. Sest inimesed on erinevad, ja kust peaks üks miljarditest inimestest teadma kõike teiste kohta, see pole võimalik.

Uskuda saab, loota saab, aga teada ei saa.

Teoloogilise haridusega inimesed saavad kindlalt väita, kust tuleb lunastus. Inimene on aga kahtlev olend, kaheldagu siis. Pimesi millegi nii olulise nagu lunastuse seletamine pole inimese võimuses. Isegi mitte teoloogide võimuses.

“Ilma armastuseta on inimene kadunud” (Robert Walser). Mõistan ma Sind õigesti, väites, et ka autor Jaak Jõerüüt peab armastuse all silmas armastust, “mis peitub sügaval” (Franki Nobeli-kõne), ja mitte lihalikku ja seksistlikku suhet? Kas me võiksime sel juhul rääkida armastuse tegudest, universaalsest armastusest, süüdame armastusest? Just süda olevat kõikidest organitest kõige tugevamini seotud Maa geomagnetväljaga. Niisiis on ilma armastuseta ka maailm kadunud?

Mõistad õigesti. Armastus asub sügaval, vahel peitub, vahel ilmub, kuidas kunagi ja kuidas kellelgi. Teooriaid on aga palju ja mina pole “kompliment” hindama, nagu ütles kaugel sovetiajal üks enesekindel inimene oma kompetentsuse kohta, mis neist südame, Maa, armastuse ja nii inimese kui ka universumi eksistentsi kohta käivatest, üksteist tõukavatest või tõmbavatest arvamustest on õige. Armastusega on nii, et sel teemal kipuvad inimesed kangesti moraliseerima teiste arvel, ja veel nii, et selle sõnaga tituleeritakse palju rohkem nähtusi, kui Su küsimuses nimetatud. Frank seal kõnes, nagu ma märkasin hiljem, kui ta juba kõnelenud oli, moraliseerib ka, kõvasti, aga ka iseenese arvel, tuhka vahepeal omale kamalute kaupa pähe raputades.

Sa lased Frankil iseendalt küsida, “mida kahetseks igavene juut Ahasveerus, kui ta ükskord tõesti saaks ära surra? Kas kõike?”. Kas ja mille eest oleks Sinu arvates sellel hulkuma määratud Iga-velsel Juudil, tegelikult “igavesel tunnistajal”, otsida lunastust?

Ei tea, tõesti ei tea. Aga ma olen mõtelnud, et selliste küsimuste taga on romaan. Ehk on see juba mõnes keeles kirjutatud, ei suuda kõiki maailma keeli jälgida. Need vähesed jutud või lühiromaanid, mida ma Ahasveeruse teemal olen lugenud, jätavad kõik õhku, ja alati sellise tunde, et autorid on nõutud. Kuna teatavasti

saab Ahasveerus surra alles pärast Kristuse teist tulemist, siis saab loogiline inimene aru, et seda tuleks küsida siis Kristuse käest.

“[P]aigutab ruumis. minugi mujale. saatuse ratas. / kellegi käsul. lihvib mu nurgad ja nukid. [...] lihvija lihvib. / Suur Lihvija” (luuletus “Paigutab ruumis”). Usud Sa saatusesse? Mõtleksid Sa nii nagu oma saatusele alistunud Korsakov Julian Barnesi romaanis Aja müra (The Noise of Time, 2019; tlk Aet Varik): “Kui mine-ma peab, siis peab, nagu ütles papagoi kassile, kes teda sabapidi trepist alla tiris”? Või on pigem nii, et “seal kus on olemas karakter, pole kindlasti olemas saatust ja saatusega seoses karakterit” (Walter Benjamin), et “inimene ise on nii põhjus kui tagajärg” (Jaak Jõeriüt, Elu lehekülgi lehitsetakse kiiresti)?

Kunagi ammu arvasin, et saatusesse uskuda on lihtne, muudkui usu ja ela. Enam mitte. Saatusest arusaamine muutub siis just keeruliseks, kui hakkad tema märke reaalelus kohtama, siis küsid endalt: kas see ongi see? Ja siis küsid: miks? Saatusega seotu on täis paradokse ja saatuse kohta öeldu on täis paradoksides võimalusi. Walter Benjaminile saab vastata lühidalt: “Karakter ongi siis kellegi saatust.”

Kuid ikkagi, kas Sa ei ole mõnikord mõelnud, et on olemas mingi alusstruktuur — nimetagem seda näiteks kosmiliseks teadvu-seks — või et kuskil on kõiketeadev keegi — usun, et mitmuses! —, kes liigutab ja korrastab kõike ja kõiki otsekui malenuppe suu-rel universumi(te) malelaua? Võib-olla on see aga ikkagi kõigest üks mõttemäng? Võib-olla oleme me lihtsalt algainesse tekkinud “puuduoleku lühis” (Ene Mihkelsoni luuletusest “Lühis”)?

Ma võin ühe oma teemaga muutuda tüütavaks, aga siiski jälle kord: see alusstruktuur, millele osutad, on inimese sees, seepärast ongi tegelik ja lõplik enda tundma õppimine oluline, siis leiab kergemini võtmeid vähemalt mõnele elu saladuslikule olukorra-le, mis tunduvad muidu jaburana, valena, ülekohtusena jms.

“Arvatavasti ei suuda Lääne ja eriti Euroopa kultuur oma täit elujõudu, oma olemise lähteid taastada, kui ei suudeta mõelda

seostele — ajaloolistele, ideoloogilistele, sümboolsetele, metafüüsilistele ja religioossetele — Kolgata ja Auschwitzi vahel,” seletab romaani Frank. Kas Sina elad reedet sügavamalt läbi kui pühapäeva? Ja miks?

Suur Reede ja ülestõusmise pühapäev on ju lahutamatud, teist poleks esimeseta, aga nende näoilmed on vastandlikud.

Sa oled mälu võrrelnud mälupäevikuga ja Sa räägid mälupiltidest. Kas Sulle on ka “omane pildiline asjade nägemise viis” (Kai Aareleid), eideetiline mälu ja Sa mäletad oma elust viimast kui pisasja? On Sul mäletamistöös tulnud astuda ka mälu tumealadele või avada mälu paise(id)?

Pildiline muidugi. Samas — kust ilmuvad mõtlemissõnad, kui parajasti mõtlen, ja kas need on pildilised enne, kui neid välja kirjutatakse, seda ma ei tea, pole aega sellele tähelepanu pöörata, kõik käib kiiresti.

“Mäletamistöö”, see sõna pani juurdlema, kuidas ma sellesse peaksin suhtuma. Kas on tõesti tegemist tööga? Kui nõustuda, siis tekib mäletamisele hoopis teine varjund, ametlik ja argine; siis ongi seal tumealad, nagu linnaosad, millest tuleb eemale hoida, ja haiguslikud paised, mida tuleb steriilselt avada ja ravida. Mäletamine on minu jaoks mitte töö, vaid ehtne *Ding an sich*. Kuna ma tööd ja mäletamist omavahel siduda ei saa, siis pole asi tumealades või valutavates paisetes, vaid hoopis iseenda suhtumises kõigesse, mida mäletan, nii ilusse kui valusse. Mälupiltide korduv analüüs võib teinekord viia uuele tulemusele, mis varasematest erineb, sest elukogemusi lisandub kogu aeg.

Metafoorne resümee mälu puhul on lihtne, ehkki kõlab paradoksina: mälestused mäletavad mind.

Olen Sinuga nõus, “mäletamistöö” seondub rohkem “mäletamiskohustusega”. Kui üldse mingit mõistet kasutada, oleks tabavam rääkida ehk pigem mäletamisprotsessist, või nagu Sa ise ütled, “meeldetuletamisest”.

Lühiromaanis Elu lehekülgi... kirjutad Sa, et elu ei ole üksnes “meeldetuletamine”, vaid ka “mälukaotus”. Unustamise

põhjapaneva rolli üle mälu olemasolu võimalikkuses üldse on mõtisklenud nii mitmedki filosoofid — Friedrich Nietzsche, Paul Ricœur, Martin Heidegger jt — ning teisedki mõtlejad. Aadu Ene Mihkelsoni romaanist Nime vaev (1994) tõdeb naljatledes, et kui ta kõik meeles peaks, siis ta “mäletamisest kaugemale ei jõuaks-ki”. Kui oluline on olnud Sulle mäletamise kõrval unustamine?

Ei ole oluline, tegelikult ma ei vaeva ennast mäletamise ja unustamise vahekorraga. Jutt läheks kohe pikaks ja keeruliseks, kui mängu tuua ka mälu eri tüübid, mitte liiga akadeemiliselt, aga siiski, kogemuslikult elust enesest. Lühidalt aga seda, et minu mälu vundament on visioon, pilt, kaader, stseen; mälu talletab neid loendamtu arvu, vabalt, nagu ma tunnen, sinna juurde ka mida iganes veel — lõhnu, sõnu, tundeid, ajastuid. Kust peaksin ma veel leidma “teise mina”, kes esimese mina pilte ja selle juurde kuuluvat kustutab? Mul on siiski tunne, et inimene kui tervik talletab just “kõike”. Kuidas, seda pole ehk veel avastatud. Ja veel — paljud kasutavad sõna “rakumälu” kujundina, mõtlemata sellele, kuidas see reaalelus tegelikult toimib. Ent seda sõna kasutatakse tihti, sest tundub vajalik. . .

Sa tsiteerid mu romaani, ütled, et keegi on seal mälukaotusest rääkinud. Ja keegi unustamisest. Olgu, inimesed on erinevad, pealegi tegelevad erinevate asjadega. Kirjutamine, kirjaniku olek toetub mälule, sellest tõsiasjast ei saa mööda.

Peter Handke on sõnastanud selle aspekti kuiva äärmuslikkusega (saksa keelest Eve Sooneste): “Kui ma kirjutan, siis kirjutan paratamatult varasemast, millestki läbi elatust, vähemalt kirjutamise ajaks. Tavaliselt, kui tegelen kirjandusega, muutun inimesest pealiskaudseks ja esemestatud meenutamise ja sõnastamise masinaks.”

Teeksin Nime vaeva taustal paar kõrvalepõiget Sinu raamatusse Poliitiline daamikinnas:

a) Nägid Sa seal tegelaste nimedega suurt vaeva? Lisaks mängid Sa üldnimede suure ja väikese algustähega (“kivi” ja “vähk”, “ajalugu”). Mis oli Sinu kui autori taotlus?

Jah, tegelaste nimedega läks kaua. Mõni jäi paika pärast leidmist kohe, mõnel tuli nime vahetada mitu korda, juba kirjutamise käigus, tegelased hakkavad teinekord autorile oma käitumisega üllatusi tegema, siis selgub ka õige nimi.

Suure ja väikese algustähega, kui mängin, nagu Sa ütled, siis kogemata, ise ka ei mäleta peast, kus need sõnad on, mida mainid. See pole mäng, rohkem nagu autosõit või laulmine, vahel on tunne, et pedaali on vaja vajutada või häält paisutada.

b) Kas neid kolme (pool)venda võiks vaadelda ka kui arhetüüpset koondkuju, ühe inimese sisemiste, hingeliste püüdluste koondkehastust?

See on üks neist kordadest, kus ma ütlen — lastagu käia! Võib vaadelda nii, kuidas soovitakse! Mina jutustasin oma lugu, kus vennad on olemas, kannatavad ja tegutsevad ja saavutavad ja armuvad ja isegi joovad veini ja magavad teki all nagu inimesed ikka. Mis valemisse nad mahuvad ja mis teooriaid illustreerivad, see on kirjanduseuurijate vaba mängumaa.

Aga vaadata võib ka nii, et see romaan on muinasjutt, sest tegevus ei toimu mitte ainult minevikus ja olevikus, vaid ka tulevikus, ning vendade kolmik on tuntud arhetüüp muinasjuttudes ja legendides.

c) Ilma “iseennast oma tekstile loovutamata, vähemalt mingi osa võrra ei ole võimalik raamatut kirjutada”, kinnitad Sa elulooraamatus On nagu on (2017) ja vihjad sellele ka meie vestluse käigus. Usun, et ka kõige abstraktsemates kirjanduslikes tekstides peituvad neile loomuomaselt eluloolised varjundid. Ma siiski loobuksin pärimast seda, mil moel on autor Jaak Jõerüüt kohal ühe või teise venna tegelaskujus, ja suunaksin oma uudishimu pisut eemale. Kas ja kui palju on Franki tegelases kirjanik Viivi Luike?

Frankil pole ühtki prototüüpi, ta on kirjaniku arhetüübi üks kehastusi. Iseennast ehk oma kogemust jms on aga kus tahes, see on teine teema. Mõni minust palju noorem daam-tegelane mõnes raamatus võib ju raamatu-kohvikus vehkida kätega nii, nagu

mina pärast nelja aastat Itaalias elamist seda tegin. Mõni gümna-
sist mõnes raamatus võib näha samu unenägusid kui mina. Ja nii
edasi.

Sa oled mitmes eelmises küsimuseski kaudsemalt või otsese-
malt puudutanud prototüüpide teemat. Las ma õige pisut para-
fraseerin märkust, mille Lawrence Durrell lisas oma Aleksand-
ria kvarteti esimesele köitele *Justine*: “Selle loo tegelased on
kõik fiktiivsed ega sarnane elavate isikutega, niisama ka jutustaja.
Ainult maailm on tegelik maailm.”

*Ka Viivi Luige puhul ei otsinud ma prototüüpi, vaid midagi muud,
iseendagi jaoks midagi seletamatut. Vaata ka veel kord küsi-
must “b”.*

*Tagasi meeldetuletamise ja unustamise juurde. Kas Sa oled
oma diplomaadi ja poliitiku karjääri jooksul kokku puutunud
mälestamiskohustusega ja strateegilise amneesiaga, unustamise-
ga, “mille on kehtestanud võitjate ajalookirjutus” (Walter Ben-
jamin). Ja kui palju me ikkagi võime uskuda ajalugu, seda “sä-
testatud mäletamis[t]” (Walter Benjamin), mis lõppude lõpuks ju
kirjutatakse, ning kus fiktiivne ja subjektiivne element on välista-
matud, strateegilisest tegurist rääkimata?*

Teatud riigiametites igal maal on riigisaladuse luba vajalik ja see
oli minulgi nii suursaadikuna kui ministrina töötades. Unustami-
ne ja ametisaladuse või riigisaladuse hoidmine erinevad nagu öö
ja päev. Võitjate ajalookirjutus on kolmas teema.

Ajalugu kui selline on juba neljas teema. Briti ajaloolane Nor-
man Davies kirjutab oma *Euroopa ajaloo* eessõnas (inglise kee-
lest Rein Turu): “On igati põhjust arvata, et Euroopa ajalugu on
akadeemiline teema, mis põhineb reaalselt toimunud sündmuste
soliidisel alusel. Euroopa minevikku aga võib tagasi kutsuda vaid
põgusate pilguheitude, erapoolikute uuringute ja valivate loodi-
mistega. Seda ei saa kunagi täielikult tagasi. See raamat on see-
tõttu vaid üks lõpmata paljudest Euroopa ajalugudest, mida võib
kirjutada. See on ühe silmapaari nähtud, ühe aju fikseeritud ja ühe
sule tõlgendatud.”

Meelde tuletada on võimalik isegi unustust. Sest mälu, nagu järeldeb Augustinus, peab paratamatult hoidma kinni ka unustust. Christa Wolf räägib kujundlikult koguni “unustuse merest” (romaanis Stadt der Engel oder The Overcoat of Dr. Freud, 2010), kust unustatu võib etteaimamatus rütmis äkki nähtavale ilmuda ja taas vajuda unustuse merre. Oled Sa oma elu jooksul seda palju kogenud? Kas Sa arvad siia hulka ka pärismälu tagasi saamise, millest Sa räägid lühiromaanis Elu lehekülgi...?

Kas meist keegi sõandab öelda, et vaat mina olen saanud tagasi oma pärismälu, sada protsenti? Kuidas ta seda teab? Unistada võib, aga mõõteriista pole, indikaatoriga, nagu elektrikul, et vilgub ja piiksub, kui puudutus reedab juhtmes voolu. Unustuse merd ma pole kogenud, mälu mu arvates tõmbab oma soppidest välja mida tahes, miks ma peaksin osa sellest kvalifitseerima unustatuks?

Kas Sa tõmbaksid “mäletamatuse” (luuletuses “Triptühhon”) puhul paralleele nähtusega “teadvustamatus”?

Ei. See on väga keelespetsiifiline küsimus, ja seotud ka isikliku keeletunnetusega, vaielda siin tohib, aga pole mõtet.

Elulooraamatus On nagu on räägid Sind võluvast sõnast “tulevikumälestused”. Pisut küll erinevas kontekstis, kuid siiski ajaliiges suhtes mineviku ja tulevikuga, meenub mulle Austria kirjaniiku Clemens Setzi huvitav mõttekäik romaanist Die Stunde zwischen Frau und Gitarre (2015): “Minevik lükkab pidevalt tagant, sul on taganttuul. Aga kui kujutleda kogu asja ümberpöörduvalt, nimelt tulevikust lähtudes — põmm!” Kas oleks Sinu vastuseks ka “põmm!” või hoopiski midagi muud?

Tolle Clemens Setziga oleme ilmselt antipoodid. Ma ei taju minevikku ainult taganttuulena, tajun ka koormana, kogu inimkonnal on see seljas. Tulevik on magnet, mis tõmbab inimesi enda poole. Mida ta aga selle “põmm”-iga öelda tahab, ei taipa. Elu ongi pidevalt tulevik, iga järgmine hommik on tulevik.

“Jumal mäletab tulevikku!” — tsiteerib romaani Frank George Steinerit. Kas mõista seda nii, et siin puudub igavlikus plaanis AEG? Sa vihjad sellele lühiromaanis Elu lehekülgi... Goethe kaudu Hermann Hesse Stepihundi Maagilises Teatris. Kas ka Siinu jaoks on aeg illusioon, nagu väidab Julian Barbour (1999)?

Ma võin endast kui tahes hästi arvata, aga George Steineri mõtteid ma analüüsima hakata ei taha, ta on neid ise selgitanud seal ja nii, kuidas on vajalikuks pidanud, seejuures hiilgavalt. Frank aga — tema epateerib selles stseenis oma teadmistega, millegi paradoksaalse ütlemine on tema arvates nii hea peibutus tundmatu daami puhul (igaks juhuks) kui ka hea kaitse tundmatu daami vastu (sest mine tea!). Seal hotelli fuajees, hispaania brändit juues, konverentsisaalist jalga lasknult, ei mõtle need kaks inimest igavikust ega ajast.

Kui aga kõik tegelased pidevalt ainult autori positsioone esitaksid, siis poleks neid vaja, aitaks autorist, kes Hyde Park'i nurgas on kastile roninud ja jutlustab.

Kui Sa küsid otse, kas aeg on illusioon, siis vastan otse: kindlasti mitte, või kui, siis ainult juhul, kui inimene on illusioon.

Kuid siiski: kas aeg ei ole lihtsalt inimese poolt loodud parameeter maailmas olemiseks ja orienteerumiseks?

Inimene ei tea ajast mitte midagi, ei selle olemust, omadusi ega aja liikumise iseärasusi. Inimesed üritavad kella ja kalendri abil kuidagi orienteeruda milleski, mida nad ei mõista. Umbes nii nagu millimallikas elab vees, katsub orienteeruda millegi järgi, aga tuhka ta teab veest kui sellisest. Kell ja kalender on kargud, millega lihalik, väeti surelik komberdab läbi aja kui paratamatuse, mille üle tal pole mingit kontrolli või võimu.

Kas Sa oled otsija tüüpi — et leida —, või ootaja tüüpi — et Sind leitakse?

Kunagi ammu olin veendunud, et olen esimest, ja hiljem, et teist tüüpi. Mõlemas on võlu, mõtlesin. Viimases romaanis ütleb seda

pikalt ja pidulikult üks kaartidega ennustaja. Aga elus on teisi. Elu pole mustvalge, nagu romaaniski taipab Carl, kellele seda öeldi. Arvan, et see, kas ootamine või otsimine sobib rohkem, on osa iseloomust. Passiivne molutaja ma reaalelus pole küll olnud.

Aga nüanssidest rääkides — tahtmatu, juhuslik ootamine viis selleni, et ükspäev jõudsid minu juurde Theodor W. Adorno ja Walter Benjamin, raamatutena; sellistel puhkudel tahaks ebaoriginaalselt hüüatada: ära ootasid!

Mulle tundub, et Sinagi otsid Hermann Hesse Josef Knechti (Klaaspärlimäng) ja Siddhartha moel ürgallikat “omaenese minas” ja universumi ürgallika mõistmist. Juba koolipoisina sõnastasid Sa eetilise üleskutse, milleks on teekond iseendani. See kõlab läbi kogu Sinu loomingu. “KÕIK on inimese sees”, kirjutad Sa lühiromaanis Elu lehekülgi. ... Oled Sa natukenegi iseendale lähemale jõudnud?

Loodan.

Teekonda iseendani, hinge seisundite tundma õppimist võib vaadelda ka kui omamoodi palverännakuid iseenda poole, nii ülekantud kui ka otseses tähenduses. Poliitilises daamikindas maailmas Sa tragikoomilise või suisa iroonilise pildi hingevalus vaevlevast, Rooma kesklinnast Vatikani suunas põlvitades palverännakut teostavast Angelast. Kas ka autor Jaak Jõerüüt seob naise palverännakut, nagu too ise, lunastusega?

Angela jäi mullegi mõistatuseks, ja las ollagi. Las elab, nagu tahab. Ma näen ta kibestumist, ootas Sebastianist midagi muud, pretensioon mehe suhtes oli mingis nihkes, nagu seda peredes juhtub. Angela palverännak oli protest oma ilusa, tühjeneva elu vastu, mida ta ei osanud kuidagi muuta, ehkki tahtnuks. Oli ka omamoodi karje. Ta absurdelt mõjunud telefonisõnumid oma mehele olid temalikult siirad, tegelikult, aga kõigil pole Franki ehk ta mehevenna kirjutamisannet. Lõpuks kirjutas Angela oma juba lahutatud mehele etteheitva kirja, mille eheduses ja õigluses ka küünik ei saaks kahelda, ja mida Sebastian, juba teisel eluookeanil seilav,

hoiab alles ilmselt elu lõpuni, salaja. Usun küll, et ka Angela lunastusesoov oli südame põhjas ehtne, ehkki kesk päist argipäeva muutus see farsiks. Juhtub, et ehtsad teod, mida inimesed teevad, ajavad teisi naerma või õelutsema; ega Jungki inimesi lõpuni mõistnud.

Kui küsitaks, kellest selle raamatu tegelastest ma tahaksin veel kirjutada uue, omaette raamatu, siis oleks Angela üks vähestest valikutest, aga ma ei näe teda veel läbi, nii et ei saa.

Hingelised rännakud, kuhu kuuluvad ka armastuse kannatuste rada ja lähedaste kaotused, on paratamatult seotud suure valu-ga (luuletus “Pärast ja seepärast”). Kuid alles valu, suure (hingelise) vapustuse kaudu “saab inimene midagi aru, ja saab tõeliselt aru, mis on elus tähtis”. Selles olen Sinuga sada protsenti ühel meelel. Ent kui see äratundmine ja arusaamine nõuab ülimat, kõige rängemat, mõeldamatut hinda — lapse kaotust —, kas ei muuda see siis kogu olemise absurdseks?

Mul pole sel teemal õigust sõna võtta.

Üheks oluliseks hingeliseks valmiduseks teekonnal iseendani pean armastuse kõrval kõige elusa surelikkuse tundmaõppimist ja aktsepteerimist. Luulekogus Armastuse laiad, kõrged hooned (2010) tunnistad Sa luuletuses “Ühe kauge džässiplaadi lakatekst. Tänuga”, et “elamine on lahkumine”, ja selle nimi-luuletuses avad Sa armastuse ukse kõrval ka ukse Suure Tundmatu poole: “surmatuul käib kuivatamas nõõril särke, / sellel õuel lehvivad need nagu valge tuli.” Seda rida lugedes käinuks nagu jälle korraks ära Austria kirjaniku Valerie Fritschi Wintéri aias (2016, tlk Terje Loogus), kus vastamisi seisavad “tugev armastus ja ülivõimas surm”, kus pesunõõril ripuvad öösärgid kõrvuti surnusärkidega ja räägitakse palju surmast, “sest kuidas saab kunagi rahus surra, kui sellest vaikida”. Kas Sa oled seda meelt, et “[s]urm kohustab armastama” (Yasunari Kawabata; tlk Pille Kruus)? Tunned Sa hirmu selle Tundmatu ees?

Kaks küsimust korraga. Esiteks — armastama paneb elu, mitte surm; aga kohustust pole. Teiseks: kuni pole Tundmatuga koh-

tunud, ei oska ma vastata ei “jah” ega “ei”. Suurte Tundmatute vastu peaks olema enneköike viisakas.

Oma koormat kandes oled Sa vist õnnelik, nagu “õnnelik muul — loom pärast loomist / ja enne tapmist”? Viivi Luik räägib ka “ki-bedast õnnest”, millest “keegi ei pääse”. Mida hõlmab endas Si-nu õnn?

Näita mulle inimest, kes omast arust seletab õnne ära, ja ma panen ta karistuseks pikaks ajaks nurka kuivanud herneteradele põlvili, nagu vanal ajal koolis tehti. Ainus, kes sellest pääseb, on Gertrude Stein, kui ta nõustub sellise roosiparalleeliga: Õnn on õnn on õnn on õnn.

Õnne üks vastandtundeid on hirm. Kuigi Sa räägid hirmust hirmu ees, mis lüürilise mina sees kasvab (luuletuses “Minu sees”), väi-dad Sa oma elulooraamatus, et Sa ei karda midagi. Suurem olevat üks teine tunne: mure. Eelkõige mure inimkonna pärast. Kas see mure on 2020. aastal veelgi paisunud?

On jah. Eluaeg pean meeles üht Lion Feuchtwangeri vastust küsi-musele, et mille all ta on kannatanud. Vastas, et 384 korda inim-liku lolluse all.

Inimkonna summaarne lollus oma koduplaneedi kasutamisel on kirjeldamatu.

Mida teha nendega, kes valedega kütavad teadlikult üles hir-musid, kes külvavad lollust? Kas nad tuleks kuhugi välja saata? Aga kuhu? Platon neid oma utoopiariiki vist küll vastu ei võ-taks. Ainukeseks võimaluseks jääks vist see tume vari Adelbert von Chamisso jutustuse peategelase Peter Schlemihli kombel ku-radile maha müüa?

Üks mu elukogenud sõber ütleb sellistel puhkudel otse, aga ilma vihata: “Seina äärde!”. Ta on suurepärase kujundimeister.

Paari aasta eest osutasid Sa sellele, et me elame digitaliseerunud ja globaliseerunud ajastul justkui ümmarguses elumullis. Kuidas

sobituvad sellesse tehnoloogilise ja ökonoomilise revolutsiooni vastastikuse võimendumise tulemusel tekkinud reaalsest universumist iseseisvunud, tüssamatusse metauniversumisse (Adolf Muschg) sotsiaalne liberalism ja demokraatia?

Walter Benjaminil on võimu kohta fraas: võimu must börs. Kui see tuleb mängu, siis on ükskõik, kui uhked on demokraatlikuks nimetatava suursüsteemi läikima küüritud fassaad ja kui ahvatlevalt kirjuks on võõbatud demokraatia üksikosad, sellele sülitades leiavad võimu musta börsi maaklerid alati oma mängu üles.

Romaanis Poliitiline daamikinnas mängib üks suurhulluslike parteipoliitiliste ambitsioonidega tegelane oma visioonides linnriigist Tallinn/Reval — ruumiliselt ja rahvastikuliselt on Suur-Tallinn tegelikult juba tekkimas — demokraatia mõistega, rahva-demokraatiast kuni demokraatliku kunigriigini välja. Äkki ongi kõik vaid üks mäng? Tegelikult peitub ju kõigi nende liikumiste taga — “religioonidel ja poliitilistel liikumistel on palju ühist” (Doris Lessing, Vanglad, milles me vabatahtlikult elame, tlk Krista Kaer) — tühipaljas poliitiline pragmatism ja utilitarism.

On muidugi inimesi, kes arvavad, et elu ongi mäng, teiste arvel. Tegelikult nad blameerivad tõelisi mängu, milles on ilu ja kirge, mitte ahnust. Poliitika ja äri künism ajab südame pahaks, aga mitte päeva lõpuks, nagu nad ise korrutavad igal võimalikul juhul, vaid juba varahommikuks.

Ja loetagu veel kord mu eelmist vastust!

Missuguse koha annad Sa demokraatiale kunsti- ja kirjanduselus? Millegipärast ilmub mu silme ette Carl Spitzwegi (mitmetähenduslik) pilt Vaene luuletaja (Der arme Poet, u 1839).

Ei mingit. Teadus samuti — no mis on demokraatial, sellel lootusetult kulunud tööriistal, mida on väänanud oma suva järgi andetud poliitikud, ahned ärimehed, lapsajakirjanikud ja ükskõiksed valijad, pistmist sellega, kuidas keegi pintslit, noote, metafoore või matemaatikat kasutab? Kunstis on demokraatia täiesti kohatu. Hukutav.

Romaani Sebastiani tegelaskujus joonistub selgelt välja mõtetega mängimise harjumus, mõtlemine, mida Sinagi enda sõnul pead endale omaseks. Mõtlemine võib meie jaoks olla nii “maailmast vabanenud muusikaks” (Jukka Viikilä, Akvarellid Engeli linnast, tlk Aili Aareleid) kui ka paiguti “[o]tse surmavalt ohtlik hobi” (Eeva Park). Oled Sa kogenud neid mõlemaid pooluseid? Kas teie mõlema mängu mõtetega võiks käsitada kui omamoodi klaaspärlimängu, kui vastukäiku mõtlemise labastumisele, mis on Sind juba varemgi pannud muretsema?

Mustamäe nõlvadel, see tähendab mere kunagisel järsul kaldal käisin suusatamas ja “mäest alla laskmas”, nagu öeldi (ehkki mägi või midagi!), siis, kui Mustamäe linnaosast polnud ehitatud veel ühtegi maja. Aga Nõmme turg oli samal kohal kui nüüdki ja Rahumäe surnuaed samuti. Otse Nõmme turu taga oli vanal merekaldal koht, mida kutsuti “vanakas”, seal oli natuke lagedam kui mujal ja seal tuhistasid oma mõnikümmend nappi meetrit mäest alla ka üksikud, kel oli tolle aja slaalomivarustus, saapad olid puusuuskade külge tõmmatud jämedate seanahast rihtmädaga, risti ja põiki. Tegi kadedaks, aga see on üks teine jutt.

Oma tavalistel suuskadel, kui oli kombekohaselt vanakast alla lastud ja jälle treppsamuga üles ronitud, suusatasin üleval edasi, tavaliselt surnuaia müüriini. Kuskil seal vahepeal, mäletan, et mõnel kidural männil olid jämedad juured sama efektiga maa seest skulptuuriselt väljas, nagu oleks Günther Reindorff neid seal sättimas käinud, olid väga tema graafikalehtedelt pärit; seal kusagil tuli umbes viieteistkümnenda aastasele minale pähe lühike eksistent-siaalne mõte, nagu oleks eelmisel päeval koolitunde andnud Jean-Paul Sartre. Mõtlesin, ise suusatades oma tumepruunidel, talla alt tõrvatud puusuuskadel, sügava kahetsusega, et inimesel oleks ilmselt kergem elada ilma mõtlemata, ilma juurdlemata, aga vaat ei saa. See “vaat ei saa” tõusis sisemusest pähe ja juurdus seal.

Inimesi võib ju innustada mõtlema, aga ega see vist ei aita, kui vajadust pole. Kust tekib mõnel indiviidil (õnneks on neid maailmas alati olemas, ja palju) vajadus mõtelda ja miks ei lähe teistel mõte kuidagi liikuma, on alati kui takus kinni, nende küsimuste vastust ma ei tea. Keegi ei tea.

Sõnadel ja mõtetel on määratu jõud. “Nad hoi[ava]d vangis ja an[navad]d ennenägematu vabaduse” (Nora Ikstena, Elu pühitus, tlk Ita Saks), nad pritsivad mürki ja soppa, uhkavad vaikse hommikukaste värskust ja õhkavad tõusva päikese lootusekiiri, nad avavad ja sulevad väravad hingepõrgusse, tõukavad enesehävitusse ja peletavad eemale eksistenstsiaalsed kõhklused. Mida tähendavad Sinu jaoks sõnad üldse, aga ka “sõnad ses väikeses keeles, mis / kaob kunagi maa pealt koos kõige nähtavaga” (luuletus “Juhani vana palitu”)?

Tõsi, sõnadel on määratu jõud. Aga mitte üksnes nii filosoofiliselt ja lüüriliselt, vaid tegelikult, igas päevas. Halb, vale sõna tabab adressaati nagu püssikuul, sõltumata sellest, kas ütleja saatis selle teele kogemata või meelega. Ja ka vastupidi, hea sõna hea mõju on kirjeldamatu.

Kuidas saaks aga sõnadest rääkides mööda sellest lausest: “Alguses oli Sõna”? Kes mõtlema on harjunud, ei pääse selle üle mõtlemisest mitte kunagi; ja ehkki seletusi on juba palju, jääb see lihist ja verest inimesele ikkagi seletamatuks.

Eesti keele tulevikku ma ennustama ei hakka, ennustamine on väljaspool minu võimete piire.

Sõna pildilikust väest annavad aimu ka kirjanduslikud kujundid. Mõiste “kujund” ülimat olulisust kirjanduses selgitab romaani Frank oma Nobeli-kõnes kvantfüüsika elementaarosakeste mõistete abil: “Aga kujundid on kirjanduse kvandid ja isegi kirjanduse Higgsi bosonid, kõige väiksemad osakesed, aga kõige olulisemad.” Kas Sa näed praegu meie kirjanduses kujundliku mõtlemise kriisi?

Ma pole nii radikaalne nagu Frank, kes üldse uusi (kodumaiseid) raamatuid ei loe. Aga kaante vahele pressitud sajad olukirjeldused ja tuhanded pilcherite tuhmid koopiad kujunditega vaeva ei näe, tasapinnaline eluke allub lihtlausetele paremini. Frankiga võib vaielda, mina ei tea, miks ta ütleb, et kujundid on kirjanduse universumi miniatuursed algosakesed, need on ju selle universumi suured tähed samuti.

Seda küll, kuid just tillu-tillukeste universaalsete, füüsikaliste objektide ja osakestega kõrvutamine võimendab kirjandusliku osakese, kujundi, loomulikku kuulumist kirjanduslikku keelde.

Mind köidab Sinu vaist siduda kujundite abil mikrokosmost makrokosmosega, argiseid nähtusi universumiga. Romaanis Poliitiline daamikinnas ühendad Sa tumeaine mõiste abil metafooriliselt teineteisega kosmilise (nähtamatu) tumeaine — 95% universumist — ja argipäevase (nähtamatu, ent põhimõtteliselt nähtava, vähemasti tajutava) tumeaine, “mis sünnib siinsamas, mõtetute poliitikute peas ja lämmatab meie ilusat maailma, kus puulehed kahisevad lohutavalt, lilled lõhnavad sulnilt, vihma sajab krabinal ja inimesed suudlevad ennastunustavalt” (Frank Der Spiegel’i-intervjuus).

No tore, aga ma ei tea, kas see on vaist. Pigem mitte, pigem midagi muud. Arusaamine maailmast ehk. Mikro- ja makrouniversumite sidemete ja sarnasuse kohta hakkasin lugema, kust aga kätte midagi sain, juba siis, kui peaaegu midagi polnud kätte saada, vene ajal, kui interneti leiutamine oli alles ees, anastatud Eesti piirid kinni inimestele ja infole jne jne.

Korrigeerin end meelsasti ja käin välja oletuse, et see on seotud samuti või pigem Sinu sisemise tunnetusega.

Kujundi mõiste kaudu jõuame järgmise sümbioosi juurde, mis ilmutab end ka Sinu raamatus. Esteetilise kujundi väärtustamine kirjanduses Sinu (õigemini siis Sinu tegelaskuju Franki) ja Kärt Hellerma poolt leiab väga veenvat toetust Jüri Talveti kujundinägemuses, milles põimuvad genuiinselt filosoofia ja kirjandus. Just esmajoonel aktiivsesse kaanonisse kuuluv kirjandus olevat ühtlasi filosoofia, selle vahega, et see on filosoofia esteetiliselt, ütleksin genuiinselt meelelises kujundis. Kas Sa omistad just ses mõttes kirjanduslikule kujundile nii olulise mõõtme?

Kui kujundi seletused on liiga akadeemilised, siis kaob kujund ise seletuste ridade vahele ära, nagu prakku libiseks. Kujund on punane verelible kirjanduse vereringes, hoiab seal elu sees.

Nii et Sa ikkagi jagad romaani Franki kujundi väärtustamist kirjanduses, küll teisel võrdlustasandil, inimese sisemisel tasandil, ja omistad kujundile elu hoidva funktsiooni “kirjanduse vereringes”.

Sinu loomingus ilmutab end veel üks sümbioos: fotograafia ja kirjanduse kooslus, s.t ühelt poolt fotograafilisel teel saadud kujutised — fotograafilised pildid, ja teiselt poolt kahemõõtmelisel pinnal asuvad keelelised pildid — kujundid, metafoorid. Sinu puhul lisandub viimastele veel teistlaadi keeleline pilt, välkfoto: “[M]õni koha või seisundi ootamatu pildistus, mis “langeb voolust välja”. Ja et see on väga ere ja selge. Just et aeg jääb korraks seisma” (Elu lehekülgi...). Jättes kõrvale Sinu elulooraamatu, kus on palju fotosid, oled Sa kasutanud fotot oma teoste esi- ja sisekaane kujundamisel. Kas Sinu välkfoto on seostatav laterna magica’ga? Missuguse tähenduse annad Sa piltidele oma elus?

See seletus on lühike ja lihtne: mu mälu on visuaalne ja sageli kirjutan nagu ekraanilt või fotolt maha.

Ironilises võtmes räägib sõnade devalveerimisest romaani Frank Der Spiegel’i intervjuus. Kahtlustest keele suhtes kui sellisest üldse ja keelekriisist on nii 20. kui ka 21. sajandi algul ja selle vahepeal palju räägitud. Mõelgem kas või Hugo von Hofmannsthal’i Kirjale (1902), Ingeborg Bachmanni keeleskepsisele ja absoluutse sõnaseadmise nõudele või Kärt Hellerma murele sõna sügavuse ja jõu kaotsimineku pärast. Mil määral oled Sina oma kirjanikuks olemise aastate jooksul tunnetanud keele appikarjet?

Olen vastustes varem teinud selge vahe Franki ja enda arvamuste vahele, aga selles asjas ei tee vahet, ma jagan Franki ülimat ühiskondlikku kriitilisust sõnade devalveerimise asjus. Keelekasutuse allakäik on mõtlemise allakäik, intellekti kärbumise märk, laiskuse märk, hedonismi imik ja tehnoloogilise arengu absolutiseerimise vördjas.

Mida tähendab Sinu jaoks “keelest “ülem” keel”, “kõrgeim väljendus, mille inimkond üldse on leiutanud” (Ingeborg Bach-

mann), kosmiline heli, kujundlik inimese Aja mõõde (Tõnu Õnnepalu, Lõpmatus, 2019) — muusika? Kui Hermann Hesse “ei suutnud enam hästi uskuda meie vägistatud ja sureva keele sõnade maagiasse”, siis muusika paistis talle 1925. aastalgi “ikka veel elava puuna, mille okstel võisid tänapäevalgi kasvada paradiisidünad” (tlk Piret Pääsuke). Sinagi kirjutad “seal mängib muusika ja ütleb sulle kõik / ja ütleb mulle kõik” (luuletuses “Seal mängib muusika”).

Tead, ma tahaksin väga teada, kui palju inimesi kuulevad praegusel ajastul seda kosmist heli, keelest ülemat keelt; mõnega neist tahaks kohtuda. Ma küsiksin ta käest, kas olen õigesti aru saanud, et see “ülem keel” on tegelikult vaikus, ja kõik teised seletused on vaid spekulatsioon selle ümber.

Kui Sa oleksid muusik, kas Sa tahaksid Hermann Hesse kombel “kirjutada kahehäälse meloodia, meloodia, mis koosneb kahest reast, kahest heli- ja noodireast, mis on teineteisega kooskõlas, teineteist täiendavad, teineteist ründavad, teineteist tingivad, [---] kogu aeg vaimustusega juhtida tähelepanu maailma õndsale mitmekesisusele ning samuti pidevalt meenutada, et selle mitmekesisuse aluseks on ühtsus; ma tahaksin kogu aeg näidata, et ilus ja inetu, hele ja tume, patt ja pühadus on alati vastandid vaid silmapilguks, et nad lähevad alati teineteiseks üle” (Supelsaks: Ülestähendus Badeni tervisevetelt, tlk Krista Räni)?

Anna andeks, aga oleks-küsimustele ma ei oska otse vastata; arvan, et ei saagi vastata. Ma pole muusik. Ent kui kõnelda Hesse soovi sisust, siis see on õige. Nagu eespool mainisin, on ka Suur Reede ja ülestõusmise esimene püha seotud, hesselikult seega on nad vastandid silmapilguks ja Kristus on surnud ainult korra.

Muusikast kõneleb ka Julian Barnesi romaan Aja müra, kust pärineb romaani Poliitiline daamikinnas esimese osa moto ja kus muusika kaudu mõtestatakse lahti aforistlik sügavatähenduslik väljend “Kunst on ajaloo sosin, mis kostab üle aja müra” (lausetõlkinud Eneken Laanes). Ennekõike on see seotud muusikaga meie sisimas, meie olemise muusikaga, “mida mõned meist suu-

davad muuta tõeliseks muusikaks. Mille aastakümned, juhul kui see on piisavalt võimas ja puhas, et suuta lämmatada aja müra, teisendavad ajaloo sosinaks” (tlk Aet Varik). Kas Sa oled enda sisimas avastanud muusika? Kuidas mõtestad Sina lahti ajaloo sosinat?

Kõigepealt pööran ma Julian Barnesi fraasi ümber, nagu liivakella, ja väidan, et “Kunst on Aja sosin, mis kostab üle ajaloo müra”. Erinevus tekib, nagu märgata, Aja ja ajaloo erinevast tajumisest ja erinevast mõistmisest — kumba näha igavikulisena ja kumba mitte.

Aga mis sisemuses toimub ja mis muusika seal kõlab või ei kõla, seda ma pihtima ei hakka, midagi peab jääma omale. Nagu mu eelmises elus, diplomaadielus öeldi: ei kinnita ega lükka ümber.

Kas võib väita, et Sinu mõtlemisviisile on omane holistlik maailmanägemus?

Jah, vähemalt ma olen üritanud nii.

Lõpetuseks sooviksin peatuda puude juures. Nendest alustasin 2018. aastal vestlust Viivi Luigega, kelle puud hingavad, oigavad, liiguvad ilmas ringi ja hoiavad oma pruunides juurtes lunastust. Mändide ja piiniatega Sinu romaanist Poliitiline daamikinnas, kes kiigutavad oma okstest kätel Põhja- ja Lõunamaa eluvälju ning registreerivad kujundlikult Sinu tee verstaposte ja mälestusi, sulgeksin meie tundeliste jalutuskäikude ringi.

Juba kümme aastat tagasi pöördud Sa luuletuses “Mäletab kõik” lüürilise Sina kaudu lugeja poole eetilise üleskutsega: “ole kui loodus. siis tema väljendab sind. [--] ole kui loodus. ole kui aine. / siis luuakse sind. ja sinust. ole kui AINE. looduseaine.” Ent inimene, see “paradoks, irratsionaalne ratsionaalsus” (Friedrich Dürrenmatt) näib oma saamahimus olevat kohati pidurdamatu ja seadnud endale lausa pühaks kohustuseks meid “metsast kiilaks” (Mart Kivastik) ajada. Kuigi me identifitseerime end Eesti inimarengu aruande 2020 põhjal ikka veel looduse kaudu ja loodus olevat meie jaoks püha. Kuigi “me ise oleme seesama mets,

mida me raiume, ja see maa, mida fosforiidisõja ajal taheti üles kaevata” (Mart Kivastik). Mida tähendavad Sinu jaoks need suured taimed, omavahel suhtlevad elavad puud — soovitaksin siiralt dokumentaalfilmi Judy Dench: My Passion for Trees (2017) —, inimkonna erilised eluallikad ja mäluhoidlad?

Metsa raiumisest, maa laastamisest on palju räägitud. Need “irratsionaalselt ratsionaalsed” on lihtsalt ahned. Kui ikka lähevad ahneks, siis muutuvad ka üliosavateks demagoogideks ja valetajateks, labasteks sulideks.

Minu teada ühendavad puud maad taevaga, nii et mõned tahavad taevast lahti saada, ja põrgut teha, muud ei midagi.

Luba mulle siiski veel see kõige viimasem küsimus: “[K]ui oleks olemas elu korrektuurpoognad” (Klaus Modick, Keyserlingi saladus, tlk Anne Arold), kas Sa kriipsutaksid midagi maha?

Esiteks, taas: oleks-konstruksioonid on kõige petlikumad asjad. Me võime ju hiljem arvata, milliseid rumalusi elus poleks vaja olnud teha, või mis jäi tegemata, ehkki šanss oli, aga kui see korrektuuri võimalus tõesti tekiks, siis pole üldse mitte teada, kas või kuidas meist keegi midagi korrigeeriks. Elu on tervikuna suur saladus, elu pole tükeldatav. Elu pole lastemäng, milles käike tagasi saab võtta. Elu kohta käib sõna “on”, mitte “oleks”.

EVE PORMEISTER (1956) on lõpetanud germanistina Leipzigi Ülikooli 1980, filosoofiamagister saksa kirjanduse alal 1992, filosoofiadoktor saksa keele ja kirjanduse alal 2003 (mõlemad TÜ). TÜ filosoofiateaduskonna õpetaja 1980–1992, saksa filoloogia õppetooli lektor 1992–2004 ja saksa filoloogia osakonna uuema saksakeelse kirjanduse dotsent 2004–2014; Tartu Linnaraamatukogu väliseesti ja vanema raamatu osakonna raamatukoguametnik a-st 2016. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kirjandus ja kultuurilugu kuuluvad keeleõpetuse juurde” (1999, nr 7, lk 1505–1509), “Mida tänapäeval tähendab Šveits” (2001, nr 5, lk 977–987), “‘Kirjutan, et mu valudest saaks pidu’: Kohtumine Gertrud Leuteneggeriga 28. juunil 2002 Zürichis” (2003, nr 4, lk 813–820), “Ingeborg Bachmann: Välditamatu poeet ja kõhk-

lev lootja” (tlk Krista Räni; 2006, nr 1, lk 184–210), “Kas maailm on tunnetatav: Salapärase kass, ema ja kõrb Eugen Ruge romaanis *Cabo de Gata*” (2016, nr 10, lk 1733–1760) ja “Ma näen aega” (2019, nr 3, lk 518–528); tõlkinud Gertrud Leuteneggeri essee “Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi põhimõtetest” (1989, nr 4, lk 704–710), Leuteneggeri luuletusi (2003, nr 4, lk 809–812) ning Torsten Hoffmanni artikli “Vastu võtta terviklikkus: Kaaskiri Schilleri *Wallenstein*’i proloogi tõlkele” (2009, nr 11, lk 2100–2105).

VIVE TOLLI. Taevakivi I (2011)

EESTI KASVATUS- JA HARIDUSTEADUSTE UURIMISTEEMAD NING TEADLASTE HINNANG UURINGUTE PRAEGUSELE OLUKORRALE

Kristi Mets-Alunurm, Katrin Aava

Milline on üleilmses konkurentsisis osalevate Eesti teadlaste panus meie haridusellu? Kuna ühiskonna areng sõltub teaduse arengust, peavad teadlased selgitama välja tähtsamad lahendamist vajavad probleemid, korraldama ühiskonna jaoks olulisi uuringuid, informeerima avalikkust, kasutama piiratud vahendeid tõhusalt ning vastutustundlikult, pakkuma andmetele tuginevaid teaduslikult põhjendatud lahendusi ning teavitama saadud tulemustest (Resnik 2005: 56–57; Leijen, Pedaste 2018). Teaduskommunikatsiooni ülesanne on tagada ühiskonnas teaduse usaldusväarsus, võimaldada informeeritud arutelu ning otsustamist, samuti anda aru tulemustest maksumaksjale kui teadustöö rahastajale (Himma-Kadakas, Olesk 2019). Teadustulemuste tutvustamisel huvirühmadele on aga kujunenud tõsiseks takistuseks keeruline võõrkeelne terminoloogia ja piiratud juurdepääs teadustulemustele (Mosterd jt 2004; Saarma 2012).

Teaduspublikatsioonide põhjal saab sõnastada neli peamist kasvatus- ja haridusuuringute eesmärki: 1) mõtestada ja kaasaajastada teadmisi ning õppimist, 2) tuua välja kasvatusteaduslike uuringute ja praktika vastuolud, 3) teha ühiskonna huvirühmadele kättesaadavaks tänapäevased teaduslikud arusaamad, 4) võimal-

dada usaldusväärset tõenduspõhist teadmist hariduspoliitiliste otsuste tegemiseks (Berliner 2002; Biesta 2007, 2015; Carr 2007; Dunbar 2000; Leijen, Pedaste 2018; Levin, O'Donnell 1999; Morrison 2007; Mosteller jt 2004; Sahlberg 2010). Kasvatus- ja haridusteadlaste ülesanne on varustada uuringutega kohalikke hariduse huvirühmi: hariduspoliitika tegijaid, haridusvaldkonnas töötavaid inimesi, õppijaid, peresid (Palaioloog jt 2015).

Nagu iga avalikku huvi teeniv teadus, sõltuvad ka kasvatus- ja haridusuuringud poliitilistest, sotsiaalsetest ning majanduslikest muutustest ühiskonnas, olles lahutamatult seotud kõrghariduspoliitikaga (Lagemann 2000). Haridusalase teadmise loomisele, levitamisele ja vaidlustamisele pühendunud kasvatus- ja haridusteadlasi mõjutavad üleilmsed rahvusvahelised institutsioonid ja programmid, haridusreformid, kvalifikatsiooninõuded ning rahastatud projektid (Hofstetter, Schneuwly 2002). Institutsionaliseeritud teadusasutustes sõnastatakse aktsepteeritud uurimistööde sisu ja objektid, korraldatakse suhtlusvõrgustikud, tunnustus- ja tasustamissüsteemid (Becher, Trowler 2001). On osutatud, et kasvatus- ja haridusteaduslikud uuringud on muutumas võõrandunud esoteeriliseks ja kitsale ringile suunatud akadeemiliseks ettevõtluseks (Pellegrino, Goldman 2002). Seetõttu on ka kasvatus- ja haridusuuringute puhul oluline empiiriliste andmete avalik hindamine, vajaduse korral ka kritiseerimine, ning suunatus praktilisele tegevusele (Stenhouse 1981). Valdkonna teadlased peavad ise olema tehtava teadustöö kriitikud ning ideoloogilise mõju märkajad (Feuer jt 2002). Haridusuurijate kogukond on tihedalt seotud hariduspoliitiliste otsustega ja mõjutatud sellest, kuidas nad uurijatena mõistavad hariduse eesmärgi (Bridges 2010; Pellegrino, Goldman 2002).

ÜLEILMNE JA KOHALIK TEADUS- JA HARIDUSPOLIITIKA

Kasvatus- ja haridusteadust mõjutavad üleilmsed institutsioonid (Majanduskoostöö ja Arengu Organisatsioon (OECD), Maa-ilmapank, Euroopa Liit), üleilmsed, riiklikud ja ülikoolide strateegiadokumendid, hariduspoliitilised otsused, rahastus-, sh ates-

teerimis põhimõtted ja uurimistoetuste jagamise praktika. 1990. aastatel võeti Eestis siirdeühiskonnana omaks uusliberaalne ideoloogia: majandusliku konkurentsi teenistusse rakendatud teadmusühiskonna diskursus kirjutati ühiskondlikesse arengu strateegiatesse ning viidi ellu haridus- ja teadusministeeriumi kaudu. Majanduslik kasu teadusest aga pole avalik väärtus (Ubar 2018). Strateegiadokumendis “Teadmistepõhine Eesti: Eesti teadus- ja arendustegevuse strateegia 2002–2006” (2001) seati uuringute taseme mõõdupuuks tulemuste rahvusvaheline aktsepteeritavus ja konkurentsivõime, rõhk oli teadustulemuste rakendatavusel.

Teaduse uusliberaliseerumist iseloomustab projektipõhisus, ülikoolidesisene ja -vaheline konkurents teadusrahastuse saamiseks, teadlaste tootlikkust mõõdetakse koguse järgi (Aavik 2017; Adler, Harzing 2009; Ivancheva 2015; Olssen, Peters 2005; Ruus 2018). Sellised reformid on aga muutnud teadustöö sisu ja teadlaste kutselist enesemääratlust (Clarke 2005). Kairi Kreegi-puu ja Raul Eamets (2019) kirjeldavad akadeemilist ettevõtlust, kus teadlane otsib projektipõhises ühiskonnas pidevalt raha, turundab ennast (s.t kirjutab projekte), palkab abiks assistente ja doktorante.

Uut tüüpi teadmiste meeskondliku “tootmise” puhul muutub leiutistest tähtsamaks avaldamiskoht ja tsiteeritavus, *h*-indeks (Ubar 2018). Nii järjestab Eesti Teadusagentuur Eesti teadust, teadusvaldkondi ning teadlasi üleilmse mõjukuse pingereas viidete arvu järgi artiklitele (Eesti Teadusagentuur 2019b). Eesti Teaduste Akadeemia president Tarmo Soomere (2018) põhjendab sellist teaduspoliitikat, mööndes, et teadlaste ja teiste loomeisiksuste tulemuste teisendamine näitajate keelde teeb vahel haiget, kuid “[k]uni teadust ja haridust finantseeritakse maksumaksja vahenditest, on sellist laadi tollipulga püsimine vältimatu”. Samas kritiseeritakse ajakirjade mõjufaktoreid ebaobjektiivsuse ja teadustegevusele kahjuliku mõju tõttu (Bohannon 2016; Paulus jt 2018). Osutatakse kvantitatiivse hindamise mõjule Euroopa ülikoolides, mis ei soodusta süvenemist, erialadevahelisi uuringuid ega uudsete lahenduste väljatöötamist, vaid toetab väljakujunenud praktika järgimist ja artiklite kohandamist teadusajakirjade

tarbeks (Hasgall jt 2019; Engelbrecht, Tammiksaar 2019). See vähendab huvi teadustöö tulemuste avalikkusele teatavaks tegemise vastu ning lõpuks ei mõista kohalik maksumaksja uuringute toetamise vajadust (Hasgall jt 2019). Tähelepanu on juhitud asjaolule, et eri teadusvaldkondi, sh kasvatus- ja haridusteadusi, ei saa mõjufaktorite kaudu võrrelda (Quintanilha, Cardoso 2018). Kritiseeritud on ka seda, kuidas kvantitatiivsete näitajate suurendamiseks avaldatakse uuringute tulemusi väikseimate avaldatavate ühikutena (Broad 1981).

Kathleen Lynchi (2013) hinnangul suureneb lõhe majandusliku ning avaliku huvi vahel, kitsa rühma jaoks loodud ja mitteavalikuks muudetud teadmine piirab tegelikku õppimist, kaob dialoog eksperimentaalse ja teoreetilise teadmise vahel. Individuaalses ja institutsionaalses konkurentsisis osalevat teadlast juhib võistluse ning tõhususe surve (Hazelkorn 2008; Ivancheva 2015). Projektipõhise rahastuse nimel üksteisega konkureerivad teadlased ei tee enam ühiskonna hüvanguks koostööd ega esita avalikkusele töö tulemusi (Aru 2018; Ehala 2018). Nii kaotab teadus üha rohkem võimet kõnetada, mõjutada ning anda vastuseid tegelikele probleemidele, see ei soodusta teaduse mitmekesisuse säilimist ega uute teadmiste loomist (Adler, Harzing 2009; Engelbrecht, Tammiksaar 2019; Laisk 2018; Ubar 2018).

Teaduse *lingua franca*'ks muutunud inglise keel tagab rahvusvahelise koostöö ning võimaluse tulemusi võimalikult suurele lugejaskonnale edasi anda. Krista Kerge (2012) rõhutab, et eestikeelse teaduse üks tähtsaid ülesandeid on hoida üldharidus tänapäevaseks, mistõttu ei tohi teadusajakirjad muutuda lugejakonktekstiga suhestamata uurimistoetuste tulemuste avaldamise keskkonnaks. Teaduskeel on oskuskeele kiiremini arenev osa (Kerge 2011), mistõttu tekitab muret eestikeelse teaduskeele taandumine inglise keele ees (Klaas-Lang, Metslang 2018; Palmaru 2018). Eve-Liis Roosmaa, Triin Roosalu ja Peep Nemvaltsi (2014) hinnangul jääb võõrkeelse teaduskeele tõttu meie teadlaste panus eesti teaduskeele arengusse väikseks ja doktoritööd on vähem sisukad. Kriitikud juhivad tähelepanu keelelise imperialismi ohule, kus “ääremaal” paiknevad mitte-ingliskeelsed uurijad jäävad ebavõrdsesse ja vähem väärtuslikku positsiooni (Pérez-

Llantada 2012; Ammon 2006); ingliskeelsed kõrgelt indekseeritud teadusajakirjad vähendavad rahvuskeelsete teadusajakirjade mõju ja taset (Anderson jt 2015). Eestis kaitstavad väitekirjad on juba põhiliselt ingliskeelsed: kui 2013. aastal kaitsti 31 eesti- ja 185 võõrkeelset, siis 2016. aastal 17 eesti- ja 225 võõrkeelset väitekirja (Klaas-Lang, Metslang 2018). Krista Kerge (2012) hinnangul peaks iga teadlase eksperdiroll riigis ilmneva mõjuindeksi asemel kirjutiste ja suuliste publikatsioonide toeka püramiidina. Kerge rõhutab (2012), et iga 1.1. ja 3.1. kategooria artikli kohta on oluline avaldada vähemalt kolm teisiti suunatud eestikeelset (1.3., 3.2. jne) artiklit, raamatuid, eriala põhiteoste tõlkeid, eri sihtrühmade ja suunitlusega ainekirjeldusi, aimeramatuid, kõrgkooli- ja kooliõpikuid, millele kogukonna teaduspüramiidi tipp saaks toetuda. Seega on oluline publikatsioonide avaldamise koht ning nende tüüp ja keel, sest nende tunnuste alusel saab hinnata uue teadmise mõju huvirühmadele. Kuigi teadlased on jõudnud uuringute käigus üksmeelele, et paljud uusliberaalsest loogikast kantud reformid toovad teadlastele ja teadusele kaasa soovimatuid tagajärgi, võib riikide teadus- ja kõrghariduspoliitikas, ka ülikoolide juhtimises täheldada nende protsesside süvenemist (Aavik 2017; Hazelkorn 2008).

KASVATUS- JA HARIDUSTEADUSLIKE UURINGUTE ÜLESANNE ÜHISKONNAS

Kasvatuse ja hariduse mõistet on eri ajastutel ning valdkondades käsitletud erinevalt. Tiiu Kuurme (2019) hinnangul on iidne läänemeresoome mõiste “kasvatus” taandumas inglise keele survele uuema “haridusteaduste” mõiste ees, nagu kaovad ka kasvatusega seonduvad uurimisvaldkonnad akadeemilise ja ametkondliku tähelepanu alt. Margus Pedaste (2019) väitel hõlmab haridusteadus kasvatusteadust ning ta kutsub üles rohkem mõtlema haridusteadustele. Lähtudes hariduse valdkonna keele ja mõistekäsitluse mitmeti tõlgendatavusest, arvestades õppimise ja õpetamise erialadevahelisust ning teadlaste koolkondi ja uurimiseesmärgi, kasutatakse siinses artiklis kõrvuti kahte mõistet: kasvatus- ja haridusteaduste uuringud ning kasvatus- ja haridusteadlased.

Rahvusvahelises teaduskirjanduses toimuvates väitlustes on teemaks kasvatus- ja haridusteaduste ühiskondlik roll (Biesta 2007), kvaliteet (Carr 2007), valdkonda süüdistatakse madala kvaliteedi (Levin, O'Donnell 1999; Ruus 2018) ja vähese praktilisuse pärast (Leijen, Pedaste 2018). Ellen C. Lagemann (2000) on kasvatus- ja haridusteadusi nimetanud raskesti tabatavaks teaduseks, osutades muutuste vajadusele valdkonna uurimisel. Seni on paljud teadlased (Eestis nt Ruus 2018) ja teadusorganisatsioonid (Schneidewind jt 2016) otsinud viise, kuidas teaduspõhiste lahendustega alkatada muudatusi avalike huvide teenimiseks. Andy Hargreaves (2010: 105) rõhutab, et 19.–20. sajandi pedagoogilised ja psühholoogilised haridusideed olid sõnastanud kutselised õppejõud ja õpetajad, kuid tänapäeval ringlevad hariduses institutsionaalse iseloomuga ideed, mille levitajaks on poliitikud ning nende nõuandjad, sest hariduses toimuvad reformid ja muudatused on otseselt seotud majandusreformidega. Seepärast on oluline majandusreformidest lähtuv konkurentsiiideoloogia asendada kestlikuma ning koostöisemaga, kaasates otsustamisse haridusvaldkonna peamised osalejad (Hofstetter, Schnewly 2002).

Sotsiaalteadlaste, sh kasvatus- ja haridusteadlaste sotsiaalses ja kultuurilises kontekstis tehtav teadustöö on keeruline, sest teadlased vajavad teadmisi konkreetsest ja kohalikust temaatikast, samas kui alusteaduste puhul on eesmärgiks üldisemate teadmiste omandamine (Berliner 2002). Teadlased rõhutavad, et Eesti haridusprobleemid ilmnevad ainuomases sotsiaalpoliitilises kontekstis, mistõttu ei saa neid võrrelda teiste riikide kogemustega ega võtta kasvatus- ja hariduse küsimustes aluseks üleilmseid suundumusi (Mikk jt 2008: 22). Tarmo Soomere (2018) hinnangul aga pole kasvatus- ja haridusteadus, rõhutades, et ühes pisi-riigis omaette arendatav teadus ei ületa teaduse miinimumtasest, mööndes samas, et hariduses ei saa toimivaid mudeleid niisama lihtsalt ühest riigist või kultuurikeskkonnast teise üle kanda. Haridusteadlased Äli Leijen ja Margus Pedaste (2018) nendivad, et rahvusvahelise ja üleilmse teadmise ning teisalt konkreetse ja kohaliku teadmise vahetel on paljuski mõtteviisi küsimus. Seega puudub Eestis üheti mõistetav seisukoht kasvatus- ja haridusteaduste ühiskondliku rolli ja ülesande, aga ka kasusaajate ehk siht-

ja huvirühmade kohta, sellises olukorras on teadlased vastuoluliste ülesannete ees (Sijuwade 2007).

Kasvatus- ja haridusteaduste siht- ja huvirühmadeks on hariduspoliitika tegijad, õppijad, pered, hariduspraktikud ja -teoreetikud (Palaiologou jt 2015). Võrdleva kasvatus- ja hariduse valdkonna teadlaste hinnangul peaksid poliitikakujundajad ning praktikud märgatavalt suurendama uurimustulemustel põhinevate teadmiste kasutamist hariduse valdkonnas (Ginsburg, Gorostiaga 2001). Nii on muutunud oluliseks küsimuseks teadlaste roll ja ka teaduskommunikatsioon ning koostöö huvirühmadega. Õpetajad peavad olema seotud uuringutega, uurijad peavad põhjendama oma uuringuid praktikutele, mitte praktikud andma aru uurijatele (Stenhouse 1981). Seega on põhiküsimus, kas teadlastel on õnnestunud anda panus sotsiaalsete probleemide lahendamisse ja kas haridusvaldkonnas tegutsejad on haridusuuringute õigustatud koostööpartnerid spetsialistide või huvirühmadena (Hofstetter, Schneuwly 2002).

Püüame järgnevalt Eesti Teadusinfosüsteemi (ETIS)¹ põhjal kirjeldada praegust olukorda ja mõtestada ekspertide hinnanguid olukorrale. Otsime vastuseid küsimustele: 1) millistes kasvatus- ja haridusteaduste valdkondades mis tüüpi ja mis keeles publikatsioonide Eesti teadlased 2014.–2019. aastal avaldasid ning 2) kuidas vastavad senised uuringud kasvatus- ja haridusteadlastest ekspertide hinnangul hariduse huvirühmade vajadustele.

Rahvusvahelises praktikas kasutatakse teadusajakirjade hindamiseks kvantitatiivset mõjufaktorit. Info Eesti teadus- ja arendusametuse, teadlaste, teadusprojektide ning teadustegevuse tulemuste kohta on koondatud Eesti Teadusinfosüsteemi, mis võimaldab jälgida ja hinnata Eesti teadlaste akadeemilist karjääri. Teadlaste hindamise siseriiklikku praktikat koordineerib haridus- ja teadusministeeriumi 2006. aasta dokument “Publikatsioonide klassifikatsioon”. Võttes dokumendianalüüsi algandmeteks

¹Vt www.etis.ee. ETISe andmete põhjal tehtud kvantitatiivne analüüs on valminud MTÜ Eesti Haridusfoorumi tellimusel 2018. aastal, käesoleva artikli jaoks on sellele listatud 2019. aastal kogutud andmed. Intervjuud ekspertidega viidi läbi 2019. aasta veebruarist kuni maini.

ETISesse kantud publikatsioonid, on võimalik kvantitatiivselt sa-
gedusstatistika kaudu mõõta kasvatus- ja haridusvaldkonna pub-
likatsioonide suurusjärku ja avaldamiskeelt.

Dokumendianalüüsi meetodi puhul rõhutatakse valimi kritee-
riumide olulisust (Bowen 2009). Eesti Teadusinfosüsteemi puhul
on sobivateks kriteeriumideks:

1) ETISE publikatsioonide tüübid: valimisse kaasatud ühek-
sa publikatsioonitüüpi on 1) eelretsenseeritud teadusartiklid (1.1.;
1.2.; 1.3.); 2) eraldi publikatsioonid, s.t monograafiad, väitekir-
jad, kõrgkooliõpikud, raportid (2.1.; 2.3.; 2.4.; 2.5.) ning 3) kogu-
miku artiklid või peatükid (3.1.; 3.2.);

2) ETISE teadusvaldkondade ja -erialade klassifikaator: vali-
misse kaasatud kasvatus- ja haridusteadustega haakuvad teema-
valdkonnad on 1) 2.8. psühholoogia, 2) 2.9. logopeedia,
3) 2.10. kasvatusteadused;

3) avaldamise aeg: valimis on 2014. aastast kuni 2019. aasta
31. oktoobrini ilmunud ning ETISesse kantud publikatsioonid;

4) avaldamise keel: märgendatakse eesti, inglise ning muus
keeles (vene, soome, saksa) avaldatud publikatsioonid.

Sisule osutavad kasvatus- ja haridusteaduste teemakategoo-
riad põhinevad Eesti Teadusagentuuri 2014. aasta publikatsioo-
nide temaatilistel kategooriatel, mis omakorda lähtuvad Euroopa
komisjoni teadusvaldkondade ja -erialade klassifikaatorist (*Com-
mon European Research Classification Scheme, CERCS*).

Teaduslike dokumentide või statistika, sh ETIS käsitlemise
puhul rõhutatakse teadusliku teadmise hetkeolukorra väljaselgi-
tamise tähtsust (Cordeiro jt 2015). Dokumendianalüüsi algand-
meteks sobib ETISE portaalist kategooria ISIKUD,² mille järgi
täpsustati otsingut ETISE teadusvaldkondade ja -erialade klas-
sifikaatori kaudu. Otsivalemi kasutamisel selgus, et 2019. aasta
31. oktoobriks oli ETISes valimisse sobivate teadlaste andmetega
27 vahelehte. Neilt analüüsimiseks korjatud andmete puhul kes-
kenduti kolme sobiva teadusvaldkonna ja eriala klassifikaatorile,
mille alt kopeeriti teadlase viimase kuue aasta jooksul avaldatud

²Vt www.etis.ee/Portal/Persons/Index.

publikatsioonitüüpide bibliograafilised kirjed. Andmeid kogunes 1309 publikatsiooni kohta. Välja jäid need, 1) mis ei ole avalikult ETISes kättesaadavad, sest teadlane saab ise määrata, kas info on avalik, 2) mille formaat ei vastanud tehnilistele võimalustele (polnud võimalik kanda tabelisse), 3) mis ei olnud paigutatud ETISes sobiva eriala klassifikaatori või publikatsioonitüübi alla.

Piiravateks asjaoludeks on:

1. ETISe publikatsioonide andmestik on ebauhtlane. Näiteks sisestavad teadlased andmeid ning administreerijad kontrollivad andmete õigsust, samas on võimalik publikatsiooni sisestada mitmel viisil. Peale 360 leheküljel olevale algandmete faili on veel u 17 lehekülge publikatsioonidega, mille formaat ei võimalda Exceli tabelisse kandmist. Seetõttu pole töötlemiseks ebasobivas vormingus sisestatud publikatsioonid tulemustesse kaasatud.
2. Teadlase isiklikul kontrol on ETISes mitu staatust: näiteks salastatud, avalik või kinnitamise/kontrollimise ootel. Süsteem ei anna sissekannet tegevale teadlasele ega assistendile infot ETISe konto hetkeseisust ega sellest, kui mingi tegevus on läinud valesti. Kinnitamise ja kontrollimise ootel olnud publikatsioonid ei ole statistikasse kaasatud.

Peale publikatsioonide väljaselgitamise intervjuueeriti kümnet valdkonna eksperti, kes kõik on teadustööga hõivatud kasvatus- ja haridusteadlased: neli Tallinna Ülikooli ja Tartu Ülikooli haridusteaduste instituudi teadlast ning kaks välisülikoolides töötavat teadlast, kelle õpingud ning õpetamistegevus on seotud Eestiga. Intervjuueeritavate hulgas oli kolm professorit, kaks emeriitprofessorit, kolm teadurit, kaks dotsenti, kes on samal ajal õppejõu, teadlase ja administreerija rollis.

EESTI KASVATUS- JA HARIDUSTEADUSTE UURIMISTEEMAD JA TEADLASTE HINNANG UURINGUTE HETKELUKORRALE

2014.–2019. aastani Eesti Teadusinfosüsteemi kantud publikatsioonide põhjal võib väita, et Eesti kasvatus- ja haridusteadlased

avaldavad artikleid eelkõige kõrge klassifikatsiooniga ingliskeelsetes teaduskogumikes (3.1., 419 publikatsiooni) ja teadusajakirjades (1.1., 377 publikatsiooni). Kui 2014. ja 2015. aastal eelistati teaduskogumikes (3.1.) artiklite avaldamist, siis viimastel aastatel on tõusnud kõrge kvaliteediga ajakirjades 1.1.-tüüpi artiklite arv. ETISe andmetel ilmus vaatluse all oleval ajal kasvatus- ja haridusteadustes 13 monograafiat, 24 väitekirja, 16 kõrgkooliõpikut ja 48 raportit.

Aastail 2014–2019 oli kasvatus- ja haridusteaduste publikatsioonide keeleks põhiliselt inglise keel: 377 1.1.-tüüpi artiklist on 358 ja 3.1.-tüüpi 419 artiklist 407 ingliskeelsed. Monograafiatest on kaheksa eesti- ning viis ingliskeelsed. 24 kaitsstud väitekirjast on kümme kirjutatud eesti ja 14 inglise keeles. 16 kõrgkooliõpikust on 11 eestikeelsed. 48 valdkonnas avaldatud raportist on 33 kirjutatud eesti keeles.

Kõne all olevate aastate publikatsioonide statistilise analüüsi põhjal on võimalik öelda, et Eesti kasvatus- ja haridusteadlaste tööd on suunatud rahvusvahelisele sihtrühmale, nad avaldavad ingliskeelseid teadusartikleid rahvusvaheliselt tunnustatud ajakirjades (1.1.-tüüpi ajakirjades 377 publikatsiooni) ja teaduskogumikes (3.1.-tüüpi kogumikes 419 publikatsiooni). Võrdlusuuringutele põhinevaid raporteid avaldatakse rohkem kui monograafiaid, kõrgkooliõpikuid ning väitekirju. Hariduse valdkonna huvirühmade omavahelist vähest suhtlust tuuakse esile ka kvalitatiivses uuringus: ekspertide hinnangul on huvirühmad (teoreetikud, praktikud ja hariduse andministreerijad) üksteisest eemaldunud.

Kirjeldava statistika põhjal jagunevad kasvatus- ja haridusvaldkonna 2014.–2019. aasta publikatsioonid kolmeks:

1) Enim uuritud valdkond, kus domineerivad 272 publikatsiooniga haridustehnoloogia uuringud, neist 172 publikatsiooni teemaks on õppimine ja õpetamine digirikkas keskkonnas ning 100 publikatsiooni teemaks tõenduspõhine otsustamine digiandmete abil.

Järgmine enim uuritud teemavaldkond on 160 publikatsiooniga õpetaja- ja õpilasuuringud nelja alamkategoriaga: 1) õpe-

tajauuringud; 2) õpilasuuringud; 3) õpetajaks õppijate uuringud ning 4) uuringud, mille keskmes on nii õpilane kui ka õpetaja.

Õpetajauuringutes eristuvad 1) õpetajaks olemise ja õpetaja kutsega seotud teemad: õpetaja professionaalsus, iseseisvus, kutsealane identiteet, tegevuse analüüs ja tööga rahulolu; 2) õpetaja igapäevaoskusi ning praktilist õppetöö läbiviimist käsitleva didaktika suuna keskmes on õpetajate arusaamad õppimisest ja õpetamisest ning ainedidaktika. Õpilasuuringute puhul uuritakse lugemis- ja kirjutamisoskust, õpihuvi, koolikiusamist, koolikoorlust jm. Paljudes publikatsioonides võrreldakse Eesti õpetajaid ja õpilasi teiste riikidega omadega (OECD 2014), kus on keskmes Eesti õpetajate omadused, nt madal enesetõhusus ja vähene koostöö, õpetaja professionaalsus, autonoomia.

2) Keskmiselt esindatud teemade rühm, milles on 77 publikatsiooniga esikohal ülddidaktika, järgnevad 72 publikatsiooniga kõrgkoolipedagoogika ning 69 publikatsiooniga õpetajaõpe.

3) Väheesindatud teemade rühm, mille teemadeks on kasvatustilosoofia ja kasvatusantropoloogia, õpihuvi ja -motivatsioon, pedagoogilise mõtte ja ideede ajalugu, soolisuse uuringud, gero-pedagoogika (eakate õppimise teooria ja praktika), kasvatus- ja hariduspsühholoogia ning koolikorraldus, hariduspoliitika võrdlus, haridusreformid, kasvatus ja hariduse kontekstis vaimse ter-vise, nt läbipõlemine teema. Üksikuid publikatsioone ilmus haridusinstituutide teooria, haridusökonomika, huvihariduse ning hariduspoliitika ja -juhtimise kohta.

Intervjueeritud ekspertide hinnangul on uuringutega hästi kaetud õppimise ja õpetamise, koolipsühholoogia ning lugemis- ja kirjutamisoskuse ja õpistrateegia teemad. Õpetajauuringud on hästi toetatud rahvusvaheliste projektidega.

Kasvatus- ja haridusteadlaste seisukohtadest tõuseb esile kolm uurimist vajavat teemade ringi. Esiteks, enim nimetasid eks-perdid põhjalikumat uurimist vajavate teemadena: Eesti ja vene kool; keelekümbelus; haridustehnoloogia, digindus ja õpianalüüti-ka; hariduslik erivajadus; koolikiusamine; paljukultuurilisus; kaa-sav haridus, õppija toetamine; mitteformaalne õppimine. Interv-jueeritavad nimetasid uurimata ja probleemse valdkonnana just

venekeelse kooli teemat (I₂:³ “selle lahendamiseks oleme 20 aastat hiljaks jäänud”). I₁ hinnangul tuleb uurida kultuurierinevusi, I₇ hinnangul keelekümblust, I₂ hinnangul eesti keele õppe kvaliteeti venekeelses koolis, I₁₀ hinnangul sotsiaalmajandusliku tausta mõju õpitulemustele.

Teiseks nimetati longituuduuringuid (pikiuuringuid) vajavaid teemasid: 1) õppimise ja õpetamisega seotud valdkond; 2) õppija areng ja pädevus, nii õpilane kui ka õpetaja õppijana; 3) hariduskorraldus, -muutus, -uuendus, õppekavad; 4) kool kui terviksisüsteem; 5) haridussotsioloogiline vaade.

Kolmandaks nimetati kitsamaid teemasid, näiteks kasvatusfilosoofia, Eesti pedagoogika ajalugu Nikita Hruštšovi ajast kuni Konstantin Tšernenko aegse koolireformini 1984. aastal, ning üldisemad pedagoogika ajaloo uuringud.

I₈ ja I₉ näevad süva- ja longituuduuringute vajalikkust, eriti digitehnoloogia vallas (I₈: “Vaataks reaalselt, mis lastes muutub, kui me mingi õpetaja tegevusega sekkume õpetamisse”). Samas on siiski oluline roll rakendusuuringutel, I₆ hinnangul tuleks sinna suunata vahendeid, ka on I₅, I₆ ja I₁₀ arvates vaja pakkuda koolidele praktilisi lahendusi, võimestamist ja tuge.

Kasvatus- ja haridusteaduste murekohana tõid eksperdid välja kitsa spetsialiseerumise, mis ei võimalda I₃ ja I₆ hinnangul põhjalikke uuringuid ega terviklahenduste väljatöötamist, teadustegevuse analüüsi ega mõjuta kohalikku hariduselu. I₃ arvates on meie teadlased poliitilise ja haridusadministratiivse surve tõttu kapseldunud, võistlevad üksteisega (I₃: “See on nüüd poliitiline põhjus, et haridus-kasvatusteadlased on Eestis suhteliselt kapseldunud, kuna poliitiline surve on toota neid palju räägitud publikatsioonid”). I₃, I₆ ja I₈ hinnangul on teadlased keskendunud 1.1.-tüüpi publikatsioonidega arvuliste näitajate suurendamisele (I₃: “Mida rohkem pühendume nendele 1-1-le, seda vähem jääb aega tegele-

³Intervjuud lindistati, nende kestus jäi 60–90 minuti vahele. Transkribeeritud intervjuusid tekstina oli 126 lk. Kõik eksperdid andsid suusõnalise nõusoleku oma seisukohti anonüümselt kasutada. Kümme intervjuueeritavat kodeeriti numbrita intervjuude tegemise järjekorras (I₁, I₂ jne).

miseks sellega, mida ootavad lapsevanemad ja õpetajad”). Uuritakse väga kitsaid probleeme (I_6 : “Toimub tohutu spetsialiseerumine — uuritakse väga kitsaid probleeme, põhjuseks on teadustöö taseme hindamine teaduspublikatsioonide järgi”).

Uuringute mõju on I_8 ja I_9 hinnangul ühesuunaline ja lühiajaline, praeguse rahastamissüsteemi puhul ei looda I_9 hinnangul uut teadmist ega toetata alusuuringuid. Rahastusel on I_2 ja I_5 hinnangul haridusuuringutele suur mõju. Poliitikute, ametnike ja teadlaste tegevus pole I_5 hinnangul koostööine (I_5 : “Siin on meil maailmade lahusus — on poliitiline, ametnike ja siis on teadlaste maailm”). Samuti tuleks I_8 arvates parandada huvirühmade koostööd.

Tegelikkuses tegutsevad teadlased I_1 ja I_7 hinnangul piiratud ressursside tingimustes, üksteist dubleerides, koostöö toetub olemasolevatele suhtevõrgustikele, üldine koostöökultuur I_{10} hinnangul puudub (“Teiste riikidega võrreldes on võistluslikkus, koostöökultuuri absoluutselt pole”). Kuna Euroopa Liidu raha suunatakse I_1 hinnangul õpetajauuringutele, jäävad teised olulised kohalikud teemad uurimata, sest terviklikku lähenemist kasvatus- ja haridusteadustes pole (“Asi on seotud projektirahadega, me ei uuriks muidu õpetajat nii palju”).

Ühiskondlikku ootust ei oska I_2 ja I_9 hinnata, eelkõige tegutsetakse oma tegevusvaldkonnas ning otsuseid tehakse “oma tarkusest või siis kõhutunde pealt” (I_4 , I_9 , I_5), sest puudub teravikülevaade Eesti koolide kohta (I_9 : “Kõik need arvamused baseeruvad pigem intuiitiivsel äratundmisel kui metodoloogilisel lähenemisel või süstemaatilisel teaduslikul mõtlemisel”). Kuigi kasvatus- ja hariduse küsimuste otsustamine peaks I_4 , I_5 ja I_9 hinnangul ühiskonnas olema igal tasandil teaduspõhisem, puudub I_5 hinnangul ühine arusaam uuringute eesmärkide kohta, sest poliitiline ja teadusmaailm ei saa kokku.

Uuringusse kaasatud eksperdid tõdesid, et kasvatus- ja hariduse mõiste vahel on pingeväli: intervjueeritavad tunnistavad kasvatusteaduste mõiste taandumist ning kasvatusteaduslike uuringute vähesust (I_1 , I_7). Näiteks ei anna uuringud ekspertide hinnangul vastuseid olulistele kasvatusteaduslikele küsimustele, kuidas

laps ennast praeguses olukorras tunneb (I_1), kuidas laps tahab olla toetatud (I_1 , I_4 , I_7), millised on lapse ja vanema suhted (I_1 , I_3 , I_7), kuidas mõjutab last infotehnoloogiline hariduskeskkond (I_1 , I_5 , I_9), milline on õpilaste kaasamiskogemus (I_1 , I_5), jne.

Kasvatus- ja haridusteaduste uuringute mõju on ekspertide hinnangul väike ja lühiajaline, puuduvad longituuduuringud, teravikpilt, eri tasanditel ei tehta teaduspõhiseid otsuseid. Samuti on oht, et praeguse rahastamissüsteemi puhul ei looda uut teaduslikku teadmist. Seega on teadlased ekspertide arvates poliitilise ja haridusadministratiivse ehk institutsionaalse surve tõttu kapseldunud, koostöö asemel võistlevad üksteisega ja keskenduvad 1.1.-publikatsioonide kaudu kvantitatiivsetele näitajatele, millel pole mõju kohalikule hariduselule.

KOKKUVÕTE

Nii kvantitatiivse uuringu kui ka eksperdihinnangute põhjal on Eestis hästi kaetud õppimise ja õpetamise, koolipsühholoogia, üldise kirjaoskuse ja õpistrateegiate teema. Samas nimetasid hariduseksperdid vene õppekeelega koole uurimata valdkonnaks. Seda aga ei saa kvantitatiivse uuringu tulemused kinnitada, sest teemakategooriate liigitus ei võimalda esile tuua eri õppekeelega koolide uuringuid.

Ka rahvusvahelistes teemakäsitlustes juhitakse tähelepanu, et uuringute kese on liikunud õpetamise kvaliteedi uurimiselt õpetaja kvaliteedi uurimisele (Mockler 2011; Taubman 2010). Gert Biesta (2015) rõhutab samuti, et teadlased on takerdunud õppimisse kui individualistlikku protsessi, kaotanud silmist õppi ja õpetaja pedagoogilise suhte ning küsimused, mida on vaja õppida ja milleks. Järeldus, et haridusteaduslikud uuringud keskenduvad õpetajate ja õpilaste rahvusvahelisele võrdlemisele ega anna vastuseid kasvatusteaduslikele küsimustele, vajaks muidugi lisauuringuid. Võrdlemisele keskendunud teadustegevus ei mõju kindlasti õpetajaid võimestavalt ning muudab õpetajad ja õppijad haavatavaks (Taubman 2010).

Kui kasvatus- ja haridusteaduste esmaülesanne on teadmiste ja õppimise mõtestamine ning tänapäevastamine, siis haridustehnoloogia on Eestis kindlasti eelisarendatav valdkond, mis vajab ekspertide hinnangul longituud- ja süvauuringuid. Teiseks oluliseks kasvatus- ja haridusteaduste ülesandeks on praktika ja kasvatuseteaduslike uuringute lähendamine, et viia ühiskonnaliikmete ja huvirühmadeni tänapäevased teaduslikud arusaamad. Kuigi meie teadustulemused, kaasa arvatud kasvatus- ja haridusteaduste alal on rahvusvahelises konkurentsivõimeliseks märkimisväärselt edenenud (Eesti Teadusagentuur 2019a), ei saa selle põhjal väita, et need teeniksid avalikkust parimal viisil. Üleilmsele konkurentsile suunatud karjäärimudeli tarbeks tehtud teadustegevus ei täida ekspertide hinnangul eesmärki teenida avalikku huvi. Üle poole Eesti ülikoolides kaitsstud kasvatus- ja haridusteaduste väitekirjadest on ingliskeelsed. Peamiselt eestikeelste monograafiate (13 publikatsiooni) ja kõrgkooliõpikute (16 publikatsiooni) arv pole keeleteadlaste (vt Kerge 2012; Nemvalts 2011) hinnangul piisav, et säilitada ja uuendada erialaterminoloogiat, tutvustada tulemusi huvirühmadele, tagada kogukonna teaduspäramiidi toimimine. Üleilmse publitseerimisindeksi kaudu kontrollitud teaduspoliitika tulemus on artiklite eelistamine monograafiatele ja õpikutele. Marju Lepajõe (2017) väitel pole monograafiliste süvakäsitlusteta teaduses arvestatavat edasiminekut. Akadeemilise ellujäämise nimel tehtav teadustöö ei toeta raamatute kirjutamist, mis aga aitaks teadustulemusi laiemale sihtrühmale, sh kolleegidele teatavaks teha (Polese 2019).

Kasvatus- ja haridusteaduste eesmärkideks on osalejate võimestamine, konkreetsete kasvatusolukordade lahendamine ning õppetegevuse praktika täiustamine (Niglas 2013), intervjueeritud ekspertide hinnangul me aga pigem eemaldume neist, sest institutsionaalne surve teadlastele on toota atesteerimiseks vajalikke publikatsioone ning ennast rahvusvaheliselt tõestada. Ka Kairi Kreegipuu ja Raul Eamets (2019: 60) rõhutavad, et “kui tahta olla edukas teadlane, lüüa kaasa oma eriala arendamisel ja olla oma ideede testimiseks valmis sekkuma rahvusvahelisse teadusgrantide jagamisse, siis tegelikult ei olegi muid valikuid kui kit-sas spetsialiseerumine.” Seega vajab eraldi uurimist, miks Eesti

kasvatus- ja haridusteadlaste uuringud ning teaduse tegemine ei suhestu praktikutega.

Kasvatus- ja haridusteaduste ülesandeks on ka usaldusväärse tõendus põhise teadmise pakkumine hariduspoliitiliste otsuste tegemiseks. Käesoleva uuringu eksperdid tõid intervjuudes välja, et fragmenteerituse tõttu puudub tervikpilt, mis Eesti koolides toimub, ning teadlased ei näe, et ühiskonnas otsustatakse haridusküsimusi tõendus põhiselt. Uuringus küsitletud ekspertide vastused toetavad Frederick Mostelleri jt (2004) seisukohti, et haridusuuringud ei jõua sihtrühmani, kes võiksid tulemusi praktikas kasutada ning poliitikat kujundada. ETISst aluseks võttes on vähem esindatud publikatsioonid haridusökonoomika, -poliitika ja -juhtimise strateegia ning haridusinstituutide teooria teemadel. Kas haridusega haakuvad publikatsioonid on sisestatud ETISes näiteks majanduse või poliitika valdkonna alla, vajab lisauuringuid. Vähe esindatud on hariduse huvirühmade seisukohast sellised olulised teemad nagu geragoogika (eakate õppimine), huviharidus ja haridussotsioloogia, aga ka kasvatus- ja haridusfilosoofia.

Kui sõnastada vastus küsimusele, kuidas on Eesti kasvatus- ja haridusteadustel õnnestunud oma ülesandeid täita, on kokkuvõtlik vastus järgmine: 1) teadmiste ümbermõtestamisega tegelevad süvauuringud on jäänud 1.1.- ja 3.1.-teaduspublikatsioonide tõttu tagaplaanile, kasvatus- ja haridusfilosoofilised teemad on vähe esindatud; 2) eksperdid tunnistavad, et rakendusuuringuid on vähe ning praktikud ei tegutse teadusuuringute põhjal; 3) eksperdid tunnistavad kohaliku hariduse huvirühmade vajaduste tagaplaanile jäämist; 4) eksperdid ei koge üksmeelt teaduse eesmärkide suhtes ega teaduspõhist otsustamist poliitikute poolt. Seega ka kvalitatiivse uuringu tulemused kinnitavad üleilmsetes uuringutes osutatud kvantitatiivse hindamise mõju Euroopa ülikoolides, mida on esile toonud Alexander Hasgall jt (2019) ning Jüri Engelbrecht ja Erki Tammiksaar (2019).

Meie uuringut piiranud asjaoludest kasvavad välja uued uurimisteemad. Näiteks on oluline, et ETISes väljenduks selgemalt teadusharude ülene koostöö, praegu on keskkonna haldamine selleks paindumatu ja ebaselge. Samuti väärrib uurimist kasvatus ja

hariduse mõiste kasutamispunkt ja -motiivid ning selle mõju Eesti kasvatus- ja haridusteadustele tulevikus.

Viive-Riina Ruus (2018) nendib, et kasvatusteadustel on mõistlik pooldada *uut* tõerežiimi, mis oleks eelkäijatest avaram, seotud elu ja inimeste, sh kasvatus- ja haridusteadustest. Siinkirjutajad näevad ühe kasvatus- ja haridusteadustes soovitud muutust toetava lahendusena uuringuid, mida korraldatakse huvirühmadega koosloomes, kollektiivse õppimisprotsessi käigus võetakse ette ka vajalikke institutsionaalseid muutusi, sest osalejatest kujunevad uuringu käigus muutuste vahetajad, meetoditena eelistatakse tegevus-, sekkumis- ja valdkondadeüleseid juhtum- ning arendusuuringuid. Tänapäeva teaduse lähtepunktiks peavad olema tegelikud probleemid, kus teadusküsimused on sõnastatud koos ühiskondlike huvirühmadega, mis võimaldab lõimida erialadevahelised ja ka mitteamakadeemilised teadmised (Dunbar 2000; Schneidewind jt 2016). See tähendab, et teadlased ei uuri ühesuunaliselt haridusasutusi, vaid koos kooli ja kogukonnaga leitakse teaduspõhiselt osalejatele parim võimalik arengupotentsiaal, võimestades selle kaudu osalejad ning täites selle kaudu ka kasvatus- ja haridusteaduste eesmärged. COVID-19 viiruse tõttu rakendatud kaugõpe tõi välja suured erinevused koolide vahel ning vajaduse näha ja uurida õppimist koostöös hariduse väga erinevate siht- ja huvirühmadega. Ühine me Martin Ehala (2018) üleskutsega, et projektide pärast võistlevad teadlased näeksid üksteist koostööpartneritena, õppejõud ja õpetajad tegutseksid Eesti haridusteaduse nimel kollektiivselt ja looksid ühise tugeva organisatsiooni, et nii kohalikke kui ka rahvusvaheliselt parimaid haridusteadus- ja kasvatusteaduslikke uuringuid tuua lugejani eesti keeles, tõhustades nii teaduskomunikatsiooni.

Kirjandus

- A a v i k, Kadri 2017. Mis on neoliberaalne ülikool? — *Sirp*, 1. IX. Vt www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/mis-on-neoliberaalne-ulikool
- A d l e r, Nancy J., Anne-Wil H a r z i n g 2009. When knowledge wins: Transcending the sense and nonsense of academic rankings. — *Academy of Management Learning & Education*, Vol. 8, No. 1, pp. 72–95
- A m m o n, Ulrich 2006. Language conflicts in the European Union: On finding a politically acceptable and practicable solution for EU institutions that satisfies diverging interests. — *International Journal of Applied Linguistics*, Vol. 16, No. 3, pp. 319–338
- A n d e r s o n, Christopher B., Adrian M o n j e a u, Jaime R. R a u 2015. Knowledge dialogue to attain global scientific excellence and broader social relevance. — *BioScience*, Vol. 65, No. 7, pp. 709–717
- A r u, Krista 2018. Teadusmaailm ja avalikkus läbi aegade. — Jüri Engelbrecht (koost. ja toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõtte Eestis 9.) Tallinn: Argo, lk 148–158
- B e c h e r, Tony, Paul R. T r o w l e r 2001. *Academic Tribes and Territories: Intellectual Enquiry and the Cultures of Disciplines*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education, Open University Press
- B e r l i n e r, David C. 2002. Comment: Educational research: The hardest science of all. — *Educational Researcher*, Vol. 31, No. 8, pp. 18–20
- B i e s t a, Gert 2007. Bridging the gap between educational research and educational practice: The need for critical distance. — *Educational Research and Evaluation*, Vol. 13, No. 3, pp. 295–301
- B i e s t a, Gert 2015. What is education for?: On good education, teacher judgement, and educational professionalism. — *European Journal of Education*, Vol. 50, No. 1, pp. 75–87
- B o h a n n o n, John 2016. Hate journal impact factors?: New study gives you one more reason. — *Science*, July 6. Vt www.sciencemag.org/news/2016/07/hate-journal-impact-factors-new-study-gives-you-one-more-reason
- B o w e n, Glenn A. 2009. Document analysis as a qualitative research method. — *Qualitative Research Journal*, Vol. 9, No. 2, pp. 27–40
- B r i d g e s, David 2010. Philosophy and educational research. — Penelope L. Peterson, Eva L. Baker, Barry McGaw (eds.). *Inter-*

- national Encyclopedia of Education*. 3rd ed. Oxford UK: Elsevier Science, pp. 29–35
- Broad, William J. 1981. The publishing game: Getting more for less. — *Science*, Vol. 211, No. 4487, pp. 1137–1139
- Carr, Wilfred 2007. Educational research as a practical science. — *International Journal of Research & Method in Education*, Vol. 30, No. 3, pp. 271–286
- Clarke, Simon 2005. The neoliberal theory of society: The ideological foundations of neoliberalism. — Alfredo Saad-Filho, Deborah Johnston (eds.). *Neoliberalism: A Critical Reader*. London: Pluto, pp. 50–60
- Cordeiro, Pedro, Victor E. Ortuno, Maria Paula Paixão, João Marôco 2015. Reading a scientific paper for psychology and the social sciences: A critical guide. — *Psychology, Community & Health*, Vol. 4, No. 3, pp. 114–122
- Dunbar, Kevin 2000. How scientists think in the real world: Implications for science education. — *Journal of Applied Developmental Psychology*, Vol. 21, No. 1, pp. 49–58
- Eesti Teadusagentuur 2019a. Aastaraamat 2018. Vt www.etag.ee/wp-content/uploads/2019/06/ETAg_aastaraamat_2018.pdf
- Eesti Teadusagentuur 2019b. *Eesti teadus 2019*. Tartu: Eesti Teadusagentuur. Vt www.etag.ee/wp-content/uploads/2019/02/Eesti_teadus_2019_veeb.pdf
- Ehala, Martin 2018. Martin Ehala: teadustöötaja Pontu. — *Postimees*, 27. XI. Vt leht.postimees.ee/6462900/martin-ehala-teadustootaja-pontu
- Engelbrecht, Jüri, Erki Tammiisaar 2019. Teaduskorraldusest Eestis: Minevik ja tulevik. — *Riigikogu Toimetised*, 40. Vt rito.riigikogu.ee/nr-40/teaduskorraldusest-eestis-minevik-ja-tulevik
- Feuer, Michael J., Lisa Towne, Richard J. Shavelson 2002. Scientific culture and educational research. — *Educational Researcher*, Vol. 31, No. 8, pp. 4–14
- Ginsburg, Mark B., Jorge M. Gorostiaga 2001. Relationships between theorists/researchers and policy makers/practitioners: Rethinking the two-cultures thesis and the possibility of dialogue. — *Comparative Education Review*, Vol. 45, No. 2, pp. 173–196
- Hargreaves, Andy 2010. Change from without: Lessons from other countries, systems, and sectors. — Andy Hargreaves, Ann Lieberman, Michael Fullan, David Hopkins (eds.). *Second Inter-*

- national Handbook of Educational Change*. (Springer International Handbooks of Education 23.) Berlin: Springer Netherland, pp. 105–117
- H a s g a l l, Alexander, Bregt S a e n e n, Lidia B o r r e l l - D a m i a n, co-authors Freek V a n D e y n z e, Marco S e e b e r, Jeroen H u i s m a n 2019. *Doctoral Education in Europe Today: Approaches and Institutional Structures. Survey*. Geneva: European University Association. Vt eua.eu/downloads/publications/online%20eua%20cde%20survey%2016.01.2019.pdf
- H a z e l k o r n, Ellen 2008. Motivating individuals: Growing research from a “fragile base”. — *Tertiary Education and Management*, Vol. 14, No. 2, pp. 151–171
- H i m m a - K a d a k a s, Marju, Arko O l e s k 2019. Teaduskommunikatsioon suurendab teaduse ühiskondlikku mõju, kuid vaid teravikliku lähenemise korral. — *Eesti teadus 2019*. Tartu: Eesti Teadusagentuur. Vt www.etag.ee/wp-content/uploads/2019/02/Eesti_teadus_2019_veeb.pdf
- H o f s t e t t e r, Rita, Bernard S c h n e u w l y 2002. Institutionalisation of educational sciences and the dynamics of their development. — *European Educational Research Journal*, Vol. 1, No. 1, pp. 3–26
- I v a n c h e v a, Mariya P. 2015. The age of precarity and the new challenges to the academic profession. — *Studia Universitatis Babeş-Bolyai — Studia Europaea*, Vol. 60, No. 1, pp. 39–48
- K e r g e, Krista 2011. Tõlkevõhik keele- ja lugemisoskuse valdkonna terminivarast. — Peep Nemvalts (koost. ja toim.). *Eesti teaduskeel ja terminikorrastus*. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, lk 91–114
- K e r g e, Krista 2012. Räägime lingvistikast. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 581–597
- K l a a s - L a n g, Birute, Helle M e t s l a n g 2018. Eesti keele kestlikkus kõrghariduses. — *Akadeemia*, nr 4, lk 667–690
- K r e e g i p u u, Kairi, Raul E a m e t s 2019. Mida on sotsiaalteadlastel Eestile anda? — *Riigikogu Toimetised*, 40. Vt rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2019/12/RiTo_40_sisu.pdf
- K u u r m e, Tiit 2019. Kasvatus ei ole haridus. — *Postimees*, 27. XI. Vt leht.postimees.ee/6835857/tiit-kuurme-kasvatus-ei-ole-haridus
- L a g e m a n n, Ellen C. 2000. *An Elusive Science: The Troubling History of Education Research*. Chicago—London: University of Chicago Press

- L a i s k, Agu 2018. Sõnad, mõtted, sarnasused — svingides valitud harmoonial. — Jüri Engelbrecht (koost. ja toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõte Eestis 9.) Tallinn: Argo, lk 97–105
- L e i j e n, Äli, Margus P e d a s t e 2018. Milleks on vaja haridusteadust? — Jüri Engelbrecht (koost. ja toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõte Eestis 9.) Tallinn: Argo, lk 42–53
- L e p a j õ e, Marju 2017. Tarkus ja õiglus kaitsevad kõiki. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–19
- L e v i n, Joel R., Angela M. O'D o n n e 11 1999. What to do about educational research's credibility gaps? — *Issues in Education*, Vol. 5, No. 2, pp. 177–229
- L y n c h, Kathleen 2013. Why love, care and solidarity are political matters: Affective equality and Fraser's model of social justice. — Anna G. Jónadóttir, Ann Ferguson (eds.). *Love: A Question of Feminism in the Twenty-first Century*. (Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality 14.) New York: Routledge, pp. 173–192
- M i k k, Jaan, Marika V e i s s o n, Piret L u i k 2008. *Reforms and Innovations in Estonian Education*. (Baltische studien zur Erziehungs- und Sozialwissenschaft 16.) Frankfurt am Main: Peter Lang
- M o c k l e r, Nicole 2011. Beyond 'what works': Understanding teacher identity as a practical and political tool. — *Teachers and Teaching*, Vol. 17, No. 5, pp. 517–528
- M o r r i s o n, Marlene E. 2007. What do we mean by educational research. — Ann R. J. Briggs, Marianne Coleman (eds.). *Research Methods in Educational Leadership and Management*. Los Angeles: Sage Publications, pp. 13–36
- M o s t e l l e r, Frederick, Bill N a v e, Edward J. M i e c h 2004. Why we need a structured abstract in education research. — *Educational Researcher*, Vol. 33, No. 1, pp. 29–34
- N e m v a l t s, Peep 2011. Terminiteadusest eesti teaduskeeleni. — Peep Nemvalts (koost. ja toim.). *Eesti teaduskeel ja terminikorras*. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, lk 136–171
- N i g l a s, Katrin 2013. Kasvatusteaduslikud uurimismeetodid. — Rain Mikser (toim.). *Haridusleksikon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 137–142
- O E C D 2014. TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning. (OECD Publishing.) Vt dx.doi.org/10.1787/9789264196261-en

- O l s s e n, Mark, Michael A. P e t e r s 2005. Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: From the free market to knowledge capitalism. — *Journal of Education Policy*, Vol. 20, No. 3, pp. 313–345
- P a l a i o l o g o u, Ioanna, David N e e d h a m, Trevor M a l e (eds.) 2015. *Doing Research in Education: Theory and Practice*. Los Angeles, Calif.: Sage
- P a l m a r u, Raivo 2018. Kellele ja miks on vaja teadust? — *Akadeemia*, nr 4, lk 649–666
- P a u l u s, Frieder M., Nicole C r u z, Sören K r a c h 2018. The impact factor fallacy. — *Frontiers in Psychology*, Vol. 9, pp. 1–7
- P e d a s t e, Margus 2019. Mis on teadus ja kes on teadlane? — *Õpetajate Leht*, 15. XI. Vt opleht.ee/2019/11/mis-on-teadus-ja-kes-on-teadlane
- P e l l e g r i n o, James W., Susan R. G o l d m a n 2002. Comment: Be careful what you wish for — you may get it: Educational research in the spotlight. — *Educational Researcher*, Vol. 31, No. 8, pp. 15–17
- P é r e z - L l a n t a d a, Carmen 2012. *Scientific Discourse and the Rhetoric of Globalization: The Impact of Culture and Language*. London—New York: Continuum
- P o l e s e, Abel 2019. *The SCOPUS Diaries and the (Il)Logics of Academic Survival: A Short Guide to Design Your Own Strategy and Survive Bibliometrics, Conferences, and Unreal Expectations in Academia*. Stuttgart: ibidem-Verlag
- Q u i n t a n i l h a, Tiago Lima, Gustavo C a r d o s o 2018. The impact factor as a legitimator of the scientific knowledge produced: A review of the literature. — *JANUS: NET e-journal of International Relations*, Vol. 9, No. 2, pp. 32–44
- R e s n i k, David B. 2005. *The Ethics of Science: An Introduction*. (Philosophical Issues in Science.) London: Routledge
- R o o s m a a, Eve-Liis, Triin R o o s a l u, Peep N e m v a l t s 2014. Doktorantide teadustöö keele valikutest. — *Ülikool ja keelevalitus*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 42.) Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, lk 36–51
- R u u s, Viive-Riina 2018. Paradigmavahetuse võimalikkusest kasvatus- teadustes. — *Akadeemia*, nr 3, lk 399–430
- S a a r m a, Mart 2012. Teaduse kvaliteedist ja innovatsioonist. — *Riigikogu Toimetised*, 25. Vt rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2016/01/Rito25.pdf

- Sahlberg, Pasi 2010. Rethinking accountability in a knowledge society. — *Journal of Educational Change*, Vol. 11, No. 1, pp. 45–61
- Schneidewind, Uwe, Mandy Singer-Brodowski, Karoline Augenstein, Franziska Stelzer 2016. *Pledge for a Transformative Science: A Conceptual Framework*. (Wuppertal Papers No. 191.) Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy
- Sijuwade, Philip O. 2007. Recent trends in the philosophy of science: Lessons for sociology. — *Journal of Social Sciences*, Vol. 14, No. 1, pp. 53–64
- Soomere, Tarmo 2018. Visandades tuleviku nägu. — *Õpetajate Leht*, 30. XI. Vt opleht.ee/2018/11/visandades-tuleviku-nagu
- Stenhouse, Lawrence 1981. What counts as research? — *British Journal of Educational Studies*, Vol. 29, No. 2, pp. 103–114
- Taubman, Peter M. 2010. *Teaching by Numbers: Deconstructing the Discourse of Standards and Accountability in Education*. London: Routledge
- Teadmiste põhiine Eesti: Eesti teadus- ja arendustegevuse strateogia 2002–2006. 2001. — Riigi Teataja I 2001, 97, 606. Vt www.riigiteataja.ee/akt/73322
- Ubar, Raimund 2018. Teaduspõhisus eesriide taga. — Jüri Engelbrecht (koost. ja toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõtte Eestis 9.) Tallinn: Argo, lk 9–27

2014.–2019. AASTAL ILMUNUD KASVATUS- JA HARIDUSTEADUSTE
PUBLIKATSIOONITÜÜBID*

Aasta	Publikat- sioone aastas	1.1.	1.2.	1.3.	2.1.	2.3.	2.4.	2.5.	3.1.	3.2.
2014	265	53	51	6	2	5	0	5	95	48
2015	244	48	41	3	0	7	0	8	85	52
2016	213	60	33	1	3	4	6	18	60	28
2017	186	45	36	2	2	3	2	8	63	25
2018	233	95	38	3	1	5	8	9	60	14
2019	168	76	19	1	5	0	0	0	56	11
Kokku	1309	377	218	16	13	24	16	48	419	178

Publikatsioonitüübid:

“1. Ajakirja artikkel: 1.1. Teadusartiklid, mis on kajastatud Web of Science’i andmebaasides Science Citation Index Expanded, Social Sciences Citation Index, Arts & Humanities Citation Index ja/või andmebaasis Scopus (v.a kogumikud); 1.2. Teadusartiklid teistes rahvusvahelistes teadusajakirjades, millel on registreeritud kood, rahvusvaheline toimetust, rahvusvahelise kolleegiumiga eelretsenseerimine, rahvusvaheline levik ning kättesaadavus ja avatus kaastöödele; 1.3. Eelretsenseeritud teadusartiklid Eesti ja teiste riikide eelretsenseeritavates teadusajakirjades, millel on kohalik toimetuskolleegium, või eelretsenseeritud teadusartiklid Eesti kultuurile olulistel ajakirjades või teadusartiklid ajakirjades Akadeemia, Looming ja Vikerkaar.

2. Raamat/monograafia: 2.1. Monograafiad; 2.3. Dissertatsioonide seerias ilmunud dissertatsioonid (v.a käsikirjalised); 2.4. Kõrgkooliõpikud; 2.5. Projekti, tellitud teadustöö või analüüsi publitseeritud raport.

3. Kogumiku artikkel / peatükk raamatus / kogumikus / spetsiifiline teadusväljaanne: 3.1. Artiklid/peatükid lisas loetletud kirjastuste väljaantud kogumikes (kaasa arvatud Thomson Reuters Book Citation Index, Thomson Reuters Conference Proceedings Citation Index, Scopus refereeritud kogumikud); 3.2. Artiklid/peatükid lisas mitte loetletud kirjastuste väljaantud kogumikes.”

Allikas: www.etis.ee/Portal/Classifiers/Details/81e52bde-a1a1-490a-a9c4-2df9f3fc3a70.

2014.–2019. AASTAL ILMUNUD KASVATUS- JA HARIDUSTEADUSTE
PUBLIKATSIOONIDE TEEMAD

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Kok- ku
I. Üldkasvatusteadus							
1.1. kasvatusfilosoofia ja selle osa kasva- tusanthropoloogia	8	2	1	2	4	3	20
1.2. kasvatus- ja hariduspsühholoogia	6	0	0	0	2	3	11
1.2.1. õppimine ja areng (kognitiivne psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia)	15	13	17	19	27	12	103
1.2.2. õpihuvi ja -motivatsioon	3	7	3	5	1	1	20
1.2.3. vaimne tervis, läbipõlemine jne	0	2	0	0	5	1	8
1.3. kasvatus- ja haridussotsioloogia (vä- ga avarate suurte hargnemistega): uurib igat laadi ebavõrdsust ja sotsiaalseid eri- nevusi ning muutusi	13	14	7	9	6	10	59
1.3.1. soolisuse uuringud	1	4	8	1	1	2	17
1.4. võrdlev kasvatusteadus	6	4	3	0	8	3	24
1.5. ülddidaktika (katsumõiste ainedi- daktikatele)	24	13	10	11	12	7	77
1.6. pedagoogilise mõtte ja ideede ajal- gu	7	3	3	1	1	4	19
1.7. metatasand — kasvatusteaduste teooriad; kasvatusteadus vaatleb iseend, analüüsitakse teaduse sisu ja metodolo- giat	12	10	11	6	3	0	42
II. Rakenduslik pedagoogikateadus:							
2.1. eripedagoogika (õpiraskused, õpi- keskkonnad)	6	5	10	1	5	5	32
2.2. eelkoolipedagoogika	6	8	5	3	10	3	35
2.3. koolipedagoogika	5	13	4	3	3	0	28
2.3.1. hindamine jne	4	2	4	5	2	4	21
2.4. kõrgkoolipedagoogika	12	12	15	12	12	9	72
2.4.1. õpetajaõpe	11	17	15	11	10	5	69
2.5. andragoogika	4	5	2	4	5	5	25
2.6. geropedagoogika	5	1	5	1	1	3	16

Eesti kasvatus- ja haridusteaduste uurimisteemad

2.7. alternatiivpedagoogika ja rohked uued moodustised: kunsti-, kogemus-, seiklus-, elamus-, aktiivsus- jne pedagoogika 3 9 7 8 9 6 42

2.8. huviharidus 2 0 0 0 1 0 3

2.9. noorsootöö 7 9 2 8 8 8 42

III. Hariduspoliitika ja -juhtimine

3.1. strateegiad 0 0 1 0 0 0 1

3.2. koolikorraldus 2 3 3 0 2 1 11

3.3. haridusinstituutide teooriad (kuulub ka haridussotsioloogia alla) 0 1 0 0 2 1 4

3.4. haridusökonoomika 3 0 0 0 0 1 4

3.5. muutuste juhtimine ja innovatsioon 4 3 4 2 5 3 21

3.6. hariduspoliitikavõrdlus: haridusreformid 2 4 2 0 0 0 8

3.6. koolikultuur, kool kui tervik 1 4 0 1 3 7 16

3.7. õpetaja- ja õpilasuuringud (võivad kuuluda ka teiste valdkondade alla) 32 29 22 14 36 27 160

3.8. Õppekava uuringud 3 8 5 3 7 1 27

IV. Haridustehnoloogia

4.1. õppimine ja õpetamine digirikkas keskkonnas 31 27 30 38 26 20 172

4.2. Töenduspõhine otsustamine digi- andmete abil 27 12 14 18 16 13 100

KRISTI METS-ALUNURM (1975) on õppinud Eesti Humanitaar-instituudi Eesti kultuuriloo õppetoolis 1995–2004, Tallinna Ülikoolis andragoogikat 2013–2015, magistrikraad 2015, kasvatusteaduste doktorant 2016–2020 (TLÜ). Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu filoloogია ja kasvatusteaduste referent a-st 2008, Tallinna Ülikooli haridusteaduste ja humanitaarteaduste instituudi külalislektor a-st 2010.

KATRIN AAVA (1963) on lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti keele ja kirjanduse õpetajana 1988, magistrikraad emakeele didaktika alal 2003, filosoofiadoktor kasvatusteaduste alal 2010. Tallinna 7. keskkooli emakeele ja kirjanduse õpetaja 1987–1996, EBSi Gümnaasiumi

emakeele ja retoorikaõpetaja 1997–2003, Kõrgema Kommertskooli eesti kirjakeele ja normi retoorika ning avaliku esinemise lektor 1998–2003, TPÜ (Tallinna Ülikooli) retoorika ja kirjanduse metoodika lektor 2003–2007, TLÜ eesti keele ja kultuuri instituudi kommunikatsioonieriala lektor 2008–2015, humanitaarteaduste instituudi lektor 2015–2017, TLÜ Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituudi kommunikatsioonidotsent a-st 2017.

ABSTRACTS

JAAN SOOTAK. How far can the cause be from the effect?: Thoughts and paradoxes about causal connection in penal law

The article deals with different forms of causality in penal law, which, on the one hand, should follow the general regularities of laws of nature, on the other hand, however, have developed quite in different ways. The reason is the legal positivist nature of penal law, which excludes the introduction of philosophical, psychological and sociological argumentation, as those would, if not directly dissolve, then at least dilute administration of justice as the legal procedure of the state and would make it a philosophising and sermonising activity.

*In penal law, causality is ascertained by the classical formula *conditio sine qua non*. On the one hand, this is based on the general principle of equivalence (all possible causes are equal for the result), but, on the other hand, theory and practice have had to invent several adjustments which pose the question how far the cause can remain from the result, and by distance, the author does not mean a temporal or spatial distance but primarily separation in the essence of the matter. The adjustments to the classical *conditio* formula (interrupted, alternative causality, etc.) show exceptions where naturalistic causality actually exists, but according to the purely legal formula it would be excluded. On the other hand, a new approach has appeared in the form of the theory of normative or objective attribution which excludes some causal chains as basis for accountability. Thus, a situation has appeared in penal law which is generally based on naturalistic causality, but various exceptions and adjustments make one ask to which extent ordinary causality is applicable in law at all. Here, it should be considered that, differently from penal law as positive law, criminology sees causality — the causes of individual crimes and criminality as a massive social phenomenon — quite differently.*

As one of the few touching points between penal law and criminology, the article views the motive and the objective, which, as subjective causes of the crime derive from sociology and psychology, and, as such, are foreign bodies for legal dogmatics. Strictly speaking, the motive and the objective belong to the previous link of the causality chain — causes of criminal behaviour — and have few connections with causality in material law, but the legislator still uses them in some cases for differentiation of the punishment. As an exception, the insufficiency of naturalistic causality can also be overcome by relying on psychic causality; e.g. when instigating a crime, the instigator's act is considered causally connected with the commitment of the crime, although the causal chain that led to the crime existed in the mind of the criminal. (Auth.)

THOMAS NAGEL. **Moral luck**

Kant believed that good or bad luck should influence neither our moral judgment of a person and his actions, nor his moral assessment of himself.

To counterbalance Kant, Nagel draws attention to a fundamental problem of moral responsibility. The point is that where a significant aspect of what someone does depends on factors beyond his control, moral judgment seems inappropriate. If, however, we continue to treat him in that respect as an object of moral judgment, it can be called moral luck. Nagel analyses the ways in which the natural objects of moral assessment are disturbingly subject to luck, and such luck can be both good and bad. In the latter case, everything seems to result from the combined influence of factors, antecedent and posterior to action, that are not within the agent's control. Since he cannot be responsible for them, he cannot be responsible for their results

Concentration on the influence of factors that are not under people's control leads to the disappearance of the responsible 'self' — it seems to be swallowed up by the order of mere events.

What, however, should a person be like to be the object of these moral attitudes? Though Nagel cannot define the idea of the active self, he considers that its sources are feelings. There is a close connexion between our feelings about ourselves and our feelings about others. Guilt and indignation, shame and contempt, pride and admiration are the internal and external sides of the same moral attitudes. It is this internal view that we extend to others in moral judgment. We extend to others the refusal to limit ourselves to external evaluation, and we attribute to them selves like our own.

Thus, the problem of moral luck cannot be understood without an account of the internal conception of agency and its special connection with the moral attitudes as opposed to other types of value. Nagel does not have such an account. The degree to which the problem has a solution can be determined only by seeing whether in some degree the incompatibility between this conception and the various ways in which we do not control what we do is only apparent. Nagel has nothing to offer on that topic either. But it is not enough to say merely that our basic moral attitudes toward ourselves and others are determined by what is actual; for they are also threatened by the sources of that actuality, and by the external view of action which forces itself on us when we see how everything we do belongs to a world that we have not created. (Edit.)

TIIT KÄRNER. On natural and scientific foundations of social theory or on humane application of human beings

Until now, attempts to develop social sciences have not had a profound theoretical basis. Although it is clear that understanding of social processes presumes clear comprehension of human nature and behaviour, understanding them has been insufficient. Social science has relied on wishful hypotheses (ideologies) rather than on natural sciences. In the last few decades, things have been changing. With joint efforts of evolution biologists, neurologists, psychologists, etc., an understanding is emerging that, to understand human nature, it is necessary to know its evolutionary history. In the current

article, these ideas are presented relying on Antonio Damasio's book *Strange Order of Things: Life, Feeling and Making of Cultures*.

Each living organism must possess the ability to ensure the conditions for continuation of its life (the so-called homeostasis imperative); thus, the mechanism of homeostasis and the development of the organism are inseparably connected. Damasio views in detail their co-evolution in the whole chain of living organisms from unicellular organisms to human society. At transition from lower organisms to higher ones, homeostasis also changes its forms. Through the emergence of specialised organs (primarily the nervous system and the brain), it moves from its initial biochemical and physiological aspects finally to the emergence of consciousness; from there onwards the gene-based management of homeostasis will be, in human society, replaced with culture. Thus, both emotion-based culture and social institutions created with its help — the so-called broadened homeostasis — are the means that humankind has acquired during its natural evolution to ensure its existence and development. Due to differences in geography and development history, cultures differ from one another, which appears promising for humankind as a whole, as each of them means a different option for survival. On the other hand, however, there is a source of potential conflicts, as each organism tries to protect its survival rule. Finally, Damasio discusses the future prospects of humankind as a whole under the present conditions.

The development of humankind is inseparable from general natural development, as humans are part of nature, although we had forgotten it meanwhile. Like the development of nature is unpredictable, dependent on chance, so is the fate of human society. Under such conditions, the best possible homeostasis strategy for global humankind seems to be independence of possibly homogeneous cultural units without great internal contradictions (national cultures) in search for their development trends in combination with close economic cooperation and information exchange. Thus, one should behave like people finding themselves in an unknown envi-

ronment and in the future should behave. Although precise prediction of the future is impossible, scientific treatment of human nature enables us to avoid the errors humankind has made in the recent past. (Auth.)

RAIVO KALLE, HELDUR SANDER. Church willow, catkin willow: The complicated journey of two willow species to become sacred trees

Branches with willow catkins are some of the most important harbingers of spring, and, in this season, they have been used everywhere in Europe because of their beauty and for ritual purposes. The vitality of this tradition has been proved by its history of several thousands of years. Which willow species characterise our region, and how is Estonia similar to or different from its neighbours in this respect? Are they cultured or natural species? And, if cultured, what has been the history of their introduction? In the article, we try to find answers to these questions.

*In Europe, one of the most essential catkin trees used to celebrate Palm Sunday has been *Salix caprea* L., which is also known in Estonia as the “pussy willow”. In Estonian botanists’ opinion, several other species blooming in early spring, like *S. phylicifolia* L., *S. acutifolia* Willd., *S. daphnoides* Vill., *S. myrsinifolia* Salisb., *S. cinereal* L., *S. aurita* L. and *S. purpurea* L., also qualify as “pussy willows”.*

*Although several sources from the first half of the 19th century mention that both *S. acutifolia* and *S. daphnoides* were growing in Estonia naturally, doubts have been expressed about this since the end of the 20th century. The reason is that Estonia is located on the borderline of the habitat of these two species. The natural habitat of *S. acutifolia* lies to the east of Estonia, in Russia; *S. daphnoides*, however grows in the west, in Europe and on the Scandinavian peninsula. Planting of both species on dunes has been promoted for a long time to prevent sand from being blown away. A proof of this use is that only one clone of *S. daphnoides* or a species propagated by humans has been found on the Baltic Sea coast in Latvia. The long-time use of *S. acutifolia* as a catkin tree is shown,*

however, by the fact that dendrologists have found only male trees in the wild, which also refers to artificial propagation. Namely, the branches of male trees are used on Palm Sunday. For economic use, they were recommended to be planted as honey plants, to get twigs for wickerwork and willow bark, also as hedge trees.

*In south-eastern Estonia willows with their reddish-brown bark have become essential yard trees. Setos (Orthodox south-eastern Estonians), Russians living on the shore of Lake Peipsi and Estonians all planted them in their gardens. Based on descriptions and local observations, they planted both *S. daphnoides* and *S. acutifolia*. Because of their decorative appearance in early spring and particularly under the influence of the Orthodox church, their branches have become a part of the Palm Sunday ritual, and local communities consider some individual trees sacred. Palm Sunday and Easter customs are still viable in south-eastern Estonia — willow branches are brought into the rooms or used to decorate graves; a branch blessed in church is placed next to the icon to protect the home or above the cowshed door to protect the animals. Older people still remember the custom that children were whipped with catkin branches in the morning as this was believed to make them diligent. (Auth.)*

TOOMAS KIHU. **Windows**

Reiner Brockmann's poetry. Turned from German into Estonian or rendered into present-day Estonian by Wimberg

EVE PORMEISTER. **Eternal search: A journey to oneself. An interview with Jaak Jõerüüt**

The final impetus to invite Jaak Jõerüüt, an Estonian prose writer, poet, essayist, former defence minister and diplomat, to an electronic walk came from his novel Political Lady's Glove, published last autumn. The aim of the talk was not discovering any secrets or dissection of the writer's internal

life but learning about the fundamentals of his existence — opening his own (secret) internal doors and mental states, discovery of one's ego — focussing on what is for him the inevitable precondition of being a fully-fledged writer, for such a way of life. The eternal search, the journey to oneself does not absolutely mean seclusion — on the contrary, this also includes interpretation of the environment around himself and communication with it. Thus, against the background of the writer's own creation and world literature, we reflected on the micro- and macrocosm, on life and literature over times and in the turmoil of history. We talked about love and mortality, remembering and forgetting, happiness and sorrow for humankind, the power of words, ideas and images, about appreciation of literature and respect for the writer, the Nobel Prize and Peter Handke, but also about democracy in politics and literature, the balance and harmony needed for life and honouring of nature, etc. Jaak Jõeriüt, who answered my questions frankly and emotionally, wittily and incisively, and sometimes surprisingly, has always wanted to see the world as an integrity. (Auth.)

KRISTI METS-ALUNURM, KATRIN AAVA. Estonian educationalists' research themes and researchers' assessment of the current status of research

As a research area serving public interests, educational research depends on political, social and economic changes in the society and is closely related to higher education policy. Present-day research is characterised by being based on projects, competition inside and between the universities for financing, quantitative measurement of researchers' productivity. Thus, interdisciplinary education research has been influenced by global institutions (OECD, World Bank, EU), global, national and universities' strategy documents, decisions on education policy, principles of financing and accreditation, practices of distributing research grants. As research is a public social good, questions arise about the aims of educational research, its beneficiaries and whether the re-

searchers participating in global competition influence the local educational life and support its development.

A study based on the data of the Estonian Research Information System investigated which educational themes were researched in 2014–2019, and in which language the results were published. The main research areas of articles of categories 1.1 and 3.1 which are published mostly in English were educational technology and teacher and student studies. To answer the question how Estonian educational research has succeeded in fulfilling its tasks, the results of the study were the following: 1) profound research dealing with reinterpreting of knowledge has remained in the background because of the need to issue 1.1 and 3.1 research publications; the philosophical themes of upbringing and education are insufficiently covered; 2) experts state that there are few applied studies and practising teachers do not apply the research results; 3) experts state that the needs of local stakeholders of education have been neglected; 4) experts do not see a consensus about the aims of research or research-based decision-making by politicians. Experts are of the opinion that decisions on education made in the society are not based on research; researchers experience political and administrative pressure and are isolated because of competition. By issuing 1.1. publications, they increase quantitative results which need not have an impact on local educational life. (Auth.)

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXV

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

KATRIN AAVA PhD (1963), associate professor of communication at the Baltic Film, Media, Arts and Communication School, Tallinn University

REINER BROCKMANN (1609–1647), Baltic German pastor, poet and translator

RAIVO KALLE PhD (1976), biologist, postdoctoral fellow at the University of Gastronomic Sciences in Pollenzo, Italy

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

TIIT KÄRNER PhD (1942), physicist

KRISTI METS-ALUNURM MA (1975), subject librarian for philology and educational sciences at the Academic Library of Tallinn University, visiting lecturer at the School of Humanities, Tallinn University

THOMAS NAGEL PhD (1937), US philosopher, emeritus professor of New York University

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

EVE PORMEISTER PhD (1956), Germanist, librarian at the Department of Exile Estonian Literature in Tartu Public Library

HELDUR SANDER MA (1946), geographer

JAAN SOOTAK PhD (1948), professor of criminal law at the University of Tartu, adviser to the Criminal Law Chamber of the Supreme Court of Estonia

VIVE TOLLI (1928–2020), Estonian artist

WIMBERG (1979), Estonian writer and scriptwriter

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXV

27. veebruar [1947] (neljapäev). *Stud. agr.* Arved Raun maetakse alles täna Maarja kalmistule Maarja kalmistu õnnistusmajast, kuhu 21. veebruaril viidi. Matmine viibis, kuna hauakaevamisega pole mõnede raskuste tõttu varem valmis saadud.

Rektor olla Moskvast helistanud, nagu rääkis I. Maaroos, et dotsendi kutse andmist õppejõududele, kel puudub teaduslik kraad, ei olevat mõtet nõukogu päevakorda võtta, kuna Kõrgema Hariduse Ministeerium olla nende suhtes asunud eitavale seisukohale. Prof. Bernakoffile on sm. Haberman teinud kirjaliku noomituse lahkumise eest nõukogu koosolekult, sissekandmisega teenistuslehte.

28. veebruar (reede). Järjekordne ülikooli nõukogu koosolek. Päevakorras on muu seas õpperaamatute kirjastamise küsimus, milles on tekkinud ootamatu pööre. Nimelt on Moskvast asunud seisukohale, et kui Liidus on teatud õpperaamat ilmunud, mis tunnistatud Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt kõrgemate koolide tarvis sobivaks, siis teist samaalalist õpperaamatut enam kirjastada ei tule, olgu siis et sellel on ilmunuga võrreldes tunnustatud paremusi. Säärasel korral ilmuks ta Liidus vene keeles, mis teeb ta kõigile kättesaadavaks. Ilmuda võivad vaid raamatud aladelt, millel need Liidus puuduvad, kui nende tiraaž pole liig väike. On mõttetu näit. kirjastada 600-leheküljelist eriainelist matemaatika õpperaamatut, kui ainet kuulab vaid 7 üliõpilast. Üldse tuleb algupäraste õpperaamatute kirjastamist tunduvalt piirata, küll aga avaldada tõlkeid Liidus ilmunud tunnustatud õpperaamatuist.

See seisukoht tabab raskesti õppejõude, kel oma aine alal juba õpperaamatud valminud või valmimas, ja nende arv pole väike. Seni oli õpperaamatute kirjutamine ja kirjastamine tunnistatud kiireks, esmajärguliseks küsimuseks.

Järgnevalt tunnistatakse kinnisel hääletamisel eestiaegsed magistrid: 1) Evald Möls¹²³² (45 häält poolt, 0 vastu, 2 sedelit rikutud) geoloogiateaduste kandidaadiks; 2) Richard Viidalepp¹²³³ (45 h. poolt, 0 vastu, 1. sedel rikutud) filoloogiateaduste kandidaadiks; 3) Silvia Talts¹²³⁴ (45 h. poolt, 0 vastu, 1 sedel rikutud) bioloogiateaduste kandidaadiks; 4) Elsa Varep, sünd. Pastak¹²³⁵ (46 poolt, 0 vastu) bioloogiateaduste kandidaa-

¹²³²Evald Möls (Mels; 1905 – 19. XI 1964 Tartu) lõpetas T(R)Ü matemaatika-loodusteaduskonna 1942 ja 1945, *mag. sc. nat.* 1942, geoloogia-mineraloogiakandidaat 1952, ÜS Concordia liige. Metsapraaker 1927–1928, meremees 1928–1938, Loodusvarade Instituudi geoloogia-pedoloogia sektiiooni assistent 1938–1940, Tööstuslike Uurimiste Instituudi geoloog 1940–1944, ENSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituudi maavarade osakonna sektorijuhataja 1944–1945; TRÜ mineraloogia ja petrograafia kateedri juhataja ja dotsent 1945–1950, mineraloogia ja paleontoloogia kateedri juhataja ja dotsent 1950–1958, mineraloogia ja geoloogia kateedri juhataja ja dotsent 1958–1960, sama kateedri dotsent 1960–1964; ENSV TA Geoloogia Instituudi sektorijuhataja 1947–1950.

¹²³³Richard Viidalepp (Richard Voldemar V.; Viidebaum; Wiedebaum; 1904 – 3. VI 1986 Tartu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1940, *mag. phil.* 1942, filoloogiakandidaat 1965, ÜS Veljesto liige. Eesti Rahvaluule Arhiivi ametnik 1929–1938, abijuhataja 1938–1940, Kirjandusmuuseumi teadur 1940–1945 ja 1946–1947, teadusdirektor 1945–1946; ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori teadur 1947–1952, rahvaluule sektori juhataja 1952–1962, vanemteadur 1962–1979.

¹²³⁴Silvia Talts (Krastin; 1901 – 29. VI 1992 Tartu) lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna 1928, *mag. bot.* 1930 (bioloogiakandidaat 1947). TÜ fütopatoloogia kabineti assistent, seejärel taimemorfoloogia ja -süstemaatika instituudi nooremassistent 1931–1932; Tallinna Pedagoogilise Muuseumi ekskursioonijuht 1933–1941, Tapa Gümnaasiumi õpetaja 1941–1944; põgenes 1944. a Saksamaale, Tallinna linnaarhiivi varade hooldaja 1944–1945, sõjaväeapteegi juhataja Poolas 1945–1946; ENSV TA Bioloogia Instituudi (ZBI) botaanikasektori vanemteadur 1947–1972, botaanikasektori juhataja 1949–1950.

¹²³⁵Elsa Varep (Pastak; 1908 – 28. X 1955 Tartu) õppis TÜ arstiteaduskonnas 1928 ja matemaatika-loodusteaduskonnas 1929–1933, lõpetades selle, *mag. sc. nat.* 1936 (bioloogiakandidaat 1947). TÜ taimemor-

diks; 5) Maimu Tõldsepp¹²³⁶ (47 h. poolt, 0 vastu) ajalooteaduste kandidaadiks ja 6) Salme Suik¹²³⁷ (47 h. poolt, 0 vastu) põllumajandusteaduste kandidaadiks.

Jooksvate asjade all teatab koosoleku juhataja H. Haberman, et tema on teinud kirjaliku noomituse prof. F. Lajale koosolekutest puudumise, prof. R. Bernakoffile koosolekult omavolilise lahkumise eest ja dots. Ennulole joobnud olekus loengule ilmumise eest. Bernakoffi pole ka sel koosolekul näha.

Lõpuks konstateerib H. Haberman, et koosolekule on hilinenud dots. Madisson, dots. Sossi, dots. R. Kleis, prof. G. Kingisepp, prof. E. Aunap ja veel keegi, keda enam ei mäleta, ning pärib hilinemise põhjusi. Koosolek tunnistab põhjused vabandavaiks. Ja äkki on tunne, et Tartu Riikliku Ülikooli Õpetatud Nõukogu liikmed, paljud neist auväärased teadlased, ei istu mitte nõukogu koosoleku saalis, vaid klassiruumis koolipingil, nagu mitmeid, osalt juba arvukaid aastakümneid tagasi, ja kooliõpetaja nõuab neilt, väikestelt poisikestelt, miks nad on kooli hilinenud. Tulevad noomitused, nurkapanekud, kojusaatmised. . .

Kuigi õpetatud nõukogu ajutise kodukorra seitsmes paragrahv ütleb, et ülikooli nõukogu liikmed ja kutsutud isikud ei või istungilt puududa vabandava põhjuseta ja puudumise põhjustest tuleb rektorile teatada võimalikult istungi alguseks, jättes hilinemiste põhjuste pärimine masendava mulje. Enamik õppejõude lahkus koosolekult vaikselt, enesesse süvenenult.

foloogia ja -süsteematika instituudi assistent a-ni 1944; ENSV TA Bioloogia Instituudi (ZBI) botaanikasektori vanemteadur 1947–1955.

¹²³⁶Maimu Tõldsepp (Tõldsep; 1902 – 26. V 1990 Võru) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna ajaloolasena 1929, *mag. phil.* 1929. Võru Gümnaasiumi õpetaja, HTG ajalooõpetaja Tartus a-st 1933.

¹²³⁷Salme Uuskam (Salme Amanda U.; Suik; 1905 – 12. V 1996 Kiisa, Saku vald) õppis TÜ arstiteaduskonnas 1924–1925 ja põllumajandusteaduskonna agronoomia osakonnas 1925–1930, lõpetades selle, *mag. agr.* 1932 (põllumajanduskandidaat). Vaeküla Põllutöökooli õpetaja 1930, Kehtna Kõrgema Kodumajanduskooli karjajoiu ja piimanduse õpetaja 1932–1947, Tallinna Õpetajate Instituudi (Pedagoogilise Instituudi) loodusteaduse ja geograafia kateedri juhataja ning dotsent 1947–1959, ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi töö- ja tootmisõpetuse sektori juhataja ja teadur 1959–1961.

3. märts (esmaspäev). Järjekorraline kateedrite juhatajate koosolek. Arutatakse üliõpilaste värbamiskampaania plaani arstiteaduskonnas 1947. a. kevadel. Leitakse, et noorte juurdevool arstiteaduskonda on sedavõrd suur, et värbamiskampaania järele pole tarvidust, võiks ehk vaid juurdevoolu pidurdada ja arstiteadust näidata kõige ebageeldivamast küljest, nagu seda tegi omal ajal prof. Sommer oma esimestel anatoomialoenguil. Otustati avaldada päevalehtedes siiki mõned selgitavad kirjutised. Arstiteaduse ülesandeid selgitada mitte noortele, vaid õpetajatele “Nõukogude Õpetajas” võtab oma peale prof. A. Valdes, et õpetajad oskaksid noori suunata vastavalt nende huvialale. Stomatoloogia õppimisvõimaluste käsitlemine “Rahva Hääles” jääb V. Hiie hooleks, kuna farmaatsia ala selgitamine tehakse ülesandeks prof. N. Veiderpassile.¹²³⁸

Teemad palun minule võimalikult kohe teatavaks teha, samuti kirjutiste autorid, ütles kokkuvõtet tehes dekaan. — Autorid on teada, hüüab seepeale Hiie, mis neist veel teatavaks teha, minu nimi on Hiie. Üldine naer.

Värbamiskampaaniale teistesse linnadesse otsustatakse saata vaid dots. K. Kõrge, ja nimelt Saaremaale, kust ta ise pärit. Sobivaks ajaks leitakse maikuu. — Kui valge sirel õitseb, tähendab keegi. Raadios värbamissõnavõtuga [esinema] volitatakse prof. G. Kingiseppa, kes käsitleks teoreetilisi meditsiinilisi aineid ja arstlikku tegelust üldse, kui arstide seltsi esimees.

Teadusliku töö perspektiiv- ja detailplaan aastaks 1946–1950 on Moskvast tagasi saadetud ning tuleb vastavalt uutele vormidele ümber teha.

5. märts (kolmapäev). Miku, meie kass, on juba teist päeva haige: ei puhasta ennast enam, ei söö, vaevalt joob mõni tilk vett, lamab apaatselt, poolkinniste ilma silmadega, raskelt ja kiirendatult hingates ning vahel turtsudes. Vaevalt reageerib oma nime nimetamisele. Kiirendatud hingamine muutub sageli perioodiliseks,

¹²³⁸Kõik nimetatud artiklid jäid kirjutamata.

siis omab jälle ühtlase, kuid kiire rütmi. Tugev prostratsioon.¹²³⁹ Nähtavasti on tegu kopsupõletikuga.

6. märts (neljapäev). Miku lamab nõrgana soojal pliidil, endiselt kiiresti hingates. Vahel oigab nagu haige inimene. Ei võta enam vett ega piima. Tema lõpp on vist lähedal. Miku ihuarst, minu vana sõber prof. A. Laas on samuti arvamisel, et tegu on kopsupõletikuga.

*

Hiline õhtune tund. Istun oma kirjutuslaua taga ja töotan. Äkki kuulen valjut piinatud häälistsust, nagu inimese karjet. Esimesel hetkel ei oska orienteeruda, siis meenub minule Miku ja jooksen kööki. Miku lamab endiselt pliidil, korisevalt häälitsedes. Lõuast on tulnud vahust vedelikku. Hingamine on katkendiline, vaibub, kuid lühikese aja möödudes tekib taas. Siis tekib nagu valuline turtsumine, lõuad on avatud. Turtsumine ja hingamine muutub ikka harvemaks. On selge, et lõpp pole kaugel. Äkki hakkab loomake visklema ja tagumisi jäsemeid tõukeliselt eemale pilduma. Mõne minuti möödudes vaibuvad ka tõuked ja hingamine katkeb. Siis tõmbab Miku esimesed käpad rinnale, nagu tahaks neid kokku panna, kuid sirutab nad jälle välja. Lõuake tõmbleb kord, siis lödveneb kogu keha, paar korda veel nagu liiguks kõht hingamisliigitusile järgides, siis jääb kõik vait — Mikut, kes aastaid mul peaaegu iga päev mul silmade ees olnud, ka raskeil sõjapäevil (pommitamisel ronis ta voodi alla), ei ole enam. Polnud kunagi varem looma agooniat näinud, oli nii palju ühist inimese viimse heitlusega.

Seisin kaua Miku korjuse ees pliidil, vaadeldes elust lahkunud loomakest, ja oli kuidagi kurb, nagu oleksin kaotanud lähedase sõbra. Siis võtsin uusima "Postimehe" numbri ja katsin sellega Miku nagu surilinaga. Surma hetkel vaatasin mehaaniliselt kella, see oli 23.40.

7. märts (reede). Minu 50. sünnipäev, elu kuldjuubel. On veel öö, õigemini küll juba varane hommik, sest kell näitab algava päeva

¹²³⁹S.t 'organismi ülim kurnatus, kehajõu äärmine nõrgenemine, sügav väsimus, millega kaasneb täielik apaatia'.

esimest tundi ja 40 minutit. Seisan oma pimedas töötoa akna juures ja vaatan välja. On ähmaselt kuuvalge. Taevas on küll hallis pilvis ja õhus hõljub kerge udu, kuid madal püstlaudadest aed raagus sirelihekega minu ees ja puuriidad naaberõues on selgesti näha. Majad on viimseni pimedad, ainult ühest aknast paisab veel tuli. Taamal laiuvad lumised väljad. Raudtee kuusehekk nende taga on enam aimatav kui nähtav, teed tähistavad vaid kahe rööbaste pöörangu liikumatud tuled — üks punane, teine valge, nagu kaks omaette maailma...

Seisan ja vaatlen kõiki neid tuttavaid, loendamatu kordi nähtud üksikasju ja äkki haarab mind mingisugune salajane valu, üksinduse kurbus... Minu 50. sünnipäev aga on saabunud...

*

Viimaste päevade tuisud on matnud mu ema kalmu sügavatesse lumehangedesse, nii et juurde pääseda on raske. Kuid lumi mind ei takista. Minu 50. sünnipäeval ei pea ema üksi olema, ka tunnen ma ise sügavat vajadust sel päeval tema kalmul vaikselt palves hetkeks oma pead langetada. Lahutavad ju vaid 45 päeva tema surmapäeva minu 50. sünnipäevast, millist kaasa elada saatus ei tahtnud temale enam võimaldada. Siiski haarab mind sügav tänutunne samale saatusele, kes mulle säilitanud ema kõigele vaatamata ligi viis aastakümnet. Ja silmade ette hakkab kerkima katkendlikult, kuid haruldaselt selgesti ununenud pildikesi sest pikast ajast... ja neid on palju, palju...

Ümberringi aga valitseb talvise argipäeva hommikutunni vaikus. Ainult sirelipõõsal kalmu läheduses vilistab ja kädistab salkkond leevikesi (*Pyrrhula pyrrhula pyrrhula* (L.)), kuna tuisanud suure kuuse tüvel trummeldab agarasti suur kirjurähn (*Dryobates major major* (L.)),¹²⁴⁰ väikeste vaheaegadega kõrgelt ja teravalt häälitsedes...

*

Prof. A. Valdes on saatnud õnnesoovina mu elu kuldjuubeliks (see väljendus on pärit temalt) esimesi õrnu kevadisi maikelukesi. On saabunud ka teisi õnnesoove.

¹²⁴⁰Ka *Dendrocopos major*.

8. märts (laupäev). Astun nagu tavaliselt oma assistentide saatel järjekorraliseks loenguks auditooriumi, kuid äkki tajun, et mu kuulajaskond — III kursus — on ebaharilikult vaikne ja näen oma üllatuseks kateedri kõrvale toolile asetatud suurt õitsevat valget sirelit. Mu ette astub kursuse vanem Lia Ehrglis,¹²⁴¹ õnnitleb mind oma kaasvõitlejate nimel juubeli puhul ja soovib edaspidiseks tööks edu ja jõudu. Surun tugevasti tema kätt. Olen sügavasti liigutatud ja tänan kursust lühidalt, kuid südamlikult. Ei uskunud, et üliõpilased mind meeles peavad...

*

Enne loengut soovisid mulle õnne minu assistendid, kusjuures Dora Zagorje, kes kõikide nimel lühikese tervitusega minu poole pöördus, punastades tunnistas, et tema ja tema kaaslased minu juubelist alles mõni minut tagasi teada on saanud ja sellepärast midagi mulle üle anda päeva tähistuseks ei saa. Täna sin kõiki õnnitluse eest ja lohutasin neid lõbusalt, et kingid sugugi vajalikud pole. Siiski andis hiljem Zagorje minule üle kunstipäraste nahkkaantega retseptibloki, mille esimesele leheküljele H. Hintsari käekirjaga oli märgitud õnnitus "kallile lugupeetud šeffile". Õnnitus kandis N. Grozdovi,¹²⁴² D. Zagorje ja H. Hintsari allkirja.

9. märts (pühapäev). Sünnipäeva gratulantide vastuvõtt minu kodus. Ilmunud on arstiteaduskonna dekaan prof. A. Valdes, prodekaan prof. N. Veiderpass, eesti luule vanameister K. E. Sööt, prof. A. Laas, prof. E. Ilus, Tartumaa sanitaarinspektor dr. E. Lukk, Tartu Tuletõrje Brigaadi pealik ins. J. Roo ja tema asetaitleja F. Saarsen ning ronijate kompanii esindaja A. Tikkan, mitmed abikaasadega.

Äkki kostab valju ja kestav uksekella helin ja ukse avamisel siseneb pikk rongikäik, mille lõpp ulatub maja teisele korrale prof. V. Hiie korteri viivale trepile. Ees sammub prof. Hiie abikaasa dr. Alma Joa-Hiie rohelisega kaunistatud õitsvate maikelukeste potiga käes ja lõbusa naeratusega näol, tema järel sama lõbusalt naeratades mu vana sõber Artur Odrats suure val-

¹²⁴¹Lia Viires (Ehrglis; 1924 – 11. IV 2017 Pärnu), lõpetas Tartu 2. Progümnaasiumi 1940.

¹²⁴²S.t Natalie Grozdova.

ge ümbrikuga ning tema selja taga dots. A. Rulli, vaevu vedades suurt raamitud õlimaali. Neile kolmele aga järgnevad akad. prof. V. Vadi, prof. E. Aunap, prodekaan prof. E. Karu, prof. V. Hiie, prof. R. Bernakoff ja mu vanad ülikoolisõbrad Fritz Tammik¹²⁴³ ja Oskar Kontor,¹²⁴⁴ kõik abikaasadega. Jääb mulje, nagu oleks saabunud (rongikäigu kogunemiskohaks oli nähtavasti prof. V. Hiie korter) katolikuusuliste kiriklik protsessioon risti ja pühapildiga.

Rongikäik jääb mu ette seisma ja A. Odrats pöördub mu poole päevakohase tervitusega, tähendades, et ma 50-aastaseks saanud noormehe east küpsesse meheikka olen jõudnud ja täie rahuldustundega tagasi võin vaadata möödunud aastatele, mis on olnud pinge- ja sündmusrikkad, aga ka viljakad oma töö poolest. Kuid seisakut ei tohi olla ja töö peab jätkuma, milleks sõprade ring, keda tema esindab, soovib minule jõudu ja edu. Päeva tähistuseks aga palub ta vastu võtta kunstniku J. Võerahansu¹²⁴⁵ poolt lõuendile maalitud Otepää maastiku, tükikese kodumaad, mille püha pinda mina kui tõsine eestlane ei ole maha jätnud ka kodumaa kõige raskemal hetkeil. Ümbrikus aga, mis maali juurde kuulub, leian ma nende sõprade nimed, kes mind tema kaudu õnnitlevad.

A. Odratsi järel pöördub mu poole lühikese tervitusega Tartu Linna Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu Nõukogu ja Tartu Tuletõrje Brigaadi ronijate kompanii nimel ins. J. Roo, andes ühtlasi üle nõukogu poolt hõbeportsigari vastava pühendusega ja ronijate poolt kompanii puna-valge laualipu hõbeplaadiga.

¹²⁴³Friedrich Tammik (Friedrich Johannes T.; 1894 – 17. XI 1966 Tartu) õppis TÜ õigusteaduskonnas 1925–1928, korp! Revelia liige.

¹²⁴⁴Oskar Kontor (1902–1968) õppis TÜ õigusteaduskonna kaubanduse (majandusteaduse) osakonnas 1925–1935, korp! Revelia liige.

¹²⁴⁵Johannes Võerahansu (1902 – 17. X 1980 Tallinn) lõpetas Kõrgema Kunstikooli Pallas 1940. Kõrgemate Kujutavkunsti Kursuste, Kõrgema Kunstikooli Pallas ning Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1940–1955, Tartu Kunstikooli õpetaja 1955–1957, Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1957–1966, professor 1966–1973, maalikateedri juhataja a-ni 1966.

Siis võtab sõna hallipäine, juba 84-aastane eesti luule vana-meister K. E. Sööt ja kannab tasase raugahäälega ette tema poolt mu juubeliks loodud luuletuse:

Professor *dr. med.* Herbert Normannile

7. märtsil 1947

Arstina oled Sa päästjate rühmasse sellesse kuuluv,
Kellele küllaltki tuttav on mure ja valude voodi,
Elamislootuse viimsegi vilkuva sädeme õhe.
Sageli oled küll, enese elugi kaalule pannes,
Inimeshingi Sa Toonela väravalt tagasi toonud,
Et neile võimalust pakkuda elus veel jätkata käiku,
Kevade õites ja päikesekullas veel õnnelik olla!

Õilis see kutse, õilis see isik, kellele antud
Päästmise-usaldus elu- ja surmatee vaheldusjaamas!

Soovin, et jätkuks Sul aastaid veel tegevusrikkaina palju
Edasi töötada Kõrgema Kooli õppejõu kutses,
Otsitud arstina, ühtlasi kirjanik-uurija olles!
On ju meil eestlastel tunnuseks — töö ja töö, lõputu töö!

Vaikselt on jäänud, paljude silmad on niiskunud. Surun liigutatult vanahärra kätt, kes juba pikemat aega mu patsient.

Tekkinud vaikuse katkestab naine, paludes külalisi maitsta meie Rootsi lauda ja jaguneda oma äranägemise järgi rühmadesse väikeste laudade ümber, mis rohkearvuliselt mitmesse ruumi paigutatud. Algab elevusrikas sagimine ja varsti kõlab juba R. Bernakoffi mehine lauluhääl, mis kõiki kaasa kisub: “Kas tunded maad, mis Peipsi rannalt käib Läänemere rannale.” Järgneb palju ilusaid eesti laule. Minult nõutakse mu leibkantuse “O alte Burschenherrlichkeit”¹²⁴⁶ ettekandmist, ja varsti seisab E. Lukk juba toolil püsti, esitades temale omasel viisil, kätega elavalt taktilüües oma armsat laulu “Viola, Bass und Geigen”...¹²⁴⁷

¹²⁴⁶19. sajandi esimesest poolest pärit üliõpilaslaul (avaldati esimest korda 1825), eesti k “Oo burši hiilgus endine...” (tlk Jüri Uluots).

¹²⁴⁷19. sajandi algusest pärit üliõpilaslaul, mille sõnade ja viisi autor on teadmata.

Peale kohvi serveerimist algavad kõned. Esimesena võtab sõna prof. A. Laas, meenutades meie kokkupuutumisi möödunud aegadel ja saatuse kätt, kes meid jälle ülikooli õpetatud nõukogu koosolekuil kõrvuti istuma ja vestlema on pannud. Minu eluteed ülikoolis iseloomustab V. Vadi, näidates, et ma kohe peale ülikooli lõpetamist sisehaiguste alal assistendina pikemaks ajaks töötama jäin, siis arstiteaduse ajaloole end pühendasin ja seda ala peaaegu esimese eesti soost pioneerina palju aastaid viljeldanud olen, koostades muu seas ka "Eesti meditsiini bibliograafiad", millede väärtus on jäädav, viimaseil aastail sisehaigustele tagasi olen pöördunud ja neid praegu edukalt õpetan, sellele vaatamata aga soovib, et ma arstiteaduse ajalugu ei unustaks, kuna see aine meil on täiesti söödis ja vajab põhjalikku uurijat; paneb ette laulda minule "Vivat academia", mis ka kõikide külaliste püsti seistes toimub.

Humoorika sõnavõtuga esineb järgnevalt F. Tammik, hüüdes pateetiliselt "Elu on võitlus!", ja selgitab siis, et nii filosofeeris keegi Tallinnast, Kassisaba kandist päritolev sümpaatne meeskodanik, kelle filosoofilised kalduvused ilmnesid tavaliselt hetkel, mil ta võitluse esimese pudeliga oli õnnelikult lõpule viinud. Kui neid sõnu veidi analüüsida, siis ilmneb, et noor inimene juba oma esimesel aastakümnel algab võitlust enda vanemate, tädi- ja onude ning kasvatajatega. See võitlus lõpeb harilikult lüüasaamisega selle sõna otseses mõttes. Teisel aastakümnel võitleb inimene direktorite, inspektorite, klassijuhatajate, repetiitorite ja eksaminaatoritega. Kolmandal aastakümnel ilmuvad areenile rektorid, prorektorid, dekaanid, professorid ja muud sellelaolised veiderdajad. Neljas aastakümme ei ole palju parem: dissertatsioonid, promotsioonid, kirjastajad, kliendid ja patsiendid. Viiendal aastakümnel tüütavad inimest retsensioonid, sessioonid ja ovatsioonid. Mina kui juubilar olen need esimesed viis aastakümnet edukalt läbi võidelnud, jõudnud kuldseks keskikka ja mu päike seisab seniidis, ühtlasi olen ma saanud täismeheks, sest alla viitkümmet aastat loetakse ju meest veel poisikeseks. Veel ülejäänud viiskümmend aastat võitlen ma kindlasti sama edukalt läbi, milleks soovib jõudu ja tervist.

Kuid juba ilmub laudade vahele R. Bernakoff ja juhib kavala naeratusega koosolijate tähelepanu tõsiolule, et minul kui juubi-

laril on habe aetud, puhas särk seljas ja puhas krae kaelas, ma olevat isegi vannis käinud, mida kõike varem pole olnud (?!). Küsib, kelle teene see on, kelle loodud sõbralik kodu, mis täna külalislahkelt oma ukseid avanud. See olla vaid mu abikaasa teene, ja paneb ette laulda temale "Neiukene, noorukene" ... "Laulu korduv salm "Ööbik laulis metsavilus, laulis neiule" toob abikaasale üksmeelse hüüdnime "ööbik".

Kuid ka A. Valdesel on midagi öelda. Ta hoiab käes minu bibliograafia esimest köidet ja räägib habemesse kasvanud musta kraega mehest, kes aastaid tagasi harukordse püsivusega istus nädalaid ja kuusid tolmuses raamatukogus, uurides kolletanud ajakirju ja raamatuid, sellal kui teised nautisid loodust ja päikest, kuni leidis raamatukogust oma ööbiku. ...¹²⁴⁸

V. Hiie iseloomustab edasi lõbusas sõnavõttus meie heanaaberlikku vahekorda viimase kolme aasta vältel, mil ühes majas elame. See vahekord on olnud haruldaselt sõbralik ja harmooniline, oli aga ometi karile jooksmas kurva vahejuhtumi tõttu, mis toimus umbes aasta tagasi. Nimelt oli tema koer Bembo hammustanud minu kassil Mikul saba otsa läbi, mis jäi elutult rippuma. Osutus vajalikuks operatsioon. Kuid tema, Hiie, abi ei otsitud, vaid paluti prof. Laas. Vahekord püsis pikemat aega pinevana, kuni aegamööda leevenes. Nüüd on Miku surnud, Bembo aga luusib kurvana ringi, tal pole enam kedagi jälitada.¹²⁴⁹ Meie vahekord aga on muutunud endiselt sõbralikuks ja harmooniliseks. Paneb ette laulda "Mu meelen kuldne kodukotus".¹²⁵⁰

Lõpuks võtab sõna veel F. Saarsen, iseloomustades minu tööd Tartu Tuletõrjes ja soovides jõudu ja tahet selle edukaks jätkamiseks.

Kõned on läbi. Meeleolu on muutunud ülevaks ja haruldaselt lõbusaks. Oodatakse minu vastust. Ja ma vastangi. ...

¹²⁴⁸"Tutvusin oma abikaasaga Eesti Rahva Muuseumi arhiivraamatukogus, kus tema sellal, kui ma seal oma bibliograafiat koostas, ametis oli." *Herbert Normanni märkus*. — Erna Normann töötas ERMi arhiivraamatukogus 1929–1938, abiellus Herbert Normanniga 1932. aastal.

¹²⁴⁹Sõna kohale kirjutatud: *hammustada*.

¹²⁵⁰Andres Renniti (1860–1936) luuletus "Kallis kotus" (1892), seadnud Fr. Saebelmann.

Vastan, et tunnen siirat rõõmu näha oma elu kuldjuubeli tähistuspäeval enda ümber nii palju sõpru, et põrandapinnast vae-
vu jätkub nende mahutamiseks, kuna veel hiljuti oma sünnipäe-
vale mõeldes olin kartnud, et olen sel päeval ehk üksi. . .

Meenutan, et aastaid tagasi ilmus raamat "Elu algab nelja-
kümne aastaselt".¹²⁵¹ Olin tollal ise umbes 40-aastane ja kuigi
ma polnud hetkekski veendunud, et mu elu alles algab, oli siis-
ki tunne, et seisan mäeharjal, millelt avaneb lai, täis veetlevust ja
võlu silmaring, oli tunne, et on, mille poole püüda, mida saavu-
tada, mida tahta ja igatseda. . . Sellest on möödunud nüüd vaid
umbes kümme aastat ja oma 50. sünnipäeva künnisel seistes ei
saa ma vabaneda tundest, et minu elutee on mind mäeharjalt ju-
ba hea tükikese maad nõlvakut mööda alla oru poole toonud,
kuigi mind püütakse veenda, et ma alles mõne päeva eest täis-
meheks olen saanud. Silmaring on kitsamaks muutunud, nii mõ-
nigi ootus ja lootus on pettepildiks osutunud, nii mõnigi püüe ja
taotlus jäänud vaid vagaks sooviks, nii mõnigi üritus ja igatsus
teostamatuks. . . Ja mitte vähe pole olnud hetkeid, mil kogu ole-
muse on haaranud sügav kurbus, vahel isegi lootusetus. . . (Vaa-
tan ringi: paljud näod on tõsiseks muutunud, mõni silm niiskelt
läikivaks. . .) Seda suurem aga on rõõm, räägin ma edasi, viibida
oma elu kuldjuubeli tähistuspäeval heade sõprade ringis, laulda
ja olla lõbus. . .

Järgnevalt tänan ma kõiki, kes ühel või teisel viisil mind mu
sünnipäeva puhul on meeles pidanud, eriti aga sõnavõtjaid ees-
otsas dekaani A. Valdese, akadeemiku V. Vadi ja vanameistri
K. E. Sööt'iga, kelle luule oma lihtsuse ja südamlikkusega mul-
le alati on lähedane olnud, eriti veel hetkest, mil vaimulik mu
ema surma puhul nii kohaselt oskas ühe tema salmi oma tali-
tusse põimida, tänan ka sõprade ringi eesotsas A. Odratsiga ja
Tuletõrje esindust.

Lõpuks tulen veel üldise lõbususe saatel heanaaberlikkuse
vahekorra juurde V. Hiiega ja rõhutades selle täielikku taasta-
mist, konstateerin, et Miku on tõesti surnud (ta suri kopsupõ-
letikku 6. märtsil kell 23.40 minu juuresolekul) ja et Bembo on

¹²⁵¹ Vt Walter B. Pitkin (1878–1953). *Elu algab neljakümne-aastaselt*.
Tallinn: Ringraadio, 1934.

nüüd ainuvalitseja majas, kusjuures on avalikuks tulnud, mis üldsusele pole veel teada, et Bembol on nimekaimusid väga kõrgest soost isikute hulgas. Üks säärane isik kerkib meie silmade ette Königsbergi ülikooli ajaloo lehekülgedelt. Nimelt saadab Preisi hertsog markkrahv Albrecht I¹²⁵² oma 1544 Königsbergis asutatud *Collegium Albertinum*'ile¹²⁵³ ülikooli privileege paavst Paul III¹²⁵⁴ nõutama ei kedagi muud kui õpetatud kardinali Bembot.¹²⁵⁵ Igasugused täiendused on küll vist liigsed...

Nii vastan ma... ja lõbus naer kviteerib mu sõnu...

Koosviibimine aga jätkub...

10. märts (esmaspäev). Vaikne õhtune tund. Istun oma kirjutuslaua taga ja vaatlen minule mu sünnipäeva puhul kingitud raamatuid. N. Veiderpass on toonud oma "Retseptuuri põhijooned" (Tartu 1946) pühendusega "Elu vaevas, valus ja kurbuses kaob nooruse ilu", A. Laas oma "Koduloomade sisehaiguste kliiniline diagnostika" (Tartu 1946), samuti pühendusega. Endine Tartu Tuletõrje Brigaadi pealik K. Reinhold on saatnud A. Tuulse¹²⁵⁶ "Die Burgen in Estland und Lettland" (Tartu 1942) märkme-ga "Väike tagasivaade ja heas tujus edasi!". "Teadusliku Kir-

¹²⁵²Albrecht von Hohenzollern (Albrecht von Brandenburg-Ansbach; 1490–1568), Saksa ordu kõrgmeister 1511–1525, Preisimaa esimene hertsog Albrecht I nime all.

¹²⁵³Königsbergi Ülikool (Albertina; Albertus-Universität Königsberg), tegutses aastail 1544–1945. A-st 2005 peab end selle järglaseks Immanuel Kanti nimeline Balti Föderaalülikool (Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта) Kaliningradis.

¹²⁵⁴Paulus III (Alessandro Farnese; 1468–1549), paavst 1534–1549.

¹²⁵⁵Pietro Bembo (1470–1547), Itaalia õpetlane, luuletaja ja kirjandusteoreetik, nimetati kardinaliks 1538. aastal.

¹²⁵⁶Armin Tuulse (Neumann; 1907 – 9. XII 1977 Stockholm) õppis TÕ õigusteaduskonnas 1927 ja filosoofiateaduskonnas 1929–1935, lõpetades selle, *mag. phil.* 1935, *dr. phil.* 1942, Rootsi Kuningliku Kirjanduse, Ajaloo ja Muinasesemete Akadeemia liige 1966, EÜSi liige. T(R)Ü noorem abijõud kunstiajaloo alal 1939–1942, professor 1942–1944; põgenes 1944. aasta septembris Rootsi, Stockholmi Ülikooli dotsent 1952–1962, Põhjamaade ja võrdleva kunstiajaloo professor 1962–1974.

janduse" tehniline direktor A. Pill¹²⁵⁷ iluköites Aleksis Kivi¹²⁵⁸ "Seitse venda" (Tartu 1942).

Võtan kätte A. Odratsi poolt üle antud suure ümbriku. Sellest leian kokkupandud puna-valge kartongi, mille esikülge kaunistab mustadest tammelehtedest pärg rohelise 50-ga keskel, siseküljel aga ilutseb allkirjadega tekst "Armsat sõpra prof. dr. med. Herbert Normann'i tervitavad tema 50. sünnipäeva puhul parimate soovidega: W. Wadi, R. Bernakoff, A. Odrats, E. Aunap, F. Tammik, V. Hiie, A. Rulli, E. Karu, O. Kontor, L. Kangur ja J. Lannu¹²⁵⁹" ning kuupäev ja aasta.

Telegraafi teel on mind õnnitlenud Vabariikliku Vabatahtliku Tuletõrjeühingu esimees A. Sork,¹²⁶⁰ kuna mu koolivend Pankra-

¹²⁵⁷ August Pill (1892 – 25. X 1973 Tartu) oli Noor-Eesti kirjastuse asjaajaja Tartus 1912–1915 ja juhatuse esimees 1921–1933, raamatupidaja Petrogradis 1916–1918, Tartu ringkonnakohtu üldsekretär 1919–1940, Eesti Kirjastuse Kooperatiivi asutajaid Tartus 1933 ja juhatuse esimees 1934–1940, kirjastuse Teaduslik Kirjandus direktori asetäitja 1941, direktor ja seejärel tehnilise toimetuse juhataja 1944–1949, Tartu Eesti Kirjastuse majandusjuhataja 1941–1944.

¹²⁵⁸ Aleksis Kivi (Alexis Stenvall; 1834–1872), Soome kirjanik.

¹²⁵⁹ Võimalik, et Jaan Lannu (Urgard; 1902 – 10. X 1981) või Jaan Lannu (Lindenau; 1911 – 23. XI 2002 Tartu), kes õppis TÜ põllumajandusteaduskonna metsandusosakonnas 1936–1938 ja õigusteaduskonnas 1938, EÜSi liige. Tartu raudteejaama ametnik 1937–1974.

¹²⁶⁰ Arnu Sork (Arno S.; Arnold S.; 1893 – XI 1963 Tallinn) võttis osa Vabadussõjast, kus sai raskesti haavata; Harku (hiljem Laitse) alaealiste parandusasutuse võimlemisõpetaja ja kasvataja a-st 1919; Harku Vabatahtliku Tuletõrjeühingu asutaja ja esimees ning Harku tuletõrje peamees 1927–1939, Kernu VTÜ liige a-st 1939, Eesti Vabatahtliku Tuletõrje Liidu juhatuse liige a-st 1932, abiesimees a-st 1934, tuletõrje õpperaamatute komisjoni liige a-st 1937, Tuletõrje Korpuse Harjumaal brigaadi pealik 1937–1944 ja õppejuht a-st 1939, Kaitseliidu Harju maleva spordipealik, ajakirja *Tuletõrje Teated* vastutav toimetaja 1932, ajakirja *Eesti Tuletõrje* vastutav toimetaja 1933–1937, Rahvakasvatuse Peavalitsuse spordiameti administratsiooni ja organisatsiooni inspektor 1943–1944, EVT Liidu esimees ja Tuletõrje Korpuse pealik 1944; ENSV Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu esimees ja Tuletõrje Korpuse pealik 1944–1949; vangistati 7. IX 1949 Tallinnas, ENSV Ülemkohtu ot-

tius Grohe¹²⁶¹ on saatnud kunstipärase sinisega hallile kartongile joonistatud õnnesoovi rohelise oksaga läbi sinise viiekümne.

Huvitav, et sünnipäevaks saabus ka abisekretäri E. Kumari allkirjaga Eesti Loodusuurijate Seltsi juhatuse teadaanne, et selts mind oma üldkoosolekul 27. veebruaril 1947 on valinud Eesti Loodusuurijate Seltsi tegevliikmeks.

Äkki kerkib silmade ette pilt. Seisan oma gratulantide-külaste keskel ja hüüan valjult üldisesse jutukõminasse: "On tulnud ettepanek valida dots. A. Rulli tänaseks koosviibimiseks jookide valitsejaks. Kes on vastu? Ma ei näe. Seega on dots. A. Rulli valitud ja palun hoolitseda, et jookidest ei tule puudust." Lõbus naer.

Ja sõber Rulli osutus igati oma kõrgete ülesannete vääriliseks. Hiljem aga tabasin teda võrukaela vannitoas liköörile viina juurde valamas. Kõlbavat lahjendatult samuti juua. Ka morssi kippus ta mul lahjendama. Kuid ta oli, tõsi küll, minu ettepanekul ühel häälel valitud ja mul jäi vaid vaikida. Ent hea tuju eest ta hoolitses hästi...

14. märts (reede). Jälle ülikooli nõukogu koosolek ja dotsentide "tegemine". Teaduslik sekretär Irene Maaroos loeb monofoonset ette retsensioonid. Neid kuulatakse tülpnult, sõna ei võeta. Nõutakse kohe hääletamist. Hääletamisel saavad: Valdek Ritslaid (metsatööstus ja maismaa metsatranspordi mehhaniseerimine) poolt 40 häält, vastu 9 (neli sedelit osutuvad rikutuks); Joh. Laidvere (kehakultuuri teooria) poolt 44 h., vastu 9; Nikolai Oll¹²⁶² (metsateaduse insener-konstruksioonid) poolt 47 h., vas-

susega mõisteti 1951. aasta jaanuaris 25 aastaks vangilaagrisse, kandis karistust Vasalemma laagris, vabanes 1954. aasta augustis.

¹²⁶¹Isikuandmed teadmata.

¹²⁶²Nikolai Oll (1900 – 23. VIII 1993 Tallinn) õppis Petrogradi Teedeinseneride Instituudis 1920–1921, TÜ matemaatika-loodusteaduskonnas matemaatikat 1921–1923 ja põllumajandusteaduskonnas agronoomiat a-st 1923, lõpetas Tallinna Tehnikumi ehitustehnika haru 1934, tehnikakandidaat 1959 (TPI), ÜS Põhjala liige. Kontroll-opteerumiskomisjoni ametnik Petrogradis 1920, Tallinna Tehnikumi tugevusõpetuse assistent 1925–1927, Tartu linnavalitsuse ehitusosakonna insener ja ehitusinspektor 1935–1944, Riikliku Arhitektuurilis-Ehitusliku Kont-

tu 5 (üks sedel rikutud); Valentin Savi (oftalmoloogia) poolt 44 h., vastu 6 (üks sedel rikutud) ja August Michelson¹²⁶³ (metsabotaanika ja dendroloogia) poolt 46 h., vastu 4 (2 sedelit on rikutud).

Retsensioonid sisaldavad omapäraseid voorusi. Üks kandidaat on kogunud metsateadlased üle riigi kokku, teine viskanud hästi oda, kolmas parandanud edukalt elektromagneedi, neljas kavatseb tulevikus kaitsta oma kandidaadi- ja siis doktoritööd, ja muud sellesarnast. Teaduslikud kraadid aga puuduvad kõigil. Vastuhäälajate arv on tunduvalt suurenenud.

A. Rulli retsensioon võetakse päevakorrast, kuna prof. A. Linkberg on selle väga pealiskaudselt koostanud, jättes mainimata Rulli konstrueeritud pneumotooraksi aparadi¹²⁶⁴ ja mitmed tööd.

Filosoofiamagistri kraad hinnatakse ümber filoloogiliste teaduste kandidaadi kraadiks Bernhard Sööt'il¹²⁶⁵ 49 häälega 2 vastu (1 sedel oli rikutud).

rolli Tartu Inspeksiooni juhataja 1944–1948, Tartu tehnikumide õpetaja 1937–1953; TRÜ insenerikonstruktsioonide kateedri ehitusõpetuse assistent 1945–1946, sama kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1946–1947, põllumajandusteaduskonna ehitusmehaanika kateedri juhataja ja dotsent 1947–1951; EPA ehitusmehaanika kateedri juhataja ja dotsent 1951–1955 ning 1962–1968, dotsent 1956–1962 ja 1968–1978, õppeülesannete ja lepinguliste tööde täitja 1978–1986.

¹²⁶³August Michelson (1897 – 30. V 1953 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna metsanduse osakonna 1932, korp! Sakala liige. Võttis osa Esimesest maailmasõjast 1916–1918 ja Vabadussõjast, Voltveti metsakooli õpetaja 1929–1934, Kabala abimetsaülem 1934–1936, metsaülem Avinurmes 1936–1939, Tihemetsas 1939–1941 ja Kuusikul 1941–1946, Harjumaa metsatööstuskeskuse tehniline juhataja 1945; TRÜ põllumajandusteaduskonna metsakasvatuse ja metsakorralduse (metsakasvatuse ja dendroloogia) kateedri vanemõpetaja 1946–1950.

¹²⁶⁴S.t õhkrinna (õhu sisaldumine kopsukelmeõõnes) raviks.

¹²⁶⁵Bernhard Sööt (Bernard S.; 1900 – 6. VI 1976 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1929, *mag. phil.* 1929 (filoloogiakandidaat 1947), ÜS Ühenduse liige. Võttis osa Vabadussõjast, gümnaasiumiõpetaja Pärnus 1928–1930, Saaremaa Ühisgümnaasiumi õpetaja Kuressaares 1930–1940, direktor 1940–1941, Paide Gümnaasiumi õpetaja 1942–1944; ENSV Hariduse Rahvakomissariaadi vaneminspek-

Koosoleku lõpul teatab rektor, et nn. akadeemiline veerand, mis on kodanline igand, kaotatakse, kuna see toob ja on toonud palju segadust. Edaspidi tuleb alati kutsetel ja teadaandeis märkida koosoleku või loengu täpne algus, näit. kell 16 või 16.15, kui siiski soovitakse arvesse võtta endist ebaajakohast veerandit.

Einelaud töötab hästi. Kohapeal tarvitajaid on siiski vähe, küll aga lahkub enamik nõukogu liikmeist koosolekult koogipakikesega käes.¹²⁶⁶

15. märts (laupäev). Viimaste päevade lumesajud ja tuisud on teinud kalmistu peaaegu läbipääsmatuks. Ema kalm on täiesti kadunud lume alla ja selle asukohta tähistab vaid veel lumekatetest välja ulatuv, matusepaika piiritlev raudaed ja vana tuulte ja ilmastiku mõjul vähe külili vajunud raudrist. Juurdepääs on võimatu, ilma et sattuda põlvini lummee. Monumendid, ristid ja aedade postid on igal pool, kuhu ulatub pilk, kaetud sõnus väljendamatat kummaliskujuliste, looduse enese loodud lumiehetega, pingid on aimatavad lume all vaid nende piklikkude ebamäärase kontuuride järgi. Prof. Koppeli puhkepaigal ripuvad risti alust embanud lumepärja servalt alla tüsedad jääpurikad. Teed kalmude vahel on puhtas kohevas lumes, mida pole veel tallanud ühegi elusolese jalg. Lumesadu aga jätkub, küll tihedamalt, küll hõredamalt. Tuulest kihutatud, lendlevad lumehelbed õhus peaaegu horisontaalselt, leides alles maapinna ligiduses võima-

tor 1944–1947, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi vanemteadur 1947–1954, Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja 1954–1970, dotsent.

¹²⁶⁶Päeviku vahel leidub varasem väljalõige: “Uusi aunimetusi Eesti NSV väljapaistvatele kirjanikele, kunstitegelastele, kunstnikele, arstidele ja õpetajatele”. — *Postimees*, nr 169, 21. VI 1946, lk 1. Herbert Normann on selles jooninud alla read, et ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlustega 19. juulist 1946 anti muu hulgas “silmapaistvate teenete eest tervishoiu alal Eesti NSV teenelise arsti aunimetus” ENSV Tervishoiuministeeriumi Apteekide Peavalitsuse juhataja asetäitjale Herman Parisele, Tartu vabariikliku kirurgilise kliiniku juhatajale Artur Linkbergile, tervishoiuministeeriumi sanitaar-peainspektorile Aleksander Strižile, Palamuse valla jaoskonnaarstile Peeter Särjele ja Paide tuberkuloosinõuandla juhatajale Ferdinand Tomsonile.

lust madalas paraboolis maha langeda. Hetketi muutub sadu päris tuisuks.

Pole näha ühtegi lindu ega kuulda ühtegi häälistsust. Ainult kalmistu kabeli kell lööb kaeblikult ja kurvalt. Kabeli enese juures liigub paar-kolm inimest. Nähtavasti algab sealt pea kellegi viimne teekond oma jäädava puhkepaiga poole. Hetkeks murdub hallist taevast läbi kahvatukollane päike, kaob aga taas kiiresti. Lumesadu, hõrenedes, jätkub...

Muide, ühel viimastest öödest on ära viidud mitme kalmistupumba rauad ja kannivarva poldid...

16. märts (pühapäev). Mu töötoa akna taha ilmus täna ootamatult harakas, uudishimutsevalt sisse vahtides ja saba vibitades. Mind nähes kadus aga kiiresti. Kas tuli ta mind kutsuma varjude riiki või tundmatule maale? Või sattus ta vaid juhuslikult mu akna taha? Ta jättis seda ütle mata.

17. märts (esmaspäev). Üleliiduline Arstiteaduse ajaloo Teaduslik Selts (Всесоюзное Историко-медицинское Научное Общество) Moskvas on omal asutamiskoosolekul (организационное заседание) 1. nov. 1946 valinud mind oma seltsi revisjonikomisjoni liikmeks. Sellekohane teadaanne saabus minule täna seltsi teadusliku sekretäri Barsukovi¹²⁶⁷ allkirjaga. Selts asub Moskvas Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia Tervishoiu- ja Arstiteaduse ajaloo Instituudi ruumes.

19. märts (kolmapäev). Rektor on rääkinud neil päevil Vadile, kes ravib tema haigestunud poega, et prof. E. Karu ja mina sõidame lähemal ajal Moskva ja Leningradi tutvuma sealsete arstiteaduslike instituutidega ja ka mõningaid teisi küsimusi selgitama. Kuulsin sellest Vadilt eneselt.

¹²⁶⁷Mihhail Barsukov (1890–1974) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1914, meditsiinidoktor 1950. Valgevene NSV tervishoiu rahvakomissar 1924–1930, ühtlasi Valgevene Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna sotsiaalhügieeni kateedri juhataja 1926–1930, NSV Li plaanikomitee tervishoiusektori juhataja 1930–1939, Üleliidulise Sotsiaalhügieeni ja Tervishoiu Korraldamise Teadusliku Uurimise Instituudi teaduslik töötaja a-st 1945.

21. märts (reede). Seekordne dotsendiks "löömine" ülikooli õpetatud nõukogu koosolekul piirdus vaid kolme õppejõuga, kuna kolm isikut võeti päevakorrast ära puudulikkude retsensiooni- de pärast. Dotsendi kutse omistati: 1) Lydia Rootsile¹²⁶⁸ (uue aja ajalugu) 43 häälega poolt, 8 vastu (1 sedel oli rikutud); 2) Hugo Pauskarile¹²⁶⁹ (võimlemine) 48 häälega poolt, 4 vastu ja 3) Teodor Krigulile (puidutehnoloogia) 44 häälega poolt, 6 vastu (2 sedelit rikutud).

Pikki ja elavaid vaidlusi põhjustas dotsendi kutse andmine Erich Mõtlile¹²⁷⁰ veespordi alal. Selgus, et E. Mõtlil on kõrge- ma haridusega jurist, avaldanud hinnatavaid kirjutisi riigimak-

¹²⁶⁸ Lydia Roots (1906 – 16. III 1996 Tartu) lõpetas Leningradi Pe- dagoogilise Instituudi eesti osakonna ajaloo alal 1931, ajalookandidaat 1951 (Moskva Riiklik Ülikool). Õpetaja Tomski kubermangu Koltsov- ka koolis 1926–1927, Leningradi Riikliku Ülikooli tööliskulteedi aja- looõpetaja 1931–1938, Tšuvaši Pedagoogilise Instituudi üldajaloo ka- teedri vanemõpetaja 1938–1941; TRÜ marksismi-leninismi kateedri va- nemõpetaja 1941 ja 1944–1946; NSVLi tagalas 1941–1944, õpetaja Tatars ANSVs 1941–1942, EK(b)P KK parteiaktiivi kursuste ajaloo- lektor Mõški ja Jegorjevskis 1942–1944; TRÜ üldajaloo kateedri vanemõpetaja 1946–1958, kateedri juhataja 1951–1963, dotsent 1958– 1971; EK(b)P TRÜ komitee sekretär 1944–1945.

¹²⁶⁹ Hugo Pauskar (Hugo Johannes P.; 1906 – 21. XII 1950 Tal- linn) lõpetas TÜ kehalise kasvatuse instituudi 1931, korp! Ugala lii- ge. Rakvere Ühisgümnaasiumi ja Kaubanduskooli võimlemisõpetaja 1931–1941, Tartu Tööstuskooli võimlemisõpetaja 1941–1944, Oma- kaitse liige; TRÜ võimlemise kateedri vanemõpetaja 1944–1950; van- gistati 10. III 1950 Tartus, tribunali otsusega 1950. aasta septembrist mõisteti surma ja hukati Patarei vanglas.

¹²⁷⁰ Erich Mõtlil (Erich Hellmuth M.; 1912 – 24. II 1998 Tallinn) lõpe- tas TÜ õigusteaduskonna 1937, pedagoogikakandidaat 1955, korp! Sa- kala liige. Tallinna koolivalitsuse kursuste spordiinstruktor ja Eesti mereväe õppekompanii ajateenija 1930–1937, Sotsiaalministeeriumi töökaitseinspektori abi Tallinnas 1937–1940, sportlane (ujuja, suusa- taja jm, 23-kordne Eesti meister ujumises 1930–1939 ning 16-kordne Eesti meister veepallis 1928–1948, parandas 1930–1938 39 korda Ees- ti rekordit vabaujumises ja kümme korda teateujumises), tööinspektor 1940–1941; Teises maailmasõjas mobiliseerituna Punaarmee 1941– 1943, tagalas 1943–1944; ENSV Töö Rahvakomissariaadi tööseadus- andluse osakonna juhataja 1945–1946, Kohtuministeeriumi kodifikat-

sude alalt,¹²⁷¹ kuid pole lõpetanud kõrgemat kehakultuurilist õppeasutist, olgugi et on tunnustatud sportlane ja praegu kehakultuuriteaduskonna kandvaim õppejõud, keda kellegagi pole asendada juhul, kui ta jääb valimatuks. Lõpuks jõuti arvamisele, et kõrgema kehakultuurilise hariduse puudumine ei tohiks olla takistuseks valimisel, kuna tal kõrgem haridus on siiski olemas, küll aga peeti soovitavaks tema retsensiooni täiendada, esile tõstes üksikasjalisemalt tema võimeid ja jõudlusi veespordi alal. Samuti leiti vajalikuks, et kehakultuuriteaduskonna dekaan F. Kudu eriseletuskirjas põhjendaks veel tema senist tööd ja tegevust ning dotsendiks valimise vajadust. Valimine otsustati edasi lükata kuni järgmise koosolekuni.

Puudulikkude retsensioonide pärast võeti päevakorrast Karl Reitavi¹²⁷²

siooniosakonna juhataja 1946; TRÜ ujumis- ja veespordi kateedri juhataja 1945–1955, kehalise kasvatuse ja sporditeooria kateedri juhataja 1955–1966, dotsent 1958–1966; TPI kehalise kasvatuse kateedri dotsent 1966–1970, dotsent ja vanemteadur 1970–1990, pedagoogilise kinesioloogia labori juhataja 1978–1982.

¹²⁷¹Erich Mötlaku masinakirjas diplomitöö “Riigi maksunduseõiguse erinormistiku analüüs” (Tartu Ülikool, õigusteaduskond, 1937) leidub Tartu Ülikooli raamatukogus.

¹²⁷²Karl Reitav (1897 – 5. I 1961 Tartu) õppis Riia Polütehnilises Instituudis kaubandust 1916–1917, lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1926, EÜSi liige. Ladina keele õpetaja, tõlkija jm 1931–1941, ajalehe *Eesti Sõna* tõlk 1941–1943, Tartu V Gümnaasiumi ladina keele õpetaja 1943–1944; TRÜ klassikalise filoloogia kateedri juhataja kt ja dotsendi kt 1944–1946, ühtlasi Lääne-Euroopa rahvaste filoloogiate kateedri juhataja kt 1945; klassikalise filoloogia kabineti ja klassikalise muinasteaduse muusemi juhataja ning dotsent 1946, klassikalise filoloogia kateedri vanemõpetaja 1947–1954, Lääne-Euroopa kirjanduse ja klassikalise filoloogia kateedri vanemõpetaja 1954–1956, õpetaja 1956–1960.

(klassiline filoloogia) ja Helene Johani¹²⁷³ (bibliograafia) dotsendiks valimine.

Ajaloo-keeleteaduskonna dekaani R. Kleisi ettepanekul lubati viimase kursuse üliõpilastel lõpetada ülikool 4 aastaga, kuna vajadus kvalifitseeritud jõudude [järele] on äärmiselt suur. On näit. koole, milles ei õpetata ühtegi kõrgema haridusega kooliõpetajat.

22. märts (laupäev). Täna saadeti mulle kätte väljavõte ülikooli rektoraadi koosoleku protokollist 15. märtsist 1947 otsusega teha minule ülesandeks organiseerida ja üldiselt juhatada üliõpilaste arstiabipunkti, ja komandeerida prof. E. Karu ja mind lähemal ajal Moskva ja Leningradi tutvuma sealsete arstiteaduslike instituutidega ja selgitama Kõrgema Hariduse Ministeeriumis õppebaaside korraldamise võimalusi. Otsused on tehtud arstiteaduskonna dekaani A. Valdese ettepanekul.

23. märts (pühapäev). Viimasel ajal on taas muutunud pea-aegu igapäevaseks nähtuseks, et elektrivool kõige kibedamal õhtusel tööajal katkestatakse paljudeks tundideks või jääb üldse ära. "Estoenergia" energiarajooni Ulila keskusest järele pärides tuuakse voolu katkestamise põhjusena ette kuna niiskunud turvast, kuna suuremat "riket", kuna jälle ei teata üldse vabandusi esitada. Ometi seletas kunagi enne valimisi sm. Brandt, et uue rong-jõujaama toimetamisega Ulilasse avaneb võimalus kõi-

¹²⁷³Helene Johani (Helene T(h)erese M.; Monstrum, Munstrum, Mundström; Mugasto; 1903 – 19. V 1999 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1931, ÜS Ühenduse liige. Rakvere Rahvamaja ja Hariduse Seltsi raamatukogu juhataja 1922–1923, Tartu Linna Keskraamatukogu praktikant 1923 ja raamatukoguhoidja 1924–1940, Tartu linna TSN Täitevkomitee rahvahariduse osakonna juhataja 1940–1941, NSVLi tagalas 1941–1944, ENSV Riiklike Kunstiansamblite inspektor Jaroslavlis 1942–1943, operatiivgrupi liige Leningradis 1943–1944, ENSV Riikliku Avaliku Raamatukogu direktor 1944–1953; TRÜ bibliograafia kateedri juhataja kohakaasluse alusel 1945–1950, dotsent 1947–1950; Tallinna Kultuurharidustöö Kooli raamatukogunduse ja bibliograafia õpetaja 1952–1957, pensionär 1958–1965, Tallinna Pedagoogilise Instituudi raamatukogunduse ja bibliograafia kateedri juhataja 1965–1973, dotsent a-ni 1975.

gil küllaldasel määral voolu saada, veel enam, kodanikel ei tule enam voolu paluma ilmuda, vaid seda pakutakse neile suure kummardusega, et palun tulge, muidu jääb meil voolu üle.

A. Haberman oli kirjandusmuuseumis oma lähemaile kaastöölisile öelnud: "Meil küll voolupuudust ei ole, saime õigel ajal lasta end ühendada liiniga, mida kunagi välja ei lülitata." Vahel on ta naljakas, tarvitab näiteks lauseid: "Oh, sa mu Jumal...", "Jumala eest...". Vahel lendavad ka proudad ja härrad.

25. märts (teisipäev). Kohates tänaval Valdest kuulsin, et ta katseb koos Karu ja minuga Moskva sõita. Tahab enne vaid lõpetada kuu viimastele päevadele kuhjuva, dekanaadi jooksva töö. Kaasa sõidab ka pr. Leida Karu,¹²⁷⁴ prof. Karu abikaasa.

26. märts (kolmapäev). Täna helistas minule Valmar Adams, paludes seletust mõne meditsiinilise oskussõna kohta. Nimelt on Taev temale saatnud tõlkimiseks minu käsikirja Tartu Ülikooli arstiteaduskonna arengu ja tähtsamate teaduskonna esindajate kohta. Vastavaid andmeid nõudis möödunud hilissuvel Moskva Liidu kõrgemate õppeasutiste ajaloo koostamiseks, mis pidi 1947. a. ilmuma. Käsikirja esitamiseks oli tollal antud vaid üsna lühike aeg. Nüüd, peaaegu aasta hiljem, asutakse alles selle tõlkimisele. Adamsile on Taev lubanud tõlkimiseks vaid 24 tundi, tõlget vajavat väga kiiresti. Kodanlise aja tähtsamaist õppejõududest on jäetud käsikirja vaid Puusepp ja Koppel, Paldrok ja Schlossmann on maha tõmmatud.

27. märts (neljapäev). Demonstreerisin täna üliõpilastele noormeest, kelle rinnale oli tätoveeritud Kristus ristil. Nägin säärasesisulist tätoveeringut esimest korda. Mõni päev tagasi, viibides lahingul patoloogia kateedri ruumes, avastasin ühe vanema mehekoolnu reie sisemisel pinnal tätoveeringu, mis kujutas alasti Evat, kes võtab ümber puu mähkinud ussilt vastu õuna. Ühel nooremal mehel, kes samuti lahingule oli määratud, oli sugutile tätoveeritud ankur.

¹²⁷⁴Leida Karu (Ferchen; Meren; 1908 – 1. IV 1987 Tartu) õppis TÜ majandusteaduskonna kaubanduse osakonnas 1929–1931, ENÜSi liige, abiellus Elmar Karuga 1932. aastal.

28. märts (reede). Liidu kõrgema hariduse ministri käskkirjaga 17. märtsist 1947 on kinnitatud Tartu R. Ülikooli Õpetatud Nõukogu uus koosseis, millesse kuuluvad: 1) Alfred Koort, rektor; 2) Harald Haberman, prorektor; 3) Karl Taev, prorektor; 4) Aleks. Pint, prorektor; 5) Villem Alttoa; 6) Helmut Kadari, dekaan (jur.); 7) Albert Valdes, dekaan (med.); 8) Richard Kleis, ajaloo-keeleteaduskonna dekaan; 9) August Vaga, matemaatikaloosteaduskonna dekaan; 10) Ferdinand Laja, loomaarstiteaduskonna dekaan; 11) Osvald Hallik, põllumajandusteaduskonna dekaan; 12) Fred Kudu, kehakultuuriteaduskonna dekaan; 13) Valdek Ritslaid, metsandusteaduskonna dekaan; 14) Villem Reiman, marksismi-leninismi alused; 15) August Feldmann,¹²⁷⁵ sõjalise õpetuse kateedri juhataja; 16) Richard Antons; 17) Arkadi Uiho, dialektiline ja ajalooline materialism; 18) Elmar Ilus; 19) Leo Leesment; 20) Joh. Mäll; 21) Edgar Talvik; 22) Eduard Aunap; 23) Georg Kingisepp; 24) Kuno Kõrge; 25) Felix Lepp; 26) Richard Roots;¹²⁷⁶ 27) Aleksandra Raatma; 28) Voldemar Vadi; 29) Artur Linkberg; 30) Elmar Karu; 31) Jüri Haldre; 32) Valter Hiie; 33) August Siim; 34) Alma Tomingas; 35) Nikolai Veiderpass; 36) Julius Madisson; 37) Boris Pravdin; 38) Eduard Laugas-te, rahvaluule; 39) Harri Moora, arheoloogia; 40) Johannes Silvet; 41) Paul Ariste; 42) Artur Vassar; 43) Rägo, Gerhard; 44) Taa-vet Rootsmäe; 45) Anatol[i] Mitt; 46) Aksel Kipper; 47) Heinrich Riikoja; 48) Johannes Piiper; 49) Natalie Rägo; 50) Hans Sossi; 51) Karl Orviku; 52) Artur Luha;¹²⁷⁷ 53) Johannes Kaarde; 54) El-

¹²⁷⁵ August Feldman (Feldmann; 1899 – 5. VIII 1970 Tallinn) lõpetas Leningradi Internatsionaalse Sõjakooli 1925. Tallinna Kommunistlikus Kütipolgus 1918, Punaarmee 1918–1954, võttis osa Venemaa kodusõjast 1918–1921 ja Teisest maailmasõjast, pärast sõjakooli lõpetamist tegevteenistuses, Teises maailmasõjas 400. laskurpolgu staabiüleml 1941, 89. laskurdiviisi staabi operatiivosakonna ülem 1941, 7. Eesti laskurdiviisi staabiüleml Uurali sõjaväeringkonnas 1941–1942, polkovnik 1942, 249. eesti laskurdiviisi ülema asetäitja 1942–1944, ülem 1944–1946, 8. Eesti Laskurkorpuse ülema ajutine kt; TRÜ sõjalise kateedri juhataja 1947–1951; ENSV sõjakomissar 1951–1954.

¹²⁷⁶ S.t Riho Roots.

¹²⁷⁷ Artur Luha (Artur Heinrich L.; Luhha; 1892 – 29. XII 1953 Tallinn) õppis TÜ loodusteaduste osakonnas 1912–1918, lõpetas matemaat-

mar Vau; 55) Vassil[i] Ridala; 56) Elfriede Ridala; 57) Rudolf Säre; 58) Julius Tehver; 59) Albert Loka; 60) August Marland; 61) Elmar Liik; 62) August Muuga; 63) Hugo Sutter, taimekasvatuse kateedri juhataja; 64) Aarne Pung; 65) Aleks. Laas; 66) August Karu, üldmetsateadus; 67) Peeter Rõigas ja 68) ühiskondlike organisatsioonide esindaja. Nõukogu juhatajaks on sama käskkirjaga kinnitatud rektor Alfred Koort.

Uuest koosseisust on välja jäänud rida vanemaid endisi liikmeid ja nimelt Sarv, Lombak, Jaakson, Veski, Jakob Kents, Bernakoff ja mina ja teisi. Elise Käer-Kingisepp olla esitamata jäänud omaenese palvel. Mind on dekaan küll esitanud, kuid rektor on mu nähtavasti maha tõmmanud, võib-olla ka seepärast, et seotuna ATEK'i¹²⁷⁸ tööga hilinesin alati koosolekuile 1–1,5 tunni võrra. Eelmise nõukogu koosseisu kuulusid ka veel, kui ma ei eksi, Hion ja Kruus, kes uues koosseisus samuti puuduvad.

Muide, 1944. a. augustikuul Tartu saabudes oli Kruusi esimesi käike ülikooli raamatukogu külastamine. Seal tulnud temale peaaegu tundmatuseni habemesse kasvanud mees vastu, kelleks osutus praegune raamatukogu direktor Karl Weltmann. Kruus silmitsenud teda tükk aega ja öelnud siis naeratades: “Välimuse

tika-loodusteaduskonna 1922, *cand. rer. nat.* 1923, *dr. phil. nat.* 1930, ENSV TA akadeemik 1946, EÜSi liige. Tartu linna koolivalitsuse sekretär 1918, Rakvere Tütarlaste Gümnaasiumi loodusloo õpetaja 1918–1920, võttis osa Vabadussõjast 1919, Viru Maakonna Realgümnaasiumi õpetaja ja direktori kt 1919–1922, Tartu Õpetajate Seminari loodusloo ja maateaduse õpetaja 1923–1925 ja 1930–1932; TÜ geoloogiakabineti ja -muuseumi noorem- ja vanemassistent 1922–1931 ning juhataja kt 1925–1928, õppeülesandetäitja 1925–1928 ja 1930, geoloogia eradotsent 1930–1937, dotsent 1938, TÜ sekretär 1932–1936 ja majandusdirektor 1936–1938; Majandusministeeriumi mäeameeti geoloogilise komitee geoloog 1938–1940, Tallinna Tehnikaülikooli õppeülesandetäitja 1938–1939, dotsent 1939–1940, Tööstusliku Uurimise Instituudi geoloogiaosakonna juhataja 1940–1944, ENSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Keskinstituudi maavarade (geoloogia-) osakonna juhataja 1944–1946; TRÜ paleontoloogia ja stratigraafia kateedri juhataja ning professor 1945–1950, mineraloogia ja paleontoloogia kateedri professor 1950–1951; ENSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi direktor 1947–1953.

¹²⁷⁸S.t Arstliku Tööekspertiisi Komisjoni.

järele otsustades pole te enam arheoloogiline, vaid juba geoloogiline tüüp." Weltmann oli, nagu hiljem selgus, kogu Tartu lahingu päevad elanud raamatukogus...

*

Täna toimunud nõukogu koosolekul oli rektor teatanud, et nõukogu koosolekud on kinnised ja kõik, mis neil toimub, ei kuulu levitamisele väljaspool nõukogu piire.

Väga soojalt on suhtunud Valdese ettepanekusse üliõpilaste koormust vähendada, mis võimaldaks õppeainetesse süvenemist ja auhinnatööde kirjutamist. Viimased aga on hilisema teadusliku töö aluseks. Otsustatud nõuda dekaanidelt ühe kuu vältel ettepanekute tegemist koormuse vähendamiseks. Ka Moskvast on koormuse vähendamise küsimus üles tõstatatud.

29. märts (laupäev). K. E. Sööt rääkis, et osavõtt minu 50. sünnipäevast on temasse mõjunud sedavõrd virgutavalt, et ta veel palju päevi tagantjärele on tundnud mingisugust meeldivat elevust ja erutust, mis muu seas väljendunud ka progressiivses loomingu. Oma laulude esimesele raamatukesele on ta valinud nime "Lastelaule", teisele "Noorsoolaule".

30. märts (pühapäev). Palmipuudepüha. Juba varakult tuli meid urvavitstega üles ajama Hiie 4.-a. tütreke Mia,¹²⁷⁹ ise sellest suurt rõõmu tundes. Olnud veel pime, kui ta hakanud emalt pärima, kas pole ehk aeg minna. Sel päeval asus meie perekonda ka Kiku, väike must-beež kutsikas, süsimusta seljaga, valge-beeži rinna ja käpakestega, beežide laigukestega silmade kohal ja pika valge joonega koonul ning beež-servaga palistatud kõrvadega.

Ma ise aga nägin vastu hommikut halba und, mis kaua meelles püsis. Oli nagu suvi. Istusin dr. E. Muraševiga kusagil tundmatul hoovil, olin saapad ära võtnud ja soojendasin mõnuga päikese käes sokkides jalgu. Seal tuli keegi mustade vurrudega noormees, istus meie juurde ja hakkas vestlema. Tema lahkudes leidsin, et ta oli mu saapad kaasa võtnud, mulle aga oma katkised helehallid nahkkingad jätnud. Ajasin need jalga ja vaatlesin kaua ripnevaid taldu...

¹²⁷⁹S.t hilisem arst Miia-Kersti Sultsmann.

Õhtul aga käisin peale peaaegu 3-aastast vaheaega jälle kord kino "Ateenis". Meelitas mind sinna kinostuudio "Mosfilmi" 1946. a. ajalooline suurfilm "Admiral Nahhimov" Stalini preemia laureaadi, teenelise kunstitegelase (деятель искусства) V. Pudovkini¹²⁸⁰ lavastusel I. Lukovski¹²⁸¹ stsenaariumi järgi. Nahhimovi¹²⁸² osa esitas Stalini preemia laureaat, Liidu teene-line näitleja Aleksei Diiki (Дикий),¹²⁸³ andes Sinope¹²⁸⁴ ja Sevastoopoli omaaegsest kangelasest¹²⁸⁵ huvitava kehastuse. Diiki, luues Nahhimovi kuju, püüdis teda omaenese sõnade järgi (Огонёк 1947, nr. 5, lk. 27) iseloomustada kui kangelast ja inimest, kelle saatus on lahutamatult seotud oma isamaa saatusega. Nahhimov oli laevastiku juht ja kangelane, kes hiilgavalt oskas lahendada keerukaid taktilisi ülesandeid, ühtlasi aga imestamisväärselt lihtne ja südamlük inimene käitumises oma alluvatega, eriti madrustega. Ta põlgas ohtu, kas lipulaeva "Imperatriitsa Ma-

¹²⁸⁰Vsevolod Pudovkin (1893–1953), Nõukogude filmirežissöör, näitleja, stsenarist ja filmitoreetik, Stalini preemia laureaat 1941, 1947 ja 1951, NSVLi rahvakunstnik 1948.

¹²⁸¹Igor Lukovski (1909–1979), Nõukogude stsenarist, dramaturg ja kirjanik. Tema näidendeist on eesti keeles ilmunud *Juhtum Budapestis* (1946, tlk R. Miikmann), *Tiigrijaht* (1946, tlk Heino Anto), *Julgeoleku valvel* (1951), *Teine piir* (1951), *Kolmekordne sõlm* (1952), *Parim osa* (1953) ja *Asjaolude kokkusattumine* (1954, mõlemad tõlkinud Rene Schubbe), jm.

¹²⁸²Pavel Nahhimov (1802–1855), Vene laevastikuadmiral (1855), Krimmi sõja (1853–1856) ajal Musta mere laevastiku ülem, Sevastoopoli sadama komandör ja linna ajutine sõjakuberner 1855, juhtis linna kaitsmist, sai surmavalt haavata.

¹²⁸³Aleksei Diki (Dikov; 1889–1955), Vene ja Nõukogude näitleja, lavastaja ning pedagoog, NSVLi rahvakunstnik 1949, Stalini preemia laureaat 1946, 1947 (osatäitmise eest filmis *Admiral Nahhimov*), 1949 (kaks korda) ja 1950.

¹²⁸⁴Krimmi sõja ajal toimunud Sinope merelahingus 30. novembril 1853 hävitas Venemaa eskaader admiral Pavel Nahhimovi juhtimisel Türgi laevastiku.

¹²⁸⁵Silmas on peetud 349 päeva kestnud Sevastoopoli piiramist 1854–1855 Briti ja Prantsuse vägede poolt; Vene väe taandudes uputati oma laevastik, sulgedes niiviisi sissepääsu sadamasse.

ria”¹²⁸⁶ komandosillal või Sevastopoli bastioonidel vaenlase tule all. Ja kui kuul tungis tema kõrval liivakotti, tähendas ta vaid külmavereliselt: “Täna aga lasevad nad tabavalt.” Pärast Sinope lahingut, visates pilgu rahulikult oma taskukellale, ütles ta vaid: “Noh, näe! Kogu asjandus nõudis vaid kolm tundi ja viis minutit.” Kuid selle välise Nahhimovi rahulikkuse all peitus tuline ja tegev iseloom, tohutu mehisus ja vahvus.

Kuivõrd Diikil on õnnestunud Nahhimovit kehastada, jätab ta vaataja otsustada, säärase vaataja seisukohalt tundus aga Nahhimovi kuju küll usutavana ja haaravana, mil ta nutab, aknast oma Sevastopoli reidil uputatud laevastikku vaadates, või noort ohvitseri tänab, kes leidis menetluse varemast kiiremini kahureid laevadelt välja laadida. Ta ei täna ohvitseri innukuse eest teenistuses, nagu komandör rindel, vaid nagu sügavalt liigutatud inimene tänab sõpra osutatud suure abi eest. Segavalt mõjus vaid prantslaste ja inglaste liigne karikeerimine. Hea oli ka Osman-paša¹²⁸⁷ kuju.

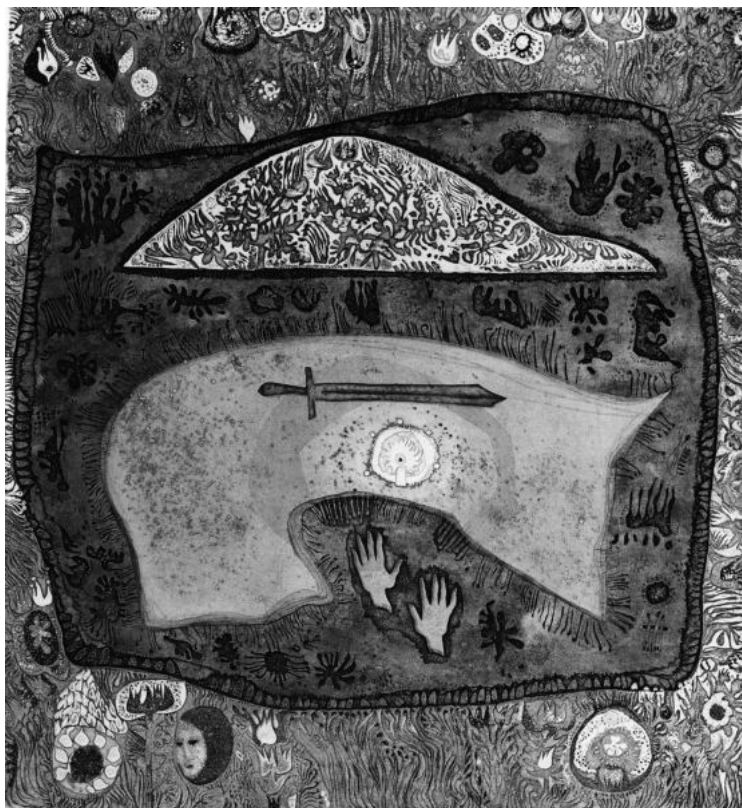
31. märts (esmaspäev). Juba pikemat aega pole Tartus suhkrut. Šoštšikov olla Tartu Kaubastu kohvikus nr. 3 (“Verner”) rääkinud, et lähemal ajal saabub Moskvast jälle küllaldaselt suhkrut. Muuseas on Šoštšikov ülikooli raamatukogu eri- (keelatud kirjanduse) osakonna juhataja. Selle kirjanduse alla kuuluvad ka pildiajakirjad, nende seas “Illustration”.¹²⁸⁸

(Järgneb)

¹²⁸⁶Vene impeeriumi Musta mere laevastiku liinilaev 1853–1855, uputati Sevastopoli reidile, kui Vene garnison linna maha jättis.

¹²⁸⁷Osman-paša (u 1792 – u 1860), Ottomani impeeriumi laevastiku viitseadmiral, kelle väikest flotilli 1853. aastal Sinopes tormivarjus ründasid Vene laevad admiral Pavel Nahhimovi juhtimisel, hävitasid flotilli ja võtsid haavatud Osman-paša vangi (vabastati pärast Pariisi rahulepingut 1856).

¹²⁸⁸Ilmselt *L'Illustration: Journal universel* (Paris: L'Illustration, 1843–1944).

VIVE TOLLI. Järve haud (1967)